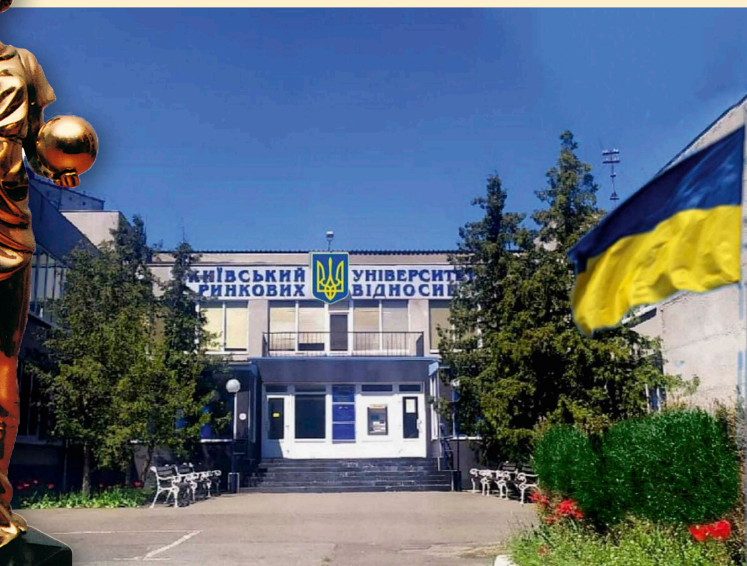

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ РИНКОВИХ
ВІДНОСИН»

**ЕКОНОМІКА ТА ПРАВО:
ГЛОБАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ**
Міжнародна колективна монографія

КИЇВ - 2021

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ РИНКОВИХ
ВІДНОСИН»**

**Безпаленко О.В., Браславець О.Ю., Ганущак Т.В., Демедюк Т.С., Заїка А.В.,
Кислая Т.И., Кравченко А.С., Мичак Н.О., Мойсеєнок О.В., Наконечна О.С.,
Михайлик О.М., Рогоза Н.С., Семерей Ж.В., Stecenko I., Чижов О.В.,
Плотнікова Л.І., Plotnikova L., Cherevan I., Borodina O.**

**ЕКОНОМІКА ТА ПРАВО:
ГЛОБАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ**

Міжнародна колективна монографія

За загальною редакцією О.В. Безпаленко

Київ

2021

Рецензенти: **Іртищева Інна Олександрівна**, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова;
Жуйков Геннадій Євгенович - доктор економічних наук, професор, перший проректор Закладу вищої освіти «Міжнародний університет бізнесу і права».

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради ВНЗ «Київський університет ринкових відносин», (протокол № 3 від 28.10.2021 р.)

Наукові роботи друкуються в авторській редакції. Редакційна колегія не відповідає за достовірність інформації, наданої в рукописах, і залишає за собою право не розділяти поглядів деяких авторів.

Автори: Безпаленко О.В., Браславець О.Ю., Ганущак Т.В., Демедюк Т.С., Заїка А.В., Кислая Т.И., Кравченко А.С., Мичак Н.О., Мойсеєнок О.В., Наконечна О.С., Михайлик О.М., Рогоза Н.С., Семерей Ж.В., Stecenko I., Чижов О.В., Плотнікова Л.І., Plotnikova L., Cherevan I., Borodina O.

Е 45 Економіка та право: глобальна трансформація: міжнародна колективна монографія / за заг.ред. О.В. Безпаленко. - Київ: Видавництво "Наукова столиця", 2021. – 325 с.

DOI: doi.org/10.6084/m9.figshare.19102880.v1

ISBN 978-617-7649-50-1

У міжнародній колективній монографії висвітлено різнобічні наукові дослідження щодо економіко – правових проблем регіонального та національного рівня економічного розвитку України, Білорусії, Латвії, Італії в умовах глобальних трансформаційних змін. Здійснено переосмислення теоретичних засад, проведено практичні розрахунки та визначено головні аспекти вдосконалення із зазначеної проблематики.

Призначено для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та фахівців у сфері економіки та права.

УДК 330.3

ISBN 978-617-7649-50-1

© Вищий навчальний заклад «Київський університет ринкових відносин»

© Безпаленко О.В., Браславець О.Ю., Ганущак Т.В., Демедюк Т.С., Заїка А.В., Кислая Т.И., Кравченко А.С., Мичак Н.О., Мойсеєнок О.В., Наконечна О.С., Borodina O., Михайлик О.М., Рогоза Н.С., Семерей Ж.В., Stecenko I., Чижов О.В., Плотнікова Л.І., Plotnikova L., Cherevan I.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. СТАБІЛІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ	7
Безпаленко О. ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ В ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОСТІР	7
Ганущак Т. СИТУАЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА В ПЕРІОД ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ	28
Кравченко А. ТРЕНДИ ФІНАНСОВОГО РИНКУ В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ІМПЕРАТИВІВ	47
Наконечна О., Михайлик О. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ	60
Семерей Ж. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ	92
Чижов О., Плотнікова Л. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ ВПЛИВУ БАНКІВ І СТРАХОВИКІВ НА ЗМЕНШЕННЯ ТІНЬОВИХ ГРОШОВИХ ПОТОКІВ	107
РОЗДІЛ 2. СТРАТЕГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ	127
Stecenko I. ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF THE “SILK ROAD” PROGRAM IN LATVIA	127
Кислая Т. РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ – ВАЖНЕЙШЕЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ	140

Мичак Н. ЗАЙНЯТИСТЬ ТА БЕЗРОБІТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	162
Мойсеенок О. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ	189
Рогоза Н. АНАЛІЗ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ, ФІНАНСОВІ ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ З ОЦІНКОЮ ЇХ КРИЗОВИХ ФАЗ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	209
Plotnikova L., Cherevan I., Borodina O. FEATURES OF IMPROVEMENT OF MANAGEMENT ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF ECONOMY	229
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	247
Браславець О. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗМІСТУ ДИДАКТИЧНИХ ТА МЕТОДИЧНИХ ПРОБЛЕМ ВИКЛАДАННЯ ФІНАНСОВИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ	247
Демедюк Т. КОРУПЦІЯ ЯК ОСНОВНА ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ	284
Заїка А. ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПОВІТРЯНИМ ТРАНСПОРТОМ	304

ПЕРЕДМОВА

Глобалізація зачепила всі сфери людської діяльності. Кожна з них потребує подальшого розв'язку, переосмислення, пошуку нових шляхів вирішення важливих та актуальних питань сьогодення.

Суспільство не було готове до настільки стрімкого розвитку подій в умовах безкінечних трансформацій, інтеграцій. Залучення інвестицій, платіжний баланс, проблеми зайнятості та безробіття, міграція населення, капіталу, зростання соціальної нерівності та бідності, соціальної захищеності малозабезпечених верст населення – ці та інші загрози викликані новими умовами швидкого зростання науково-технічного прогресу, охопленням інтернет-мережами, інноваціями, цифровізацією. Дослідження основних тенденцій розвитку фінансового ринку в умовах цифровізації дозволяють виявити цифрові імперативи під впливом політичних, фінансово-економічних детермінантів та інших факторів впливу.

Соціальні процеси потребують особливих адаптаційних умов, пов'язаних з поширенням новітніх інтернет-технологій, он-лайн сервісів, комп'ютеризації, мобільних комунікацій. Посилення соціально-економічної нерівності, міграційні процеси, порушення прав людини поглиблюють глобальні загрози суспільства.

Важливою складовою глобалізації є регіональна економічна інтеграція. Європейський Союз активно співпрацює з Асоціацією країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), що є важливим для регіональної стабільності, миру, безпеки. Неспроможність регіональної економіки адаптуватися до нових економічних умов, нестача бюджетних ресурсів, інвестицій, спад виробництва, збільшення безробіття та інші причини зумовлюють виникнення депресивних регіонів. Це, в свою чергу, впливає на зниження показників якості і рівня життя населення, економічного росту країни, проблеми у формуванні доходної частини бюджетів. Тому необхідно здійснювати підтримку таких регіонів з метою економічного росту країни, враховуючи позитивний зарубіжний досвід.

Успішний розвиток підприємницької діяльності малого і середнього бізнесу забезпечує стійке соціально-економічне спрямування держави. При цьому саме належна державна політика впливає безпосередньо на мобільність та можливість підприємців в економічному середовищі. Застосування програмних продуктів для обробки фінансово-економічної облікової інформації значно спрощують ведення, аналіз та контроль на підприємствах, установах, організаціях. Фінансова безпека підприємства дозволяє протистояти потенційним ризикам і загрозам фінансовій стабільності та успіху розвитку підприємства.

Глобалізаційні зміни і позитивно, і негативно впливають на всі суспільно-економічні процеси. В умовах цифрової економіки питання комплексного підходу до забезпечення фінансової стійкості є надзвичайно важливим питанням, що потребує подальшого вирішення. Тому розвитку цифрової економіки та суспільства має бути приділена належна увага.

РОЗДІЛ 1. СТАБІЛІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Безпаленко Ольга Володимирівна,
кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри фінансів
ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»,
м. Київ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8944-4673>

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Глобалізаційні зміни є рушійною силою суспільно-економічних процесів сьогодення. В статті акцентовано увагу на недоліках та перспективах глобалізаційних розвитку, обґрунтовано дилему глобалізації, сформульовано основні її положення. Визначено основні загрози соціальної політики держави. Здійснено оцінку окремих соціально-економічних процесів, що стримують економічне зростання. Розкрито виклики та можливості повноцінного функціонування загальнообов'язкового пенсійного страхування в глобалізаційних умовах. **Метою** дослідження є визначення місця соціальної складової в глобалізації, обґрунтування впливу глобалізаційних процесів на соціальну політику держави, зокрема на пенсійне страхування, та формування напрямів для подальшої успішної інтеграції національної пенсійної системи в глобалізаційний простір.

Ключові слова: глобалізація, глобалізаційні процеси, дилема глобалізації, соціальна політика, соціально-економічні пертурбації, пенсійна система, пенсійне страхування.

Дилема глобалізації

Від початку виникнення перших проявів глобалізації з'явилися як її прибічники, так і критики. Проте глобалізація – це явище, що має причинно-наслідковий характер, її поява пов'язана з результатами діяльності людини, і має

розглядатися як історичний процес розвитку, як закономірність і невідворотність, як невід’ємна складова сьогодення суспільства.

Вивченню проблем та перспектив глобалізації присвятила свої праці велика когорта всесвітньовідомих вчених та сучасних науковців і практиків-економістів: Бек У., Валлерстайн І., Кастельс М., Левіт Т., Моріс А., Робертсон Р., Хантінгтон С., Хелд Д., Бельська Т.В., Білорус О., Гудаков О., Канівець О., Квітка С., Кравченко В., Микитась В., Турцева А., Юськів Б. та інші. Науковці в більшій мірі досліджували природу глобалізації та її вплив на майбутнє суспільства, взаємодію глобального громадянського суспільства з міжнародними світовими організаціями, об’єднаннями, державами. Проблемам пенсійного страхування в соціальній політиці держави під час глобалізаційних змін приділено значно менше уваги, а необхідність адаптації людства до змінених умов існування не викликає ніяких сумнівів. Цим і зумовлена актуальність даного дослідження.

Термін «глобалізація» в економічному контексті часто пов’язують з Теодором Левітом, професором Гарвардської школи бізнесу. Проте глобалізація розглядалася іншими вченими ще з 60 років 20 століття, але з виходом наукової праці Т. Левіта про глобалізацію ринків для керівників підприємств, ця концепція набула більш широкого розповсюдження. В своїй статті «Глобалізація для ринків» економіст робив акцент на тому, що вподобання постійно змінюються, що завдяки масштабуванню розповсюдження товарів, зв’язку, транспорту та подорожам відбувається розвиток глобальних ринків [1].

Одним із основоположників «глобалізації» вважають також англійського вченого – соціолога Роланда Робертсона, який розглядав глокалізацію як зворотній бік глобалізації [2]. Робертсон Р. був одним із перших, хто запропонував поняття глокалізації (глобалізація плюс локалізація). Він стверджував, що глобалізація супроводжується локалізацією.

Природу глобалізму, її основні ознаки, історію виникнення досліджували Бек У., Валлерстайн І., Хелд Д., Моріс А., Бельська Т.В. та інші економісти. Характеризуючи термін «глобалізація» Бельська Т.В. виокремила 3 основні

школи щодо визначення та узагальнення процесу глобалізації: класичну школу (Робертсон Р, Валлерстайн І., Хелд Д., Хантінгтон С.), школу трансформістів (Гідденс Е., Бек У., Розенау Д., Білорус О.), школу гіперглобалістів (Омас К.), школу скептиків (Томпсон Дж. та інші) [3]. Розглядаючи ретельно природу глобалізму, і вважаючи його об'єктивним процесом, науковець акцентує увагу на державоуправлінській складовій і, звичайно, обмеженні впливу держави на хід процесу, що є, беззаперечно, неминучим в умовах виходу на світові ринки.

Розрізнив поняття глобалізму, глобальності, глобалізації Бек У. Він взаємопов'язав логіки екологічної, культурної, економічної, політичної, загальногромадської глобалізацій і не розглядав їх окремо одну від одної [4]. Це свідчить про багатоаспектність прояву глобалізації.

Американський соціолог, політолог Іммануїл Валлерстайн стверджував, що формування капіталістичної системи було глобальним, тому виникненню глобалізації можна нарахувати більше п'яти сотень років [5]. Ознаки глобалізму, дійсно, враховуючи багатогранність цього явища, мають тривалий і складний еволюційний шлях.

Хелд Д. досліджував політичні аспекти глобалізації, які полягали в переході від послаблення ролі національної держави до збільшення впливу міжнародних організацій [6]. При цьому він наголошує на необхідності більш детального вивчення цього феномену у зв'язку з його всестороннім впливом на розвиток суспільства.

Моріс А., нобелівський лауреат з економіки 1988 р., у праці «Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста: эмпирическая очевидность» наголошував, що принципи глобалізації повинні бути переглянуті і переосмислені, вона не є ні неминучою, ні необхідною, ні бажаною. Критикуючи роботу Світової організації торгівлі та розрахунки Світового банку, економіст вважав неправильною оцінку економічної вигоди від глобальної вільної торгівлі, і вони повинні частину відповідальності за лібералізацію торгівлі брати на себе [7]. Не зважаючи на прикладені значні зусилля, світовим

організаціям, дійсно, не вдається вирішити ряд проблем для покращення становища, викликаного глобалізаційними змінами в суспільстві.

Аналіз основних напрацювань вчених-дослідників щодо глобалізації, дає можливість виділити основні положення:

- 1) глобалізація є різнобічним явищем і має тривалу історію;
- 2) цей термін не має розглядатися з точки зору переваг чи недоліків і є неминучим складним безперервним процесом;
- 3) глобалізаційні зміни активізують міжнародні ринки та вплив міжнародних організацій, тому і має бути посилення відповідальності останніх.

Глобалізація є поглибленим всепроникаючим взаємозв'язком економік світу. Вона і гальмує, і сприяє розвитку політичної, економічної, соціальної, науково-технічної і міжнародної політики кожної окремої держави. Завдяки такій трансформації більш інтенсивними темпами відбувається суспільно-економічний прогрес, здатність та можливість виходити на міжнародні ринки. Глобалізація охоплює комплексно всі сфери діяльності суспільства та розвитку економіки. Це дає змогу швидше адаптуватися в нових економічних умовах і полегшує вирішення питань, пов'язаних з інноваційними змінами.

Позитивні прояви процесу глобалізації не виключають і можливі негативні наслідки, до яких слід віднести: посилення нерівномірності розвитку країн світу; нав'язування більш економічно розвинутими країнами своєї волі іншим країнам, нераціональну структуру господарства, політичну та економічну експансію. Фінансово-економічна система зазнає значних змін у зв'язку з переміщенням фінансових та торговельних потоків, робочої сили та людського інтелекту. Виникають перешкоди для розвитку малого бізнесу через відсутність податкового стимулювання, програми здешевлення кредитування, допомоги в освоєнні та впровадженні інновацій, слабкої державної підтримки новоствореного бізнесу. Глобальні трансформації призводять до послаблення важелів державного впливу на підтримку соціального захисту населення,

можливостей забезпечення фінансування державних програм, відповідної підтримки малозахищених верств населення.

Наукові дебати змінили свій вектор наукової думки з більш позитивних до більш негативних наслідків процесу глобалізації. До того ж зміни відбуваються більш напружено і глибоко, ніж очікувалося. Окремі верстви населення проявляють неготовність та неспроможність адаптуватися до значних глобальних соціальних та економічних потрясінь.

Отже, стверджувати однозначно про необхідність та терміновість інтеграційних глобальних перетворень неможливо, і направляти всі сили на підтримку світових глобалізаційних процесів немає потреби. Але впровадження, наприклад, електроніки, робототехніки, нових технологій у виробничих, технологічних процесах є стратегічно важливим фактором еволюційного спрямування держави.

Глобалізація досліджується достатньо глибоко науковцями, проте до цього часу цей термін залишається дискусійним із-за своєї багатоаспектності, недостатньо вивченим в силу своєї непередбачуваності, інтенсивного розвитку, невідповідності економік у пристосуванні до нових умов, а соціальні пертурбації в глобалізаційному середовищі залишаються достатньо актуальними і потребують подальшого дослідження.

Соціально-економічні пертурбації

Соціальна політика, пов'язана з соціальним захистом, підтримкою та безпекою населення, є важливою складовою внутрішньої політики держави сьогодення, і має бути пріоритетним напрямом у досягненні стратегії її розвитку.

Формування ефективної соціальної захищеності населення набуває надзвичайної ваги в глобальному адаптаційному суспільстві. На початку 21 століття соціальним трансформаціям надано особливого значення, адже супроводжуються вони такими характеристиками: комп'ютеризацією, інформатизацією, охопленням Інтернетом, мобільним зв'язком та іншими новітніми технологіями. Соціальні процеси набули більш активного поширення з усвідомленням того, що зміна соціалізації пов'язана з традиціями, звичаями,

умовами проживання людей, з виникненням науково-технологічних інновацій, супроводженням спрощення комунікацій, фінансової компоненти у економічних зв'язках.

Основними викликами в соціальній глобалізації є: зростання міжнародної мобільності трудових ресурсів; економізація політики або політизація економіки, поглиблення безробіття; існування багатокультурності і поліетнічності; експонентне збільшення обсягу інформації та звуження особистісних комунікаційних каналів [8]. Через призму правових аспектів порушуються права на гідність, на харчування та житло в бідних країнах світу; на життя із-за несприятливих умов системи охорони здоров'я; на право власності через велике будівництво; на здоров'я населення, що проживає в певних кліматичних умовах; на працю на підприємствах зі шкідливим умовами та із-за зловживання використанням дешевої робочої сили; на культурні цінності через руйнування певних територій із - за інтенсивного промислового розвитку [9].

Людство не було готове до настільки активних інтеграційних змін. А економічно розвинуті країни світу, які займали лідируючі позиції, не втрачатимуть їх і в майбутньому. Це поглиблює соціально-економічну нерівність в світовому глобальному середовищі.

Соціальна нерівність є важливим аспектом зростання економіки. Всі країни світу мають скеровувати свої зусилля на подолання цієї проблеми. На цьому наголосив генеральний секретар Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, англ. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)) Хосе Анхель Гурріа. «Зараз у 34-х країнах-членах ОЕСР розрив між бідними і багатими найбільший за останні 30 років» [10]. Основними ж причинами, що породжують соціальну нерівність, названо освіту та охорону здоров'я.

Долаючи основні загрози суспільства, пов'язані з глобалізацією, мають бути структурні зміни суспільства, направлені на соціальну безпеку та «наднаціональну солідаризацію» [11]. Білорус О. звертає увагу на те, що зміна чисельності населення в світі негативно вплине на якість трудових ресурсів,

людський капітал, на попит і споживання [12]. Економіст припускається думки, що без «глобального солідаризму» подальша глобальна інтеграція неможлива. Дійсно, соціальна політика має бути направлена на безпеку і підтримку громадян в суспільстві. Але без єдності та згуртованості у вирішенні складних соціально важливих проблем неможливе успішно орієнтоване суспільство.

Кастельс М. вважав, що «глобалізація має обмеження, оскільки існують національні держави та національні уряди, проводиться національна політика протекціонізму, наявні економічні регіони не включені в глобальну економіку» [13]. Як зазначає відомий соціолог, в процесі глобалізації відбуватиметься значна фрагментація робочої сили, пов'язана та непов'язана з інформаційними технологіями, що спонукатиме до зростання соціальної нерівності. Ще більш вразливою стане група людей з особливим потребами. Все це в кінцевому результаті призведе до зміни середнього прошарку суспільства.

На думку Юськіва Б. серед основних соціально-значимих змін в глобалізації є міграційні процеси. Вони мають керуватися міграційною політикою держави, в основі якої є такі питання: відповідність національним інтересам, прозорість і гнучкість політики щодо іноземних працівників, «сприяння міграції висококваліфікованих працівників з одночасною ліквідацією дефіциту робочої сили». Оскільки Україна є «донором робочої сили» для європейських країн, то для створення «незалежної, прогресивної й цивілізованої держави» необхідно розробити ефективну систему управління міграцією [14].

Проблеми міграції є особливо актуальними нині в багатьох країнах світу, зокрема, й в Україні. Відволікання значної частини фінансових ресурсів на вирішення військового конфлікту на Сході України є ще одним викликом сьогодення. Бойові дії створюють перешкоди на шляху створення цілісної, єдиної законодавчо-нормативної бази для впровадження цифровізації та забезпечення економічної та фінансової безпеки країни.

Проведені нами дослідження основних напрацювань вчених щодо соціальної політики в умовах глобалізації дали змогу визначити головні загрози,

що потрібно подолати: міграція трудових ресурсів, порушення прав людини, соціальна нерівність.

Соціальний розвиток має беззаперечний відбиток на економічних процесах і змінах у країні. Безперечно, структурні зрушення в економіці, в свою чергу, здійснюють вплив на підтримку і безпеку соціальної політики. Стимулюючим фактором розвитку економіки країни є зовнішня торгівля товарами та послугами. Аналіз динаміки експорту, імпорту товарів України у 2012-2020 роках свідчить про наявність дефіциту зовнішньоторгівельного балансу, практично, за весь досліджуваний період за виключенням 2014-2015 років (табл. 1). У 2020 році в порівнянні з 2019 роком як експорт, так і імпорт скоротилися на 4% та 13% відповідно. Очевидно, що Україна має покращувати державно-закупівельну політику, контролювати і аналізувати демпінгові ціни, здійснювати інші заходи для поліпшення умов товаропросування вітчизняної продукції на зовнішні ринки. Від’ємне сальдо зовнішньої торгівлі у 2020 році не демонструє активне просування на світові ринки і віддаляє країну від лідируючих світових позицій за економічними показниками.

Таблиця 1

Динаміка експорту, імпорту товарів України у 2012-2020 роках, у % до попереднього року

Показники / роки	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Експорт товарів	100	91,0	87,3	68,9	94,8	120,6	109,5	106,3	96,5
Імпорт товарів	100	91,1	71,1	68,8	102,3	127,5	116,6	106,2	87,2
Сальдо (+, –) мрд.дол. США	–13,8	–12,6	0,3	0,2	–2,3	–5,2	–8,9	–9,4	–3,9

Джерело: узагальнено та проаналізовано автором за даними [15]

Дані щодо експорту, імпорту представлено за січень–листопад відповідного року. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Відкрита для світу економіка з метою поглиблення глобалізації є вразливою для країни. Так, пом’якшення податкових позицій для імпорту, міграційних

умов, поліпшення інвестиційного клімату для іноземних інвестицій, демотивує національного виробника, здешевлює робочу силу та сприяє міграції якісного людського та фінансового капіталу. Залучення інвестицій є передумовою росту капіталу, розвитку інноваційних технологій, залучення нової робочої сили, сприяння макроекономічній стабільності країни. Нестійку ситуацію спостерігаємо з прямими інвестиціями в Україні (Рис. 1).

Рис. 1 Динаміка прямих іноземних інвестицій в Україні за 2002-2021 роки, млрд.грн.

Джерело: складено автором за даними [16], з 2014 р. – без урахування окупованих територій (Криму, Севастополя, частини Донбасу), у 2021 р. дані за 1-2 квартал.

Найбільший обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну за весь досліджуваний період 2002-2021 років спостерігався у 2008 році (10913 млн. дол. США). Найнижчим цей показник був у 2020 році, що пов'язано зі світовою пандемією. Не зважаючи на покращення законодавчої бази щодо інвестиційної діяльності в Україні, залишається багато невирішених питань, які стримують інвесторів вкладати кошти в українську економіку. Проблемними є і стан

макроекономічної системи, і недостатньо розвинута інфраструктура, і політична ситуація в країні і т.д.

Одним із важливих показників, що демонструє рівень життя відповідної країни, і дає можливість провести порівняльну характеристику, є показник ВВП на душу населення. Прослідкуємо, як змінювалося значення цього показника в Україні та в деяких країнах-лідерах з початку незалежності нашої країни (табл. 2). Варто відмітити, що спостереження можна розпочинати тільки з 1992 року, оскільки дані за 1991 рік по Україні відсутні.

Таблиця 2

Показники ВВП на душу населення

Роки, країна / Рейтингове місце		1	2	3	Україна**
1992*	Країна	Монако	Ліхтенштейн	Люксембург	Україна (94**)
	дол. США	91671	55198	40966	1379
2001	Країна	Монако	Ліхтенштейн	Бермуди	Україна (141**)
	дол. США	83724	74287	58884	780
2011	Країна	Монако	Ліхтенштейн	Люксембург	Україна (136**)
	дол. США	169016	158130	115762	3570
2020	Країна	Люксембург	Швейцарія	Ірландія	Україна (105**)
	дол. США	115874	86602	83813	3727

Джерело: складено автором за даними [17]

* за 1991 р. Дані по Україні відсутні

** рейтингові позиції України

Як бачимо, майже за 2 десятиліття з 2001 року Україна піднялася на 36 позицій у рейтингу, але порівнюючи з 1992 роком опустилася на 11 позицій. Окрім того, в порівнянні з лідерами Люксембургом та Швейцарією, у 2020 р. показник ВВП на 1 мешканця в Україні є нижчим в 31 та 23 рази відповідно.

Лідируючі позиції в трійці країн перші два десятиліття за досліджуваний період займали Ліхтенштейн та Монако, а у 2020 році рейтингову шкалу очолили Люксембург та Швейцарія.

Проте зростання ВВП у високорозвинутих країнах не завжди свідчить про значне покращення соціальної складової конкурентоспроможності. Адже у таких країнах, як, наприклад, Китай, Індія збільшується розрив та соціальна нерівність між бідними та багатими верствами населення. Це підтверджують і дослідження, які доводять, що країни великої вісімки не лідирують за показниками соціального розвитку, не мають високих соціальних стандартів, та при цьому мають достатньо низький рівень освіти [18]. Така перспектива нераціонального розподілу фінансових, матеріальних, трудових, інтелектуальних ресурсів може очікувати і Україну, якщо не покращиться інвестиційний клімат, не зростатимуть економічні показники, не підвищаться соціальні стандарти, не покращиться добробут населення.

Отже, впорядкована, осмислена, цілеспрямована, але при цьому взаємоорганізована та обґрунтована на єдиних завданнях, правилах, принципах система глобальної економічної інтеграції переважатиме розбалансованість, локальність та роз'єднаність економічних інтересів, дій, рішень. Кожна держава, що прагне до збереження економічного потенціалу, має враховувати власні потреби і можливості. При цьому важливим є здатність адаптуватися до сучасних викликів глобалізації і побудувати власну стійку економіку, враховуючи проблеми соціально-економічного, екологічного, політичного характеру, що загрожують національній безпеці держави. На наше переконання, людина, її інтелектуальна власність, здібності, знання, таланти мають перебувати в центрі уваги соціальної захищеності та соціальної політики кожної країни. При цьому не слід забувати про подальші структурні реформи, що сприятимуть економічному зростанню країни і створюватимуть підґрунтя для суспільного добробуту.

Виклики та можливості пенсійного страхування в умовах глобалізації

Інтеграційний шлях національної економіки зумовлює переосмислення сутнісних характеристик та проведення більш глибоких практичних досліджень у пенсійній системі. Пенсійний фонд, як основна фінансова інституційна одиниця, для забезпечення фінансування пенсіонерів відповідними виплатами, на сучасному етапі неспроможний виконувати поставлені перед ним задачі в повному обсязі. Сучасні глобальні виклики суспільства зумовлюють перегляд підходів до функціонування українського пенсійного забезпечення. Постійні соціально-економічні, політичні зміни, інтенсивність розвитку економічних знань, підходів спонукають до розв'язання нових завдань, вирішення потенційних проблем, прийняття економічних рішень із врахуванням глобальних трансформаційних потоків.

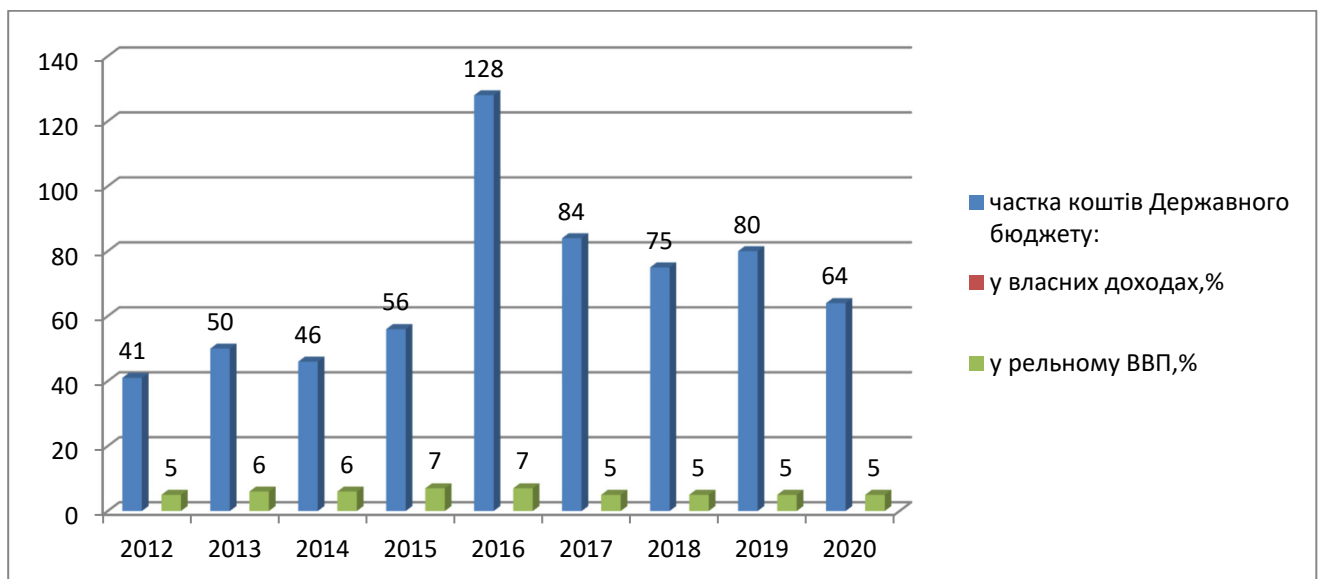
Дилема в пенсійному забезпеченні в умовах економічної інтеграції полягає в тому, що з одного боку, держава, використовуючи принцип субсидіарності (перерозподіл ресурсів від працюючого населення на користь непрацездатних), здійснює активний послідовний належний соціальний захист пенсіонерів і піклується про їх безпеку. З іншого боку, така ідеологія порушує права громадян на вільний вибір забезпечення свого майбутнього за рахунок самостійно накопичених коштів протягом відповідного часу, в основному періоду напрацювання страхового стажу застрахованого особою. Та саме ці вимоги є ключовими в пенсійному страхуванні в умовах глобальної взаємодії.

Дефіцит бюджету Пенсійного фонду створює ряд фінансових перешкод в створенні стабільності не тільки пенсійної системи, а й економіки країни в цілому, і потребує пошуку альтернативних підходів та заходів для покращення фінансової спроможності пенсійного забезпечення населення.

Питаннями, що потребують подальшого термінового узгодження, є як показники макроекономічної ситуації в країні, так і, зокрема, пенсійні індикатори: вирішення проблем зайнятості; скорочення рівня безробіття; стимулювання продуктивності праці; зростання доходів населення; перекладення невластивих пенсійному страхуванню функцій на державу;

вдосконалення формули обчислення пенсій із посиленням вектора в сторону збільшення коефіцієнта страхового стажу застрахованої особи; встановлення більш тісного взаємозв'язку між страховими внесками та страховими виплатами, в тому числі, за рахунок введення в дію системи накопичувального обов'язкового пенсійного страхування; покращення інвестиційного клімату для пенсійних активів [19].

Частка коштів Державного бюджету у власних доходах Пенсійного фонду є занадто високою, і з 2012 року вона тільки зростала (рис. 2). У 2016 році кошти держбюджету перевищили власні доходи пенсійного бюджету на 28 %. Незважаючи на те, що частка цих коштів у реальному ВВП коливається в межах 5-7% і є некритично високою, з даних рисунка видно, що дохідна частина пенсійного бюджету формується, в основному, за рахунок зовнішніх джерел фінансування, а стан його є фінансово нестійким і нестабільним.

Джерело: розраховано автором за даними [20],[21].

Рис. 2 Динаміка показників частки коштів Державного бюджету у власних доходах Пенсійного фонду та в реальному ВВП у 2012-2020 роках, %

Бідність населення пенсійного віку в Україні посилює глобальну нерівність: купівельна спроможність і фінансова незалежність українських та зарубіжних пенсіонерів значно відрізняється. На зміну соціальної складової в пенсійній

системі України має прийти індивідуальний підхід до фінансового забезпечення при досягненні пенсійного віку громадян. Тобто загальнообов’язкова накопичувальна система є необхідною і обов’язковою умовою сьогодення, а державне сприяння, підтримка фінансової стабільності та законодавче врегулювання інвестиційної складової недержавних пенсійних фондів у добровільному накопичувальному пенсійному страхуванні сприятиме забезпеченню підвищення рівня життя зазначеної категорії населення. В нинішніх умовах низьких соціальних стандартів українських пенсіонерів – це першочергова задача держави.

Заробітна плата в Україні, як основне джерело формування бюджету Пенсійного фонду, за період 2012-2020 років постійно зростає (табл. 3). Найбільший темп її зростання спостерігався у 2017 році в порівнянні з 2016 роком на 40%. При цьому найбільше зростання середнього розміру пенсій зафіксовано у 2018 році в порівнянні з попереднім роком (41%). Поряд з позитивною динамікою зростання середньомісячної заробітної плати варто звернути увагу на негативні темпи зростання заборгованості з її виплати.

Таблиця 3

Динаміка заробітної плати, заборгованості з її виплати та пенсії за віком в Україні в 2012-2020 роках, у % до попереднього року

Показники / роки	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Номінальна середньомісячна заробітна плата одного працівника	100	106,9	107,5	120,7	120,9	140,1	124,8	118,4	110,4
Заборгованість із виплати заробітної плати	100	114,1	239,0	77,2	106,6	118,2	111,7	114,7	103,4
Середній розмір пенсії за віком	100	116,9	103,9	103,4	107,5	107,0	141,3	103,6	115,7

Джерело: узагальнено та проаналізовано автором за даними [15]

Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Незважаючи на постійне зростання середнього розміру пенсій за віком за період 2012-2020 років, її частка у середньомісячній заробітній платі має тенденцію до зниження (рис.3). Отже, і купівельна спроможність пенсіонерів погіршується. А роботодавців та сучасну молодь така ситуація не спонукає до легалізації своїх доходів.

Джерело: складено автором за даними [15], [22].

Рис. 3 Динаміка частки середнього розміру пенсій у середньомісячній заробітній платі за період 2012-2020 років

Людський капітал, як основа буття та прогресу суспільства, має бути в центрі уваги. Цифровізація, що проявляється, насамперед, у високих технологіях, інноваціях, модернізації, автоматизації, нездійсненна без людського інтелекту. Стратегічні завдання будь-якої держави повинні бути спрямовані на інноваційну підтримку усіх секторів економіки та збільшення інвестицій в людський капітал.

Зростання економічного потенціалу незалежної держави відбувається завдяки впровадженню нових технологій, введенню прогресивних виробничих потужностей, освоєнню сучасних інноваційних систем. Відставання у всіх перерахованих вище процесах не тільки знижує продуктивність праці, а й витісняє певні структури чи, навіть, регіони, на «задній план».

Про зниження сукупної продуктивності праці свідчать результати дослідження Центру Разумкова, проведених за даними Міжнародної організації праці. Так, у 2001 році в Україні темпи зростання продуктивності праці становили 10,7%, у 2011 році – 5,4%, у 2020 році – 4,3% (в світі показники становили: 0,7%; 2,1% та 1,7% відповідно). Варто відмітити, що за досліджуваний період чіткої динаміки за показниками не спостерігалось, а особливо значний вплив на зміни мала світова фінансова криза 2008-2009 років [23, с.22-26]. Зростання продуктивності праці залежить від покращення умов виробництва, своєчасного оновлення виробничого та іншого обладнання і механізмів, технологічних процесів, своєчасного впровадження інноваційних технологій та своєчасної цифровізації. Шляхом додаткового стимулювання у застосуванні цифровізаційних методів та інструментів на підприємствах, держава могла би сприяти покращенню виробленню більш якісної української продукції за менш короткі строки на її виготовлення. Це, в свою чергу, покращуватиме матеріальний добробут населення і соціальні трансформації в суспільстві.

Цифровізація як одна із основних ознак глобалізації, значно впливає на ринок праці. Оскільки, навіть, висококваліфіковані працівники, які не зможуть своєчасно, в повній мірі, адаптуватися до її умов, правил, матимуть проблеми в майбутньому із працевлаштуванням та системою оплати праці. Не заважаючи на стрімкий розвиток зростання електронної комерції, це створює ряд перешкод на ринку праці. Сучасні безробітні, особливо старшого віку, втрачають можливості своєчасної і повної адаптації в нових умовах. І, якщо для одних працівників – це збільшення конкурентних переваг на ринку праці, то для інших – це втрата засобів для існування із-за випереджаючих темпів зростання цифровізаційних процесів в порівнянні з особистими навичками та можливостями конкретного індивіда.

Прискорення діджиталізаційних процесів, зумовлених непередбачуваною пандемією COVID-19, змусило роботодавців перевести своїх працівників на онлайн-роботу. Це вимушено пришвидшило освоєння ІТ-технологій,

пристосування до нових інформаційних умов праці, підвищення чи перекваліфікацію працівників. Чисельність безробітних у 2020 році у порівнянні з 2019 роком зросла майже на 11 %, а в порівнянні з 2012 роком – на 4% (табл. 4). При цьому за весь досліджуваний період з 2012 року по 2020 рік виявлено зменшення чисельності зайнятого населення на 17 %, а у 2020 році в порівнянні з 2019 роком на 4 %.

Таблиця 4

**Динаміка показників зайнятого та безробітного населення у віці
15-70 років у 2012-2020 роках, тис. осіб**

Показники \ роки	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Темп приросту зайнятого населення, %:									
ланцюговий	100	100,3	93,6	91,0	99,0	99,3	101,3	101,3	96,0
базисний	100	100,3	93,8	85,4	84,5	83,9	84,9	86,1	82,6
Темп приросту безробітного населення, %:									
ланцюговий	100	95,0	122,3	89,6	101,4	101,2	93,0	94,2	110,7
базисний	100	95,0	116,2	104,1	105,6	106,8	99,3	93,6	103,6

Джерело: складено автором за даними [15]

*Дані за 2012-2020 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя, з 2015 року – також без частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

При цьому варто відмітити і позитивні явища у загальнообов'язковому пенсійному страхуванні, це: пришвидшення автоматизації облікових процесів на пенсійних рахунках, удосконалення персоніфікації даних застрахованих осіб, покращення інвестиційного потенціалу у накопичувальному пенсійному страхуванні, розширення можливостей вкладення пенсійних коштів в активи інших країн.

Поінформованість населення щодо своїх соціальних прав та потенційних можливостей, загальних економічних тенденцій розвитку, що впливають на

соціальне страхування та забезпечення, є невід'ємною, необхідною умовою сьогодення. Важко оспорювати факт, що люди похилого віку менш орієнтовані в Інтернет просторі, а освоєння нових технологій є більш складно доступним процесом для цієї категорії населення. Окрім того, до процвітання швидкими темпами різних видів кіберзагроз (таргетовані, хакерські атаки, кібертероризм), що є проявом глобальної трансформації, не завжди підготовлені ні населення, ні підприємства, ні державні органи.

Економіст Ковальов М. вважає, що в майбутньому трансформація людства буде базуватися на інших принципах, відмінних від нинішніх, а саме, будуть враховуватися інтереси спільноти, історичні типи особистості, багатогранність видів історичної діяльності, а не тільки демографічні принципи [24]. Глобалістичний рух матиме перспективи, якщо на перший план вийде людина та її інтелект, «головне — будувати глобальний світовий дім не від прибутку і долара, а від людини і для людей» [25]. Як зворотний бік глобалізації, може виникнути ситуація, коли звички, навики, професійні якості, здобутки, інтелект, можуть виявитися непотрібними, недостатніми для їх втілення, застосування в нових цифрових умовах.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можемо зробити такі висновки:

1. Процес виникнення глобалізації змінив наукову позицію дослідників. Тобто, якщо на початку її прояву науковці схилялися до думки про переваги таких інтеграційних змін, то в процесі його проникнення в усі сфери розвитку суспільства, почали проявлятися вкрай негативні і небажані результати, наслідки. Глобалізація вимагає системного, комплексного підходу до вирішення завдань, які постають на нових етапах її розквіту. Враховуючи думки прихильників та опонентів глобалізації, варто зазначити, що незважаючи, на тісний взаємозв'язок та переплетіння в результаті глибоких глобалізаційних змін культур, економік, інформації, знань, неконтрольований та недостатньо вивчений і локально імплементований цей процес, створить значні перешкоди та загрози розвитку як національної, так і світової економіки в цілому.

2. Незворотні процеси глобалізації дають поштовх у розвитку та одночасно гальмують різні соціально-економічні процеси в Україні. Проблеми соціального розвитку в глобальних умовах мають вирішуватися в поєднанні з економічними та природоохоронними складовими. Прерогативою та головними завданнями мають бути достатнє фінансування та державна підтримка у сфері освіти, охорони здоров'я, як основних чинників бідності. Неготовність і неспроможність національної економіки повністю адаптуватися в нових економічних умовах негативно позначаються на основних макроекономічних показниках країни. До того ж це створює додаткові перешкоди в економічній безпеці країни і погіршує перспективу інтеграції економіки в глобальний економічний простір. Ігнорування цих та інших соціально-економічних питань створюють перешкоди ні тільки на шляху функціонування соціальної політики, а й для досягнення результативних економічних показників держави, між якими існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність.

3. Низька платоспроможність, якість життя сучасних українських пенсіонерів викликають страх незабезпеченого майбутнього при досягненні пенсійного віку у сучасної молоді та зумовлюють пошук шляхів тіньової діяльності й відтік людського капіталу за кордон. А інтелект, знання особистості є рушійною силою еволюційних суспільних процесів із врахуванням перетворення, відповідної адаптації в нових сприятливих економічних умовах. Подальшого вирішення потребують питання наповнення бюджету Пенсійного фонду, зменшення його дефіциту, скорочення безробіття, сприяння зайнятості населення, покращення продуктивності праці. В умовах глобальної трансформації такий соціальний інститут як Пенсійний фонд втрачає свої фінансові можливості та, навіть, актуальність його функціонування. Закордонний досвід свідчить про поступову чи повну відмову від солідарного пенсійного забезпечення за рахунок таких інституцій на користь індивідуального добровільного чи обов'язкового пенсійного страхування, але політичні, юридичні, соціальні та економічні проблеми не дають змогу повноцінно запровадити систему пенсійного забезпечення в Україні. Подальша

автоматизація та персоніфікація обліку застрахованих осіб, діджиталізація Пенсійного фонду, поліпшення умов для інвестиційної привабливості пенсійних активів у накопичувальному обов'язковому та добровільному пенсійному страхуванні сприятиме покращенню, насамперед, довіри населення до недержавної компоненти пенсійного забезпечення та просуванню України, хоч і повільними темпами, в соціальному глобальному напрямку вперед.

Список використаних джерел

1. T.Levitt. The Globalization of Markets / T.Levitt. [Електронний ресурс]. URL: <https://hbr.org/1983/05/the-globalization-of-markets>
2. Robertson, R. Glocalization: Time — Space and Homogeneity — Heterogeneity / R. Robertson // Global Modernities / ed. by M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson. — London, 1995. — P. 25—44.
3. Бельська Т. В. Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин. Публічне управління: теорія та практика. 2013. Вип. 1. С. 72-78.
4. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2001.
5. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI в. / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. - М.: Логос, 2003. - 355 с. Пер. изд.: Wallerstein I. The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-First Century.
6. Хелд Д. Глобальные трансформации: политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Э. Макгрю, Дж. Перратон. — М.: Праксис, 2004.
7. Морис А. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста: эмпирическая очевидность / Морис Алле. - Москва: Теис, 2003. - 314 с.
8. Турцева А.М., Канівець О.П. Соціальні проблеми глобалізації [Електронний ресурс]. - URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/1329/1356>
9. Globalisation. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/globalisation>
10. ОЕСР: соціальна нерівність гальмує економічне зростання. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/12/141209_oecd_inequality_hk
11. Соціальна глобалістика: економіко-правові імперативи / О.Г. Білорус // Соціологія права. — 2011. — № 1.
12. Білорус О.Г. Проблеми глобальної неоконвергенції та синергетичного цивілізаційного співрозвитку в XXI столітті. Ціннісний вимір розвитку цивілізацій і глобалізація : збірник наукових праць / за заг. ред. О. В. Зернецької. 2019 р. с. 17-30.
13. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. — М.: ГУ ВШЭ, 2000.
14. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі [Текст] : монографія / Б. М. Юськів. — Рівне : видавець О. М. Зень, 2009. — 476 с.
15. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

16. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) в Україну. URL:
: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/>
17. Historical GDP per Capita by Country. URL:
<https://public.knoema.com/jesoqmb/historical-gdp-per-capita-by-country-statistics-from-the-world-bank-1960-2018?country=Ukraine>
18. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку. Газета "Зеркало недели", №19, 20-26 мая 2006 г.
19. Безпаленко О.В. Економічні та соціальні індикатори солідарного пенсійного страхування в Україні [Текст] Економіка. Фінанси. Право. - 2021. - № 4. - С. 16-22
20. Звіти про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2012-2020 роки рік. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2121043-zvit-pro-vykonannya-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny-za-2019-rik/>
21. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2021. URL:
<https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/>
22. Дані про середній розмір пенсії. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2119090-dani-pro-serednij-rozmir-pensiyi-standom-na-01-01-2020/>
23. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Київ: центр Разумкова. В-во «Заповіт» 2020. 274 с.
24. Ковалев М. Глобализация как социальный феномен. <http://spkurdyumov.ru/globalization/globalizaciya-kak-socialnyj-fenomen/>
25. Білорус О.Г. Соціальна глобалістика: економіко-правові імперативи Соціологія права. 2011. № 1. URL:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39574?show=full>

Ганущак Тетяна Валентинівна,
кандидат економічних наук,
доцент, доцент кафедри економіки
та фінансів підприємства,
Київського національного торговельно-
економічного університету,
м. Київ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7391-3308>

СИТУАЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА В ПЕРІОД ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ

Анотація. В статті наведено узагальнення наукових здобутків з ситуаційного управління вітчизняних та зарубіжних дослідників і перелік завдань ситуаційного управління. Представлено менеджмент знань у вирішенні завдань ситуаційного управління. Наведені підходи вчених-економістів до підскладових економічної безпеки підприємства. Автором розширено головні функціональні складові економічної безпеки підприємства за рахунок пожежної складової. Основні принципи забезпечення економічної безпеки підприємства автором збільшено за рахунок людиноцентризму та екологізації виробництва. Наведена характеристика світових компаній, які здійснюють економічно чисте виробництво. Визначена роль діджиталізації в економічній безпеці підприємства. Проілюстровано заходи попередження комп'ютерних злочинів.

Ключові слова: управління, економічна безпека, підприємство, менеджмент знань, підскладові, принципи, забезпечення, діджиталізація.

Управління економічною безпекою підприємства

Кризова ситуація, що охопила майже всі сфери суспільного життя населення, постає досить не простим завданням у розв'язанні. Але на неї необхідно дивитися з позитивної точки зору. Для України та й для багатьох країн світу, у період пандемії є можливість переосмислити процеси, підходи в управлінні багатьох сфер, зокрема й економіки.

Протягом багатьох років обговорювалося як на теоретичному, так і на практичному рівнях застосування синергії, командного духу, наукових методів,

що будуть застосовані до всіх підприємств у процесі управління. Проблема управління особливо гостро постала в часи пандемії й набрала світового масштабу. Керівництву в умовах, що склалися, необхідно звикати до нових умов on та off-line роботи за умов кабінетно-дистанційної роботи. Невчасна адаптація до змін зовнішнього середовища під впливом часу і нерозуміння потреб працівників, невідповідність умов та рівня заробітної плати значною мірою впливає на кадровий потенціал, а відтак і на економічну безпеку підприємства. Останнім часом все більше зростає сезонна, маятникова міграція. Виїзди за кордон на постійне місце проживання стали для України не поодиноким явищем, що сприяє змінам у процесі управління кадрами на вітчизняних та іноземних підприємствах на території нашої країни. Ці явища зумовлюють необхідність до швидкої ідентифікації загроз, уникненню їх, ситуаційного управління на підприємствах. Проблема, що гострою мірою постала перед HR-ами всієї країни, вимагає комплексного розв'язку у процесі забезпечення економічної безпеки підприємства.

Тому для ефективного забезпечення економічної безпеки підприємства необхідно застосовувати ситуаційне управління економічною безпекою підприємства, враховуючи цифровізацію на підприємстві. Адаптацію до змін необхідно розглядати як можливість швидкого застосування всього багаторічного напрацювання.

Стосовно питання ситуаційного управління існують різні погляди вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів (табл. 1).

Таблиця 1

**Узагальнення наукових здобутків з ситуаційного управління
вітчизняних та зарубіжних дослідників**

<i>Автор</i>	<i>Науковий здобуток</i>
Р. Моклер	Динамічний аспект ситуаційного підходу обумовив конкретні його етапи: діагноз ситуації та визначення шляхів досягнення мети; виявлення факторів, що впливають на рішення; вироблення та оцінка альтернатив; розробка тактики реалізації рішення.
Ф. Каст та Дж. Розенцвейг	Деталізовані завдання щодо використання ситуаційного підходу в процесі управління.

<i>Автор</i>	<i>Науковий здобуток</i>
Г. Кунц та С.О. Доннел	Проаналізовано і класифіковано управлінські функції та рішення на основі практичного матеріалу, нагромадженого американським досвідом управління. Виділено шість функцій управління: планування, організація, керівництво, лідерство, комплектування штатів та контроль.
Д. Міллер	Дотримується думки, що новий ситуаційний підхід потребує виявлення взаємозв'язку між організаційними характеристиками.
Д.Отлі	Виявив ряд конкретних залежностей між характеристиками ситуацій, процедурами та інформаційними аспектами їх розв'язання.
Р.Акофф	Доводить необхідність існування відповідної системи для розв'язання проблем, яка об'єднає три функції: 1) розпізнання проблем та їх передбачення; 2) прийняття рішень по проблемі; 3) управління реалізацією рішення. Автор намагається систематизувати виконання всіх трьох видів функцій, виходячи з того, що кожна проблема існує в своєму оточенні, що складаються з керованих та некерованих змінних.
Б.З. Мільнер	Ототожнює ситуаційний підхід з проблемноорієнтованим та зазначає, що проблемна орієнтація управління пов'язана з необхідністю застосування більш глибоких, адаптивних організаційних форм управління, що є доцільними для соціально-економічних систем.
В.С. Рапопорт	Визначає структуроутворюючі властивості ситуаційного підходу та підкреслює його переваги, що полягають в управлінні та оцінці взаємного й сумарного впливу різних роду факторів на параметри організаційних відносин та зв'язків системи управління.
Д.А. Поспелов	Розроблено характеристики ситуацій за ознаками та типами структур, наведено основні поняття про універсальні стратегії розв'язання ситуацій, процедури управління та мову ситуаційного управління. Тобто, робота має безпосереднє відношення до проблем створення неприродного інтелекту.
Автор	Розглядає ситуаційне управління кадрового потенціалу та його вплив на економічну безпеку підприємства

Джерело: [1, с.24-25]

Для кращого розуміння процесу управління у вирішенні завдань при конкретній ситуації необхідно визначити інструменти менеджменту знань. (табл. 2.)

Таблиця 2

Менеджмент знань у вирішенні завдань ситуаційного управління

<i>Завдання ситуаційного управління</i>	<i>Інструменти менеджменту знань</i>
Ідентифікація ситуації	Інформація, дані, на основі яких аналізується ситуація та ідентифікується проблема
Проведення ситуаційного аналізу та виявлення проблеми	Сукупність методів економічного, управлінського, фінансового, технічного аналізу, що дозволяють оцінювати ситуацію
Пошук шляхів вирішення проблеми	Методи планування: сценарний, бюджетування, програмно-цільовий

Обґрунтування альтернативи	Експертні і математичні моделі
Прийняття рішення в ситуації	Вибір стилю керівництва для прийнятті рішень у певній ситуації
Реалізація рішення та контроль за його виконанням та наслідками	Досвід, креативність, інтелектуальна творчість, на основі яких відбувається вибір стилю керівництва для реалізації прийнятого рішення

Джерело: [2, с.161]

Автор вважає, що перелік завдань ситуаційного управління дають можливість ідентифікувати конкретне завдання ситуаційного управління і вибрати необхідний інструмент менеджменту знань.

На думку автора, економічна безпека підприємства – це процес розвитку підприємства за наявності виробничих ресурсів, достатньої структури активів та капіталу, який забезпечується на всіх стадіях виробничо-господарської діяльності, з врахуванням зовнішніх і внутрішніх загроз та чинників, що негативно впливають на захищеність його потенціалу.

Вчені-економісти по-різному виділяють складові економічної безпеки підприємства (табл. 3).

Таблиця 3

Підходи вчених-економістів до підскладових економічної безпеки підприємства

	Чирнова Є.Ю.	Нестеренко О.М.	Худолій Л.М.	Кацовець А. В.	Шацька З. Я.	Мехеда Н.Г.	Горбань М.Г.	Л. О. Пашнюк	Чорна О.Ю.
фінансова	+	+	+	+	+		+	+	+
правова	+	+	+						
кадрова	+	+	+						
інформаційна	+	+	+						
техніко-технологічна	+	+	+						+
екологічна	+	+				+	+	+	+

політико- правова				+	+	+	+	+	+
інтелектуально- кадрова				+	+	+	+	+	+
силова						+	+	+	+
зовнішньо- економічна									+
енергетична									+
інвестиційно- інноваційна									+

Джерело: розроблено автором на основі [3, с.68; 4; 5; 6; 7, с.188]

Відповідно до наведеної табл.. 3 можемо побачити, що вчені-економісти притримуються різних точок зору щодо складових економічної безпеки підприємства. На основі проведеного аналізу існуючих підскладових останньої можемо запропонувати виділити окремо кадрову та інтелектуальну складові.

Також, запропонуємо розширити елементи складових економічної безпеки підприємства за рахунок пожежної. (рис.1.):

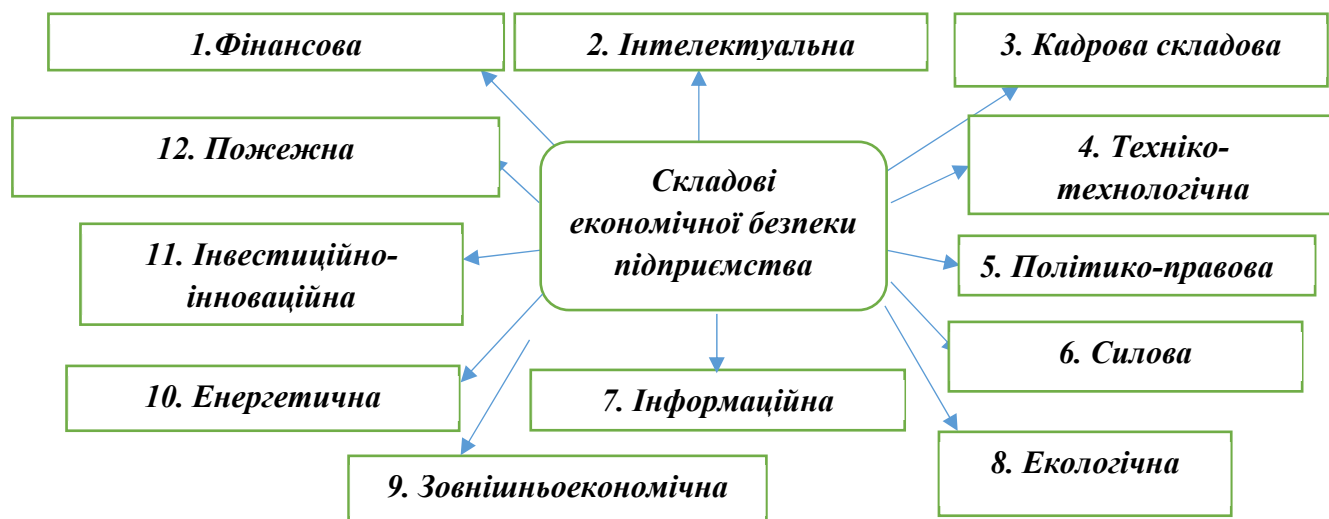

Рис. 1. Головні функціональні складові економічної безпеки підприємства

Джерело: авторська розробка

На рис.1 автором наведено головні складові економічної безпеки підприємства, які в сукупності впливають на її розвиток та забезпечення, а саме:

1. Фінансова складова – досягнення найбільш ефективного використання фінансових ресурсів підприємства.

2. Інтелектуальна складова – забезпечення і розвиток інтелектуального потенціалу підприємства. Постійне сприяння інтелектуальному розвитку кадрів.

3. Кадрова складова – забезпечення безпеки у процесі управління персоналом підприємства.

4. Техніко-технологічна складова – оптимізація витрат та відповідність технологій світовим стандартам.

5. Політико-правова складова – нормативно-правове забезпечення діяльності підприємства, дотримання законів, постанов, інструкцій.

6. Силова складова – забезпечення фізичної безпеки працівників підприємства, дотримання техніки безпеки на підприємстві.

7. Інформаційна складова – раціональне інформаційно-аналітичне забезпечення господарської діяльності підприємства.

8. Екологічна складова – дотримання чинних екологічних норм, мінімізація витрат від забруднення навколишнього середовища.

9. Зовнішньоекономічна складова – здатність протистояти зовнішнім загрозам, адаптувати та реалізувати свої економічні інтереси на внутрішньому та зовнішніх ринках.

10. Енергетична складова – захист інтересів у енергетичній сфері від неявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру.

11. Інвестиційно-інноваційна складова – забезпечення активізації інвестиційної привабливості підприємства, галузі.

12. Пожежна складова – сприяння збереження майна підприємства, дотримання правил пожежної безпеки на підприємстві. Контроль за станом пожежної безпеки, дотримання протипожежних норм і правил поведінки на підприємстві, організація на підприємстві протипожежної профілактики. Проводити перевірку нових об'єктів щодо відповідності нормам протипожежної безпеки.

Підтримання економічної безпеки підприємства на належному рівні не можливе без уникнення загроз та формування небезпечного стану.

Для більш повного розуміння процесу забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах невизначеності наведемо її принципи (табл. 4):

Таблиця 4

Основні принципи економічної безпеки підприємства

<i>Загальні принципи економічної безпеки підприємства</i>	<i>Специфічні принципи економічної безпеки підприємства</i>
Системності й компетентності	Диференційованості
Обґрунтованості	Варіантності
Своєчасності	Спеціалізації
Координації	Достатності
Гнучкості та адаптації	Безперервності
Законності	Економії ресурсів
Економічної діяльності	Повної підконтрольності
	Людиноцентризм
	Екологізація виробництва

Джерело: розширено автором [8].

У таблиці 4 автором наведені основні принципи забезпечення економічної безпеки підприємства. До розширених існуючих принципів забезпечення економічної безпеки підприємства [8], додано людиноцентризм на підприємстві та дотримання екологізації виробництва. На думку автора, працівники підприємства є головним елементом його ресурсного потенціалу, що приводить в дію всі інші ресурси. Кадри є центральною ланкою при вирішенні головних питань на підприємстві, а саме: конкуренції, економічного зростання, забезпечення ефективної роботи. На підприємстві повинна панувати атмосфера довіри, тоді розкриваються приховані таланти і формується ефективна команда. Необхідно враховувати унікальність кожного працівника – чим більший досвід і креативність кожного працівника, тим ефективніше буде працювати вся команда.

Керівники провідної компанії ДЕТЕК Кучеренко О. та Мельников О. вважають, що «сильні організації – ті, в яких є стратегічне бачення, які орієнтовані не на короткостроковий результат, а будують систему, що дозволяє розвивати людей» [9]. За даними Державної служби статистики України кількість зайнятих осіб у працездатному віці скоротилася на 1557 осіб або на 2,1% за період з 2009 по 2019 рік. На цей показник вплинули: кількість померлих, міграційний рух населення. Зокрема, міграція в Україні осіб працездатного віку в 2019 році становила 9,65% від загальної кількості населення [10]. Міграція у 2020 році від загальної чисельності в Україні становила 11,3% [11]. Саме тому автором додано принцип людиноцентризму на підприємстві. Впровадження сприятиме заохоченню роботи на підприємстві.

Важливим принципом на підприємстві є ще й дотримання екологізації виробництва, особливо останніми роками з постійним зростанням забруднення навколишнього середовища. Так, в 2019 році у порівнянні з 2018 роком за даними Державної служби статистики України кількість викидів в атмосферне повітря зросло на 3% [10]. На забруднення навколишнього середовища підприємствами впливають наступні фактори: застаріла технологія виробництва і обладнання, висока матеріаломісткість, відсутність належних очисних пристроїв. Вплив викидів забруднюючих речовин на забруднення атмосферного повітря від стаціонарних джерел забруднення у розрізі видів економічної діяльності, відбувався в 2019 році у різному співвідношенні, зокрема: добувна промисловість і розроблення кар'єрів 88,46%; переробна промисловість 6,97%; сільське, лісове та рибне господарство 1,35%; сільське, лісове та рибне господарство 1,53%; будівництво 0,04%; інші види економічної діяльності 1,65% [10].

Використання цих принципів на практиці дасть можливість більш чіткого усвідомлення процес стійкого розвитку підприємства. Вони можуть бути доповненими з врахуванням зміни екзогенної та ендогенної політики підприємства, плинності часу, галузі економіки, зміни політики держави. Саме

тому автором було виокремлено принцип дотримання екологізації виробництва на підприємстві.

Останніми роками Україна прямує у напрямку до євроінтеграції, тому економічні процеси мають відповідати міжнародним стандартам. Існують міжнародні компанії, які ведуть «зелений бізнес» (табл. 5).

Таблиця 5

Світові компанії, які здійснюють екологічно чисте виробництво

<i>Підприємство</i>	<i>Характеристика</i>
1. IKEA	Робота компанії починається з ланцюга поставок, де шведський виробник меблів постачає близько 50 % деревини від стійких лісівників та 100 % бавовни з ферм, які відповідають стандартам кращого бавовни, що вимагає зменшення споживання води, енергії та хімічні добрива та пестицидів. IKEA має понад 700 000 сонячних панелей, що живлять свої магазини, і планує розпочати їх продаж споживачам у Великобританії.
Unilever	План сталого життя компанії встановлює цілі щодо постачання, ланцюга постачання та виробництва на всьому - від використання енергії та води до лікування постачальників та громад, де вони працюють. В 2010 році, генеральний директор Пол Полман заявив, що хоче подвоїти бізнес компанії, водночас зменшивши вдвічі її вплив на навколишнє середовище всього за 10 років.
Panasonic	Зосереджується на виготовленні екологічно чистої продукції. Керівник перемістив свою північноамериканську штаб-квартиру з передмістя Сікаукс, штат Нью-Джерсі, у сертифіковану LEED будівлю в центрі міста Ньюйорк біля станції Пенн, що було навмисним кроком з метою усунення потреби співробітників їздити на роботу та зменшення викидів в атмосферне повітря.
Allergan	Фармацевтична компанія, яка зосереджена у Каліфорнії. Їх стратегія зросла від води до енергозбереження, скорочення відходів та скорочення викидів як у прямих операціях, так і у ланцюгу поставок. У 2016 році вона у п'яте виграла премію Агенції з охорони навколишнього середовища EnergySTAR, визнавши свої досягнення в енергоефективності.
Seventh Generation	створили екологічні версії своєї продукції, щоб задовольнити попит на екологічно чисті варіанти чищення.
Patagonia	Вони випустили рекламу, яка заохочує людей не купувати речі, які їм не потрібні (навіть власну продукцію), і впровадили програму ремонту. Їх прихильність полягає в їх продуктах. Гідрокостюми виготовляються з натурального каучуку, а пластикові пляшки перетворюються на парки. Патагонія також визнає важливість політичних дій щодо навколишнього середовища та зробила голосування за екологічно чистих лідерів.
IBM	Корпоративна соціальна відповідальність та охорона навколишнього середовища були частиною місії компанії з 1960-х років. Зусилля IBM включають «розумні» будівлі, що зменшують попит на ресурси, екологічні закупівлі, управління водними ресурсами тощо для справді комплексного підходу.

New Belgium Brewing	Екологізація пронизується через кожну частину компанії від її виробництва та збуту до заохочення співробітників та клієнтів їздити на велосипеді. Пивоварня вивозить 99,8% відходів зі звалищ. Окрім того, що енергоефективність стає невід'ємною частиною їхнього процесу пивоваріння, вони також є відвертим прихильником заходів щодо зміни клімату.
Adobe	Компанія Adobe Systems була найзеленішою ІТ-компанією в рейтингу Newsweek 2014 року. Компанія вже досягла вражаючих досягнень, зокрема отримала сертифікацію LEED для понад 70 % своїх робочих площ, включаючи модернізацію історичної будівлі в Сан-Франциско. Була корпоративним лідером у скороченні використання води у відповідь на історичну посуху в Каліфорнії, навіть після того, як вона вже зменшила споживання води більш ніж на 60 % з 2000 року за допомогою таких засобів, як встановлення екологічно чистих пристосувань та озеленення місцевих рослин.
Nike	Ключем до їх успіху є суттєва інформація компанії про її ланцюг поставок та виробничу практику. Вони також полегшують дизайнерам вибір екологічного напрямку за допомогою програми, яка допомагає порівняти екологічний слід різних тканин. Подібно до Патагонії, вона також використовує вторинні матеріали, що переробляються, у деяких своїх продуктах, включаючи майки чемпіонату світу з футболу 2011 року. Переробили свої коробки, щоб зменшити хімічних викидів, інвестували в енергоефективність на своїх заводах тощо. Nike також співпрацює з NASA та іншими державними установами, щоб стимулювати інновації в хімії для екологічної переробки сировини на товари.

Джерело: розроблено автором на основі [12]

Відповідно до наведеної таблиці 5 можемо відстежити, що найбільшими компаніями у всьому світі, які ведуть «зелений бізнес» є: IKEA, Unilever, Panasonic, Allergan, Seventh Generation, Patagonia, IBM, New Belgium Brewing, Adobe, Nike.

Використання зарубіжного досвіду дасть можливість підвищити рівень екологізації виробництва в нашій країні та сприяти оздоровленню всієї планети. Отже, застосування людиноцентризму в економіці сприятиме зростанню продуктивності праці, збільшенню кількості зайнятих на вітчизняних підприємствах, зменшенню міграції з метою заробітчанства, зростанню конкурентоздатності вітчизняного виробника. Використання екологізації виробництва має сприяти екологічно чистому виробництву та призвести до зростання економіки.

Роль діджиталізації в економічній безпеці підприємства

Не менш важливим кроком у розвитку економіки нашої країни і світової діяльності в цілому є Цифровізація виробничо-господарських процесів. Так склалося історично, що ми живемо в період діджиталізації. Більше того, внаслідок пандемії в усьому світі, поняття цифрової економіки набуває ще більшого значення. Звичайно, якщо відбувається цифровізація бізнесу, то компанія повинна задуматися про можливість інформатизації кожного бізнес-процесу на підприємстві. Однак іноді це не так просто зробити і необхідно враховувати сферу діяльності компанії (торгівля, обслуговування, виробництво), включаючи фінансові можливості компанії.

Більше того, існує багато автоматизованих систем, які можуть допомогти управляти діяльністю співробітників, маркетинговою сферою тощо (SAP, Service Desk, Help Desk, 1:C тощо). Розвиток діджиталізації має певні переваги для користувачів фінансових послуг з точки зору економії часу на оброблення інформаційних потоків підприємства. Але, якщо дивитися під кутом забезпечення економічної безпеки підприємства, то необхідно дотримуватися схоронності інформації, наприклад створення електронного цифрового підпису та ін.

Існує багато програмних продуктів, які допомагають в інформаційно-аналітичному забезпеченні на підприємстві (табл. 6).

Таблиця 6

Головні програмні продукти, які використовують підприємства

Програмний продукт	Характеристика
ITSM 365	сервіс для внутрішньої та зовнішньої підтримки. Представляє собою платформу Naumen Service Desk, попередньо вбудовану для малого-середнього бізнесу. Включає в себе Service Desk, портал самообслуговування, особисті кабінети бізнес-користувачів, каталог послуг (зовнішніх або внутрішніх), базу знань, каталог обладнання, програмне забезпечення та ІТ послуги, внутрішні завдання, а також інструменти для управління змінами, проблемами та конфігурацією та модулем звітність

IntraService	Проста у настройці та зручна у використанні системи Service Desk із веб-інтерфейсом, що дозволяє автоматичну автоматизацію навчання та обробку заявок. Доступні як SAAS, так і "коробочні" рішення.
vsDesk	Відкрита система управління IT-інфраструктурою на PHP / MySQL. Дозволяє реєструвати та обробляти заявки та особисті дані користувачів (у т.ч. по електронній пошті), контролювати статуси заявок, завантажувати файли та скриншоти до заявок, відправляти електронну пошту та SMS повідомлення про статус заявок, формувати звіти, вести реєстр проблем, прив'язувати заявки до проблеми, вести базу знань, каталог активів, конфігурацій та сервісів із прив'язкою метрики SLA.
OMNITRACKER	Програмний продукт, призначений для автоматизації бізнес-процесів, а також процесів різних службових організацій: IT-служба, кол-центри, клієнтські відділи, проектні офіси та інші підрозділи компаній. Є хмарна версія.
OTRS	Система тікетів з відкритим кодом (на Perl). Інтеграція з електронною поштою. Підтримує різні платформи, БД, LDAP. Автоматизовано багато дрібниць. Гнучка система звітів, більші можливості пошуку, управління користувачами. Можлива інтеграція з уже названими клієнтами БД та співробітниками. Система, яка легко розширюється через додаткові модулі: база знань / FAQ, календар, файловий менеджер, ITSM та ін.
Alloy Navigator	комплексний програмний пакет для управління IT-сервісами та IT-активами. Розроблений відповідно до методології ITIL, з вивченням галузевих вимог та потреб сучасного ринку. Механізм автоматизації бізнес-процесів пропонує професійні інструменти для оптимізації та підвищення ефективності IT-інфраструктури.
ITMan	Сервісна підтримка IT-інфраструктури для малого бізнесу. Інвентаризація програмного забезпечення, ліцензії, віддалене адміністрування, доставка та встановлення додатків на ПК, навчання та управління заявками на обслуговування, контроль за SLA та ін.
Pyrus Service Desk	Онлайн-сервіс для спільної роботи та автоматизації бізнес-процесів, у тому числі зовнішніх та внутрішніх служб підтримки. У Pyrus співробітники обв'язуються з іншим, ставлять завдання та слідкують за ними, відповідають за обслуговування клієнтів та колег (Service Desk / Help Desk), узгоджують документи та організують робочі процеси. Опрацьовувати заявки клієнтів можна за будь-якими каналами: телефон, електронна пошта, чат / форма на сайті або в додатках, VK, Instagram, Facebook Messenger, Telegram, Viber. Налаштовується без допомоги програмістів.
1C:ITIL	Конфігурація 1C для IT-служб підприємств, що дозволяє ефективно та з мінімальними затратами керувати роботою служб технічної підтримки, організовувати управління клієнтами, формувати каталог сервісів та узгодження щодо рівня обслуговування, вести облік обладнання.

Джерело: розроблено автором на основі [13]

Відповідно до наведеної табл. 7 можемо побачити, що підприємства використовують для забезпечення цифровізації наступні програмні продукти, а

same: ITSM 365, IntraService, vsDesk, OMNITRACKER, OTRS, Alloy Navigator, Alloy Navigator, ITMan, Pyrus Service Desk, 1C:ITIL.

Таблиця 7. Головні програмні продукти для обробки фінансово-облікової інформації на підприємстві

Програмний продукт	Характеристика
BAS Бухгалтерія	програма для ведення бухгалтерського обліку. Це визнаний стандарт серед рішень для автоматизації роботи в організаціях, що займаються різними видами діяльності та на різних системах оподаткування. Конфігурація BAS Бухгалтерія функціонально повністю ідентична програмі 1C:Підприємство 8 Бухгалтерія, практично її аналог.
Електронна інвентаризація МІА	створена для автоматизації процесів інвентаризації необоротних активів з використанням технології зчитування штрих-кодів. Основні переваги: оптимізація роботи відділів експлуатації і фінансових служб; підвищення ефективності обліку інвентарних об'єктів; здійснення контролю за збереження майна та відповідності даних відображених в бухгалтерському обліку; можливе використання на смартфонах з ОС Android.
SAP	це автоматизована система, що пропонує комплексні рішення для висвітлення загальноінформаційного простору на базах підприємств та ефективного планування ресурсів та робочих процесів. В бухгалтерському обліку можна фіксувати всі виробничі витрати, управляти ресурсами; в логістиці – планування, збут, стратегічне управління, продаж і відвантаження товарів, матеріально-технічне забезпечення, закупівля і контроль запасів.
Project Expert	програма, яка дає можливість: побудови фінансової моделі; визначення на її основі об'єктів капітальних вкладень та оборотного капіталу, необхідних для фінансування проекту; розробку стратегій фінансування. оцінку інвестиційного проекту, включаючи кількісну оцінку проектних ризиків; створення бізнес-плану, інвестиційного меморандума; внесення коригувань у вихідні дані інвестиційного проекту.
EViews	це статистичний пакет для Windows, який використовується для економетричного аналізу, побудови прогнозів та регресивного аналізу.
1:С Бухгалтерія	програма для ведення бухгалтерського, податкового обліку та автоматичного формування звітності.

Джерело: розроблено автором на основі [14,15, 16, 17, 18, 19]

Відповідно до наведеної табл. 7 можемо побачити, що основними фінансовими програмними продуктами, які розповсюджені на українських підприємствах є: BAS Бухгалтерія, електронна інвентаризація МІА, 1:С Бухгалтерія. Іноземні та великі вітчизняні підприємства використовують: SAP, Project Expert, EViews.

Впровадження діджиталізації на підприємствах відбувається не однаковою мірою, враховуючи розміри, регіональну приналежність, форму власності чи сферу діяльності. Якщо звернутися до даних Державної служби статистики, то середня кількість працівників, що використовують комп'ютери у % до загальної кількості найманих працівників підприємств в 2019 році у порівнянні з 2018 роком показник: переробна промисловість зріс на 0,3%; постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря зріс на 2,1%; водопостачання, каналізація, поводження з відходами зростання відбулося на 1,2%; будівництво збільшення на 0,1%; оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів збільшення на 0,8%; транспорт, сільське господарство, поштова та кур'єрська діяльність індикатор зріс на 6,5%; тимчасове розміщування і організація харчування скорочення на 0,7%; інформація та комунікації також скорочення відбулося на 0,1%; професійна, наукова та технічна діяльність скоротився показник на 1,7%; діяльність у сфері інформаційного та допоміжного обслуговування зріс показник на 2,5%; ремонт комп'ютерів і обладнання скоротився індикатор на 2,7%. Залишився незмінним показник співвідношення середньої кількості працівників, які використовують комп'ютери у % до загальної кількості найманих працівників підприємств у сфері операцій з нерухомим майном [10].

Окрім позитивних змін, які є у розвитку діджиталізації, підприємства зустрічаються з кіберзагрозами. Тому важливим є розуміти, які заходи попередження комп'ютерних злочинів існують (табл.8).

Заходи попередження комп'ютерних злочинів [20, с.93]

<i>Технічні</i>	<i>Організаційні</i>	<i>Правові</i>
Захист від несанкціонованого доступу до системи; резервування особливих комп'ютерних підсистем; організація обчислювальних мереж з можливістю перерозподілу ресурсів у разі порушення працездатності окремих ланок; встановлення устаткування для виявлення і гасіння пожежі; вживання конструктивних заходів захисту від крадіжок, саботажу, диверсій, вибухів; встановлення сигналізації.	Охорона обчислюваних центрів; ретельний добір персоналу; наявність плану відновлення працездатності обчислювального центру після виходу його з ладу; універсальність засобів захисту від усіх користувачів (в тому числі вищих посадових осіб); виключення випадків проведення особливо важливих робіт лише однією людиною.	Захист авторських прав програмістів; контроль за розробниками комп'ютерних систем; удосконалення адміністративного, цивільного законодавства в галузі комп'ютерного права

Важливість діджиталізації особливо гостро постала в період пандемії, оскільки важко передбачити наступні кроки урядів. Більшість підприємств працюють дистанційно або у змішаній формі. Деякі підприємства вважають за краще роботу під наглядом в офісах, що підвищує рівень небезпеки, збільшує можливість доступу сторонніх осіб до інформаційних потоків. Так, Netflix повертають всіх в офіс після дистанційної роботи. Google констатує падіння продуктивності праці своїх співробітників. Дистанційна робота може забезпечити більшу ефективність деяких базових речей, але водночас є дуже багато завдань, де важливий живий контакт. Однак пандемія змусила уважно подивитися на адміністративні витрати, чи потрібно стільки приміщень, чи правильно вони організовані, як працює система безпеки, чи вистачає ІТ софту, наскільки він відкритий і безпечний. Netflix перестали культивувати сімейні цінності, які їх об'єднували [8].

Висновки. Підсумовуючи результати вищенаведеного дослідження ситуаційного управління економічною безпекою підприємства, можемо зробити наступні висновки. Трансформаційні процеси сьогодення є рушійною силою у розвитку інноваційної діяльності та стратегічного планування. Звичайно, ситуаційне управління економічною безпекою з використанням новітніх

технологій – це розвиток не тільки окремого підприємства, а й всієї економіки країни.

Відсутній єдиний науковий системний підхід із врахуванням специфіки галузі досліджуваного суб'єкта виробничо-господарської діяльності та єдиного понятійно-категоріального апарату. Наведено узагальнення наукових здобутків з ситуаційного управління вітчизняних та зарубіжних дослідників та перелік завдань ситуаційного управління, який дає можливість ідентифікувати конкретне завдання ситуаційного управління і вибрати необхідний інструмент менеджменту знань. Наведені головні елементи економічної безпеки підприємства, відділивши окремо інтелектуальну та кадрову складову та додавши пожежну.

Розширені основні принципи забезпечення економічної безпеки підприємства за рахунок людиноцентризму та екологізації виробництва. Дотримання цих принципів дасть можливість більш чіткого усвідомлення процесу стійкого розвитку підприємства. Вони можуть бути доповненими з врахуванням зміни екзогенної та ендогенної політики підприємства, плинності часу, галузі економіки, зміни політики держави. Кількість викидів в атмосферне повітря в 2019 році зросла на 3%. Найбільше на забруднення навколишнього середовища вплинули добувна промисловість і розроблення кар'єрів, переробна промисловість. Найбільшими компаніями у всьому світі, які ведуть «зелений бізнес» є: IKEA, Unilever, Panasonic, Allergan, Seventh Generation, Patagonia, IBM, New Belgium Brewing, Adobe, Nike. Імплементация зарубіжного досвіду до реалій існування українських компаній – це великий крок у напрямку економічного зростання країни в цілому.

Важливим фактором розвитку економіки є цифровізація, яка проникла в усі сфери суспільного життя країни. Вона має глобальний та всеохоплюючий характер. Підприємства використовують для впровадження та розвитку діджиталізації такі програмні продукти: ITSM 365, IntraService, vsDesk, OMNITRACKER, OTRS, Alloy Navigator, Alloy Navigator, ITMan, Pyrus Service Desk, 1C:ITIL. Основні фінансові та бухгалтерські програмні продукти, які

розповсюджені на українських підприємствах є: BAS Бухгалтерія, електронна інвентаризація МІА, 1:С Бухгалтерія. Іноземні та великі вітчизняні підприємства використовують SAP, Project Expert, EViews. Перевагами їх використання є: оптимізація роботи відділів експлуатації і фінансових служб; економія часу на обробку інформації; підвищення ефективності обліку інвентарних об'єктів; здійснення контролю за збереження майна; забезпечення консолідації даних в рамках єдиного інформаційного простору для підприємств, установ і організацій, незалежно від їх підпорядкування та форми власності. Особливо важливо є використання системної електронної інвентаризації МІА, яка відповідає сучасним міжнародним стандартам в області управління ресурсами, здійснює автоматизацію процесів інвентаризації необоротних активів з використанням технології зчитування штрих-кодів, можливе використання на смартфонах з ОС Android. Наведені програми вдало інтегруються в інформаційні технології підприємства.

Найбільший показник співвідношення середньої кількості працівників, які використовують комп'ютери у % до загальної кількості найманих працівників підприємств в 2019 році у порівнянні з 2018 роком у сфері транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності зріс на 33267 осіб або на 6,5%. Цей показник залишився незмінним у сфері операцій з нерухомим майном, тобто становить 26733 осіб або 31,9%. На розвиток в нашій країні діджиталізації впливають військові дії та пандемія. Ці фактори зумовлюють скорочення статей видатків з державного бюджету. Уряду і місцевим органам державної влади необхідно звертатися за допомогою до розвинутих країн світу, займатися пошуком грантів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боднар О. В. Ситуаційний менеджмент. Навч. посіб. 2-ге вид., перероб та доповн. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 388 с.
2. Полянська А. С. Роль менеджменту знань у ситуаційному управлінні на підприємстві. *Стратегія економічного розвитку України*. 2014. № 34. С.157-162

3. Чирва Є.Ю., Нестеренко О.М. Оцінка економічної безпеки цукропереробного підприємства на основі інтегральної моделі. *БізнесІнформ*. 2012. № 8. С. 67-69
4. Худолій Л. М. Складові економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності:
<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=455> (дата звернення 21.12.2020)
5. Кацовець А. В., Шацька З. Я. Складові системи економічної безпеки на підприємстві:
https://knutd.edu.ua/publications/conference/20.03.2015/Katsoverts_Shazkaya_8.pdf
(дата звернення 21.12.2020)
6. Мехеда Н.Г., Горбань М. Складові економічної безпеки підприємства:
http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Economics/10_107308.doc.htm(дата звернення 21.12.2020)
7. Чорна О. Ю. Основні функціональні складові економічної безпеки інтегрованої промислової структури. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2016. № 6 (230). С. 187-193.
8. Черниш І.В., Дячков Д.В., Потапюк І.П. Особливості забезпечення економічної безпеки в контексті інформатизації соціально-економічних відносин:
<http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/bitstream/123456789/735/1/Черниш%20Дячков%20Дячков>(дата звернення 21.03.2021)
9. Інтерв'ю з Директором зі сталого розвитку компанії ДТЕК:
https://grc.ua/article/27942?utm_source=email&utm_medium=email&utm_content=rab_10_12_2020&utm_campaign=misc (дата звернення 21.12.2020)
10. Державна служба статистики України:<http://www.ukrstat.gov.ua/>
(дата звернення 21.03.2021)
11. Департамент з економічних і соціальних питань ООН:<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/emigraciya-ukrajinciv-cikavi-fakti-i-cifri-statistika-onn-novini-ukrajini-50067302.html> (дата звернення 23.03.2021)
12. 10 global companies that are environmentally friendly
<https://www.virgin.com/virgin-unite/latest/10-global-companies-that-are-environmentally-friendly> (дата звернення 27.03.2021)
13. Топ 10: IT Service Desk – Helpdesk: <https://www.helpdeski.ru/tools/itsm/>(дата звернення 28.03.2021)
14. BAS Бухгалтерія. ПРОФ
https://account.kiev.ua/estore/?ELEMENT_ID=909&gclid=CjwKCAjwu5CDBhB9EiwA0w6sLXRq1vHmQyJj2ydXvokZT_zNJ1gXOx5E3ukdMrb5b0gCQAMTbEHZh_oC5B4QAvD_BwE(дата звернення 21.03.2021)
15. Електронна інвентаризація МІА <https://infotech.gov.ua/projects/mia-digital-inventory>(дата звернення 21.03.2021)
16. SAP программа: что это такое простыми словами и как в ней работают
<https://www.cleverence.ru/articles/auto-busines/sap-programma-cto-eto-takoe-prostymi-slovami-i-kak-v-ney-rabotat-kak-rasshifrovyvaetsya-programmnoe/>(дата звернення 28.03.2021)

17. Project Expert – программа для разработки бизнес-планов и оценки инвестиционных проектов. <https://www.expert-systems.com/financial/pe/>(дата звернення 27.03.2021)

18.Eviews: <http://relizua.com/raznie-programi/1837-eviews.html> (дата звернення 29.03.2021)

19. 1: С Бухгалтерия: <https://tqm.com.ua/products/buhv8ua>(дата звернення 01.04.2021)

20. Ганущак Т.В. Фінансова безпека бізнесу: Навчальний посібник/ Т.В. Ганущак - К.: Департамент поліграфії Університету «КРОК», 2016. – 264 с.

Кравченко Анна Станіславівна,
доктор економічних наук, професор кафедри фінансів
ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»,
м. Київ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5733-6582>

ТРЕНДИ ФІНАНСОВОГО РИНКУ В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ІМПЕРАТИВІВ

Анотація. В сучасному світі фінансові відносини набувають постійних трансформаційних змін від глобалізаційних до цифрових. Водночас, тенденції сучасного фінансового ринку характеризуються викликами фінансового середовища та впливом цифрової трансформації, що формують ненормальні напрями розвитку. Тому, нагальною необхідністю постало визначення трендів, детермінантів, цифрових моделей, технологій фінансового ринку. Об'єктом даного дослідження є тренди фінансового ринку України та глобальних ринків фінансових деривативів, Forex, OTC markets group в умовах цифрових трансформацій. Для цього застосовано методи: нелінійної динаміки, часових рядів, технічного і фундаментального аналізу, моделювання, прогнозування, ринкової дивергенції, флуктуації та біхевіоризму. Дослідження фінансового ринку визначили: домінуючий тренд імперативів та цифрові технології фінансового простору; циклічний та біхевіористичний розвиток фінансового ринку України; найвищі темпи приросту біржових угод з дорогоцінними металами, залежність динаміки курсу валют від впливу глобальних цифрових імперативів, зростання обсягів OTC торгів деривативами. Детермінантами трендів фінансового ринку були: фінансово-економічні, політичні, цифрові імперативи, форсмажорні явища. Дослідження прогнозних патернів зміни трендів дозволило визначити модель розрахунку індексу прогнозування ціни цифрового фінансового активу та доходу від транзакції з криптовалютою.

Ключові слова: фінансові активи, цифрові технології, детермінанти, деривативи, патерни, прогнозування.

Дослідження фінансових ринків в умовах цифрових імперативів визначило потребу в проведенні аналізу тенденцій розвитку фінансового ринку України в

умовах цифровізації суспільства та його окремих сегментів: банківського (кредитного, депозитного, валютного), фондового, фінансових деривативів, дорогоцінних металів, парабанківського (кредитного, страхового), а також світового цифрового фінансового ринку та дослідження трендів найбільш електронізованих видів – ринку світових фінансових деривативів, OTC markets group, Forex, ринку криптовалют. Таке дослідження доцільно проводити в розрізі окремих часових періодів, що демонструють формування сучасних ринкових тенденцій, патернів.

Для оцінки тенденцій, що мали місце у розвитку фінансового ринку України в 2010-2020 рр. відібрано такі основні імперативи, результати яких наведені в табл.2. Особливостями сучасного етапу розвитку фінансового ринку є його цифровізація. Аналіз тенденцій розвитку ринку цифрових фінансових активів та основного біржового і позабіржового фінансового ринку, за переважаючим видом електронної торгівлі світового рівня, як компонента глобалізаційного-цифрового процесу, вектора найбільшої участі суб'єктів фінансового ринку України саме на ринках світових фінансових деривативів, Forex, OTC markets group, свідчить про таке (табл.1-3, рис. 1-7). У 2010-2019 рр. спостерігались тенденції (табл.1): зміни обсягів біржових торгів, сукупного обсягу світових біржових торгів деривативами, зокрема опціонами і ф'ючерсами, похідними фінансовими інструментами на цінні папери, відсоткові ставки, індекси акцій, валюти, дорогоцінні метали (як у бік зростання, так і зниження).

Таблиця 1

Стан світового біржового фінансового ринку

Indicators	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Growth rates 2019/ 2010
Volume of the global stock trading, billion of contracts	22,4	25,0	21,1	21,6	21,9	24,8	25,2	25,2	30,3	34,5	1,5
Volume of the global stock trading derivatives, billion of contracts	11,3/ 11,1	12,1/ 12,8	11,0/ 10,1	12,1/ 9,4	12,1/ 9,7	14,5/ 10,3	15,9/ 9,3	14,8/ 10,4	17,2/ 13,1	19,2/ 15,2	1,7/ 1,4
Volume of the global stock trading interest rates, billion of contracts	3,2	3,5	2,9	3,4	3,3	3,3	3,5	4,0	4,6	4,8	1,5
Volume of the world stock trading securities, billion of contracts	5,0	5,3	5,1	5,0	5,0	5,0	4,6	4,8	5,8	6,1	1,2
Volume of the global stock trading equity index, billion of contracts	8,7	10,2	7,5	6,8	7,3	8,3	7,1	7,5	10,0	12,5	1,4
Volume of the global stock trading currency, billion of contracts	2,5	3,1	2,4	2,5	2,1	2,8	3,1	3,0	4,0	4,0	1,6
Volume of the global stock trading precious metals, billion of contracts	0,175	0,342	0,319	0,434	0,371	0,317	0,312	0,279	0,318	0,582	3,3

*Джерело: розроблено на основі [9]

Таблиця 2

Тренди та детермінанти розвитку фінансового ринку України в умовах цифрових імперативів (2010-2020 роки)

Період, головний тренд (2010 – IV кв. 2013 рр.)	Характерні тенденції розвитку фінансового ринку України	Детермінанти розвитку фінансового ринку України
тенденції оздоровлення фінансового ринку України після впливу глобальної фінансової кризи	Спостерігались тенденції: зниження темпів інфляції, підвищення обсягів ВВП, зниження облікової ставки, змицнення стійкості гривні, зростання випуску готівкових грошових коштів; збільшення кількості стійких фінансових інституцій та ліквідація проблемних; підвищення обсягів банківських депозитів і кредитів, торгів валютою тощо; підвищення капіталізації лістингових компаній, підвищення обсягів біржового та позабіржового фондового ринку, резервів золота НБУ, послуг фінансових компаній, активів ломбардів, страхових компаній; зміна резервів іноземної валюти, валютних торгів, операцій факторингових, лізингових, ломбардних й кредитів кредитних спілок залежно від ринкової ситуації, здійснення абсорбації незадоволеного валютного попиту (валютні інтервенції НБУ). Водночас, вплив цифрових імперативів відображався на зростанні обсягів: біржових та позабіржових торгів фінансовими інструментами на електронних платформах (появі уніфікованих електронних торгових систем); становленям електронно-фінансових: систем, інструментів, технологій (зокрема е-банкінгу, банківських електронних карток, переказів, кредитного скорінгу, дистанційного інтернет-обслуговування, електронного управління активами та пасивами, банкоматів-терміналів для отримання-прийому грошей, проведення електронних платежів), формування електронних грошей, здійснення інформаційно-консультативних інтернет-послуг, як першого етапу здійснення парабанківських операцій	Детермінантами були: відновлення темпів розвитку різних сфер економіки країни, підвищення обсягів іноземних інвестицій та рівня ділової активності суб'єктів ринку, зниження рівня безробіття, розвиток інституційного та законодавчого ринкового регулювання діяльності ІСІ, ДСУ, розвитку фондового ринку, створення Нацкомфінпослуг, зростання економічного інтересу до електронізації фінансових операцій
(IV кв. 2013 – 2015рр.) тенденції кризових явищ фінансового ринку України	Спостерігались тенденції: зростання темпів інфляції, падіння обсягів ВВП, підвищення облікової, кредитної та депозитної ставок, падіння стійкості гривні, зниження золотого-валютних резервів НБУ, падіння обсягів валютних торгів, зростання обсягів валютних інтервенцій, стрімке зростання цін на дорогоцінні метали в гривні, зміна курсу біткоїну, зменшення кількості банків, страхових компаній, кредитних спілок та обсягів їх активів, падіння обсягів іноземних інвестицій, зростання рівня безробіття, падіння обсягів розвитку секторів економіки, зниження рівня ділової активності учасників ринку; в рамках девальвації гривні надповільні темпи нарощування обсягів банківських кредитів, депозитів, торгів на фондовому ринку, активів фінансових компаній, ломбардів, страхових компаній, актуалізація і зростання обсягів фінансового лізингу, зростання від'ємного сальдо проведених валютних інтервенцій НБУ. Вплив цифрових імперативів відобразився на істотних видозмінах: біржових та позабіржових торгово-електронних фінансових інструментів, е-платформ, електронних інструментів, технологій фінансового ринку до фінансово-економічного і політичного стану країни. Водночас, спостерігалось падіння темпів зростання електронних систем, інструментів, технологій, що пов'язано з кризовими явищами в Україні	Детермінантами були: наслідки військово-політичної, фінансової кризи, що вплинули на появу системної фінансово-економічної кризи в країні; падіння ВВП, відтік фінансових інвестицій, знецінення національної валюти, надвисокі фінансові ризики, електронна регресія, зниження ділової активності, ліквідності фінансових інституцій, що вплинуло на зниження обсягів торгів фінансовими інструментами та наданих послуг

Починаючи з 2009 по 2019 роки, спостерігалась тенденція регіональної динаміки змін обсягів світового торгового обігу (рис.1), які змінювались, як в бік зниження, так і в бік зростання (з досягненням максимуму в кінці 2019 р.). Найбільша сукупна частка світової біржової торгівлі за регіональною складовою припадала (станом на 2019 рік, в інші роки відсоткові значення варіювалися, проте були близькими до останнього року) на Азію (42 %), Північну Америку (30%), Європу (14%), Латинську Америку (12%) та інші (2%).

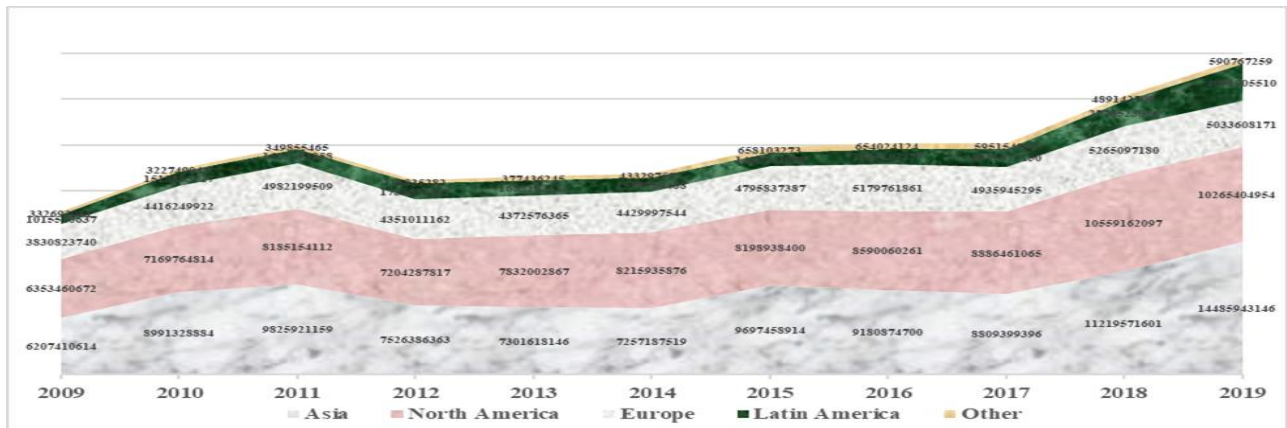

Рис.1. Динаміка обсягів торгів на світовому біржовому ринку

*Джерело: розроблено на основі [9]

Отож, детермінантами тенденцій розвитку світового біржового ринку були: соціально-політичний, фінансово-економічний, військовий стан країн світу; фінансово-економічна політика країн світу, техногенні явища; глобалізація, інтеграційний вектор країн; розвиток світової економіки (динаміка світового ВВП); рівень ділової активності суб'єктів світового біржового ринку; рівень ринкового ризику; розширення номенклатури біржових інструментів, розвиток біржових електронних торгових систем та цифровізації суспільства.

Важливе значення має ринок Форекс. Дослідження тенденцій розвитку ринку Форекс із застосуванням технічного аналізу щодо основної валютної пари EUR/USD у 1999-2020 рр. свідчить про таке: на початок періоду стрімке падіння курсу валютної пари (тренд «ведмедів»), в середині періоду зростання (тренд биків») та істотні цінові коливання, в кінці періоду корекція курсу (рис.2). Детермінантами технічного аналізу за період з 1999-2020 роки валютної пари євро/долар ринку Форекс були: тренди чартів побудованих японськими свічками, лініями; рівні

підтримки, супротиву, їх пересікання; динаміка стохастичного осцилятора; сигнали індикатора MACD; обсяги тіків торгів (межі мінімальної зміни ціни); скрипти; фрактали; патерни «потрійне дно», «голова плечі», «подвійна вершина».

Рис. 2. Тренди ринку EUR/USD (2019-2020 рр.)

*Джерело: розроблено на основі [4]

Дослідження ринку Форекс із застосуванням методів фундаментального аналізу показали, що за період з 1999-2020 років детермінантами змін цінових трендів валютної пари євро/долар, були: політичний, соціальний, фінансово-економічний, військово орієнтований та стан природної і техногенної безпеки країн ЄС, США; фінансовий стан ЄС, США; політика, звіти, виступи учільників ЄЦБ, ФРС США; бюджет, рівень ВВП, індекс інфляції, обсяги золото-валютних резервів, платіжний баланс, індекс стійкості валюти, обсяги економічно активного населення країн ЄС та США; рівень прибутковості державних облігацій США, країн-членів ЄС; прийняті рішення (щодо проведення реформ) на загальних зборах членів ЄЦБ, ФРС США; стійкість фінансової системи ЄС, США; засідання Єврокомісії та прогнозні економічні показники, щодо розвитку Єврозони; законодавчі зміни проведені конгресом США, Європейським парламентом, а також Радою ЄС; ділова активність учасників ринку Форекс; проведені обсяги торгових операцій, що стратегічно сформовані інституційними та індивідуальними спекулянтами на ринку Форекс; стан світового товарного та фінансового ринків; світові фінансові кризові події; політична, військова ситуація в країнах сходу; Brexit; біоризики.

За період з 2010-2019 рр. середньозважені місячні курси валютних пар BTC/USD, ETH/USD показували тенденцію поступового зростання на початок періоду з найвищими показниками на початку 2018 р. та ціновим спадом на початку

2019 р. і його корегуванням протягом 2019 - початку 2020 р. Детермінантами розвитку ринку цифрових валют були: кон'юнктура ринку, відкритий інтерес, щодо криптовалют, стан перекупленості, а також перепроданості ринку, обсяги торгів, розвиток цифрових технологій, суспільної електронізації, попит на децентралізований майнінг криптовалют з подальшим хешуванням криптографічними методами.

За досліджуваний період з 2010-2019 роки на ринку OTC Markets Group спостерігались наступні тенденції (табл.3): коливання обсягів торгів та змін цінового коридору вартості OTC фінансових деривативів; переважного зниження ринкової вартості кредитних фінансових інструментів; коливання змін вартості фондового капіталу, процентних ставок, золота, валюти.

Таблиця 3

Стан OTC markets group

Indicators	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Growth rates 2019/ 2010
Total volume of OTC derivatives trading, trillion USD (H1)	582,7	706,9	641,3	695,9	691,1	551,3	552,9	542,4	594,8	640,4	1,1
Total market value of OTC derivatives, trillion USD (H1)	24,7	19,5	25,5	20,2	17,4	15,5	21,1	12,7	10,3	12,6	0,5
Total market value of OTC cred. deriv, trillion USD (H1)	1700	1300,0	1230,0	732,57	641,4	458,8	350,1	306,9	238,5	235,3	0,2
Total market value of OTC derivatives, trillion USD (H1)	796,3	773,1	732,2	706,3	690,5	616,6	522,6	523,9	607,8	579,0	0,7
Total market value of OTC interest rates, trillion USD (H1)	18,5	14,0	20,2	15,8	13,9	11,5	16,4	9,1	6,6	8,8	0,5
Total market value of OTC gold, trillion USD (H1)	55,5	57,8	61,1	82,6	34,5	27,8	33,7	23,3	22,7	30,6	0,6
Total market value of OTC currency, trillion USD (H1)	3,2	2,8	2,9	2,6	1,88	2,68	3,6	2,6	2,6	2,2	0,7

*Джерело: розроблено на основі [8]

Отже, враховуючи суттєвий вплив цифрових імперативів на розвиток фінансового ринку України і на світовий ринок фінансових деривативів, Forex, OTC markets group, необхідно зазначити, що важливим аспектом розвитку фінансового кіберпростору постає тенденція оснащення цифровими технологіями фінансових взамовідносин учасників ринку (рис.4-7).

Дослідження цифрових імперативів фінансового ринку дозволило провести економіко-математичне моделювання прогнозування ціни цифрового фінансового активу (що формують показники обсягу відкритого інтересу (позицій), закритого інтересу (позицій-транзакцій) та поточної ціни цифрового фінансового активу) і

майбутнього доходу залежно від проведеної криптовалютної трансакції (що формують показники курсу, обсягу, витрат видобутої криптовалюти та кіберризик) та виявити тісну залежність (степеневая модель: $R^2 = 0,7142$) курсу криптовалюти від обсягу торгів (відкритого інтересу), коефіцієнт еластичності становить 2,7 одиниці (рис. 3).

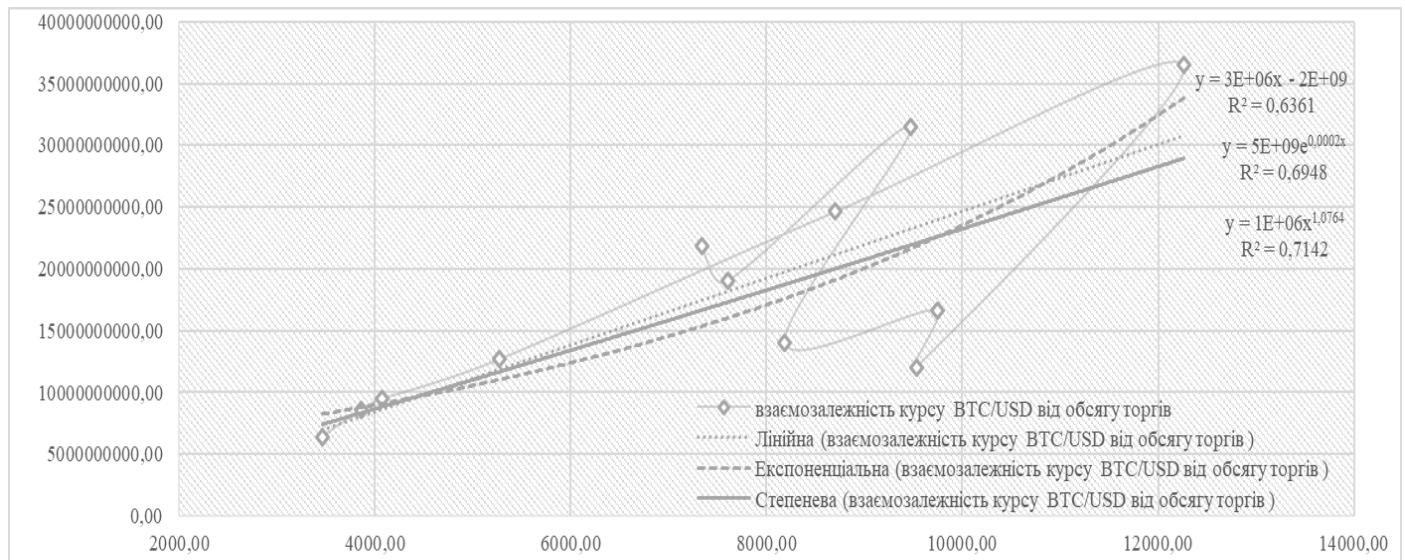

Рис. 3. Залежність курсу криптовалюти від обсягу торгів

*Джерело: авторська розробка

Результати досліджень фінансового ринку України, світового ринку фінансових деривативів, Forex, OTC markets group, що підтвердили наявність відповідних залежностей між світовими викликами, політичними, фінансово-економічними факторами та головним детермінантом цифровими імперативами на формування домінуючої тенденції цифровізації фінансового простору, надають нам тему щодо наукової дискусії.

Перш за все, необхідно визнати, що на формування домінуючої тенденції цифровізації фінансового ринку впливають сучасні імперативи насичення цифровими технологіями фінансового простору, зокрема: технологічні речі, електронний банкінг, цифровий необанкінг, хмарні технології, робототехнологічні фінансові операції, блокчейн, легалтех, пертекс, іншуртекс, високочастотний алготрейдинг, електронні торгові платформи, цифрові фінансові інструменти. Разом з тим, прогнозування ціни цифрового фінансового активу необхідно пов'язувати з поточною ціною цифрового фінансового активу, обсягом закритого та відкритого інтересу.

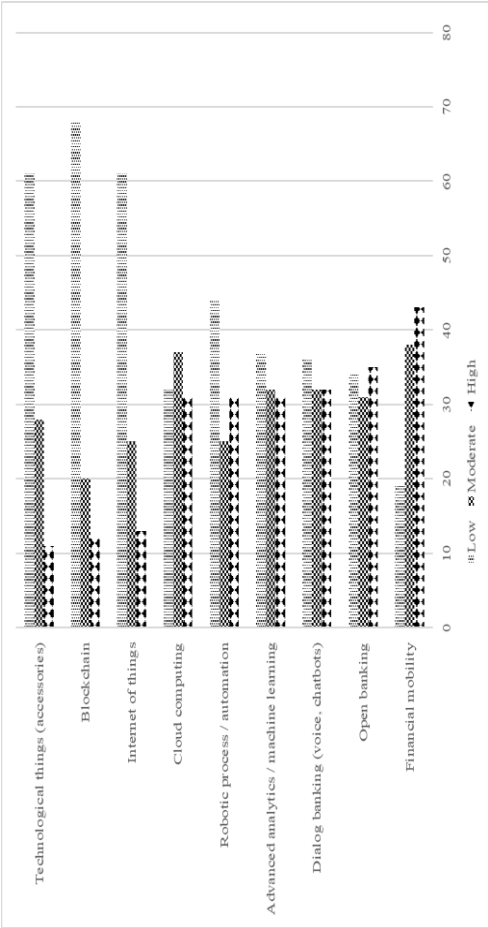

Рис.4.Цифрові фінансові технології ринку банківських послуг
*Джерело: розроблено на основі [10-12]

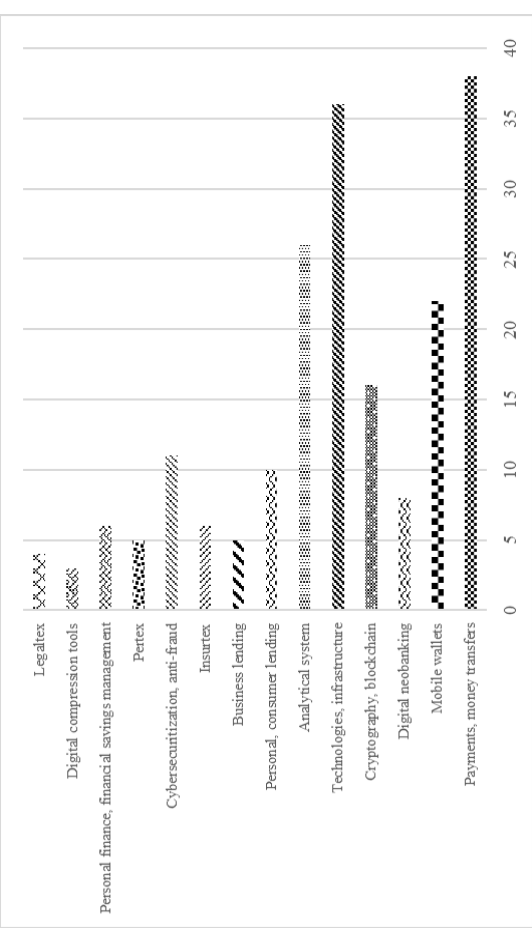

Рис.5.Цифрові фінансові технології ринку парабанківських послуг
*Джерело: розроблено на основі [10-12]

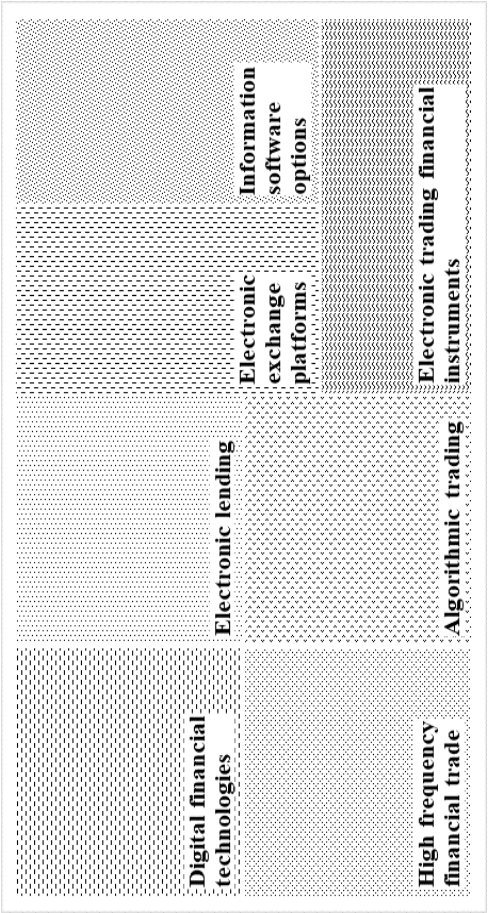

Рис.6.Цифрові фінансові технології фондового ринку
*Джерело: власна розробка

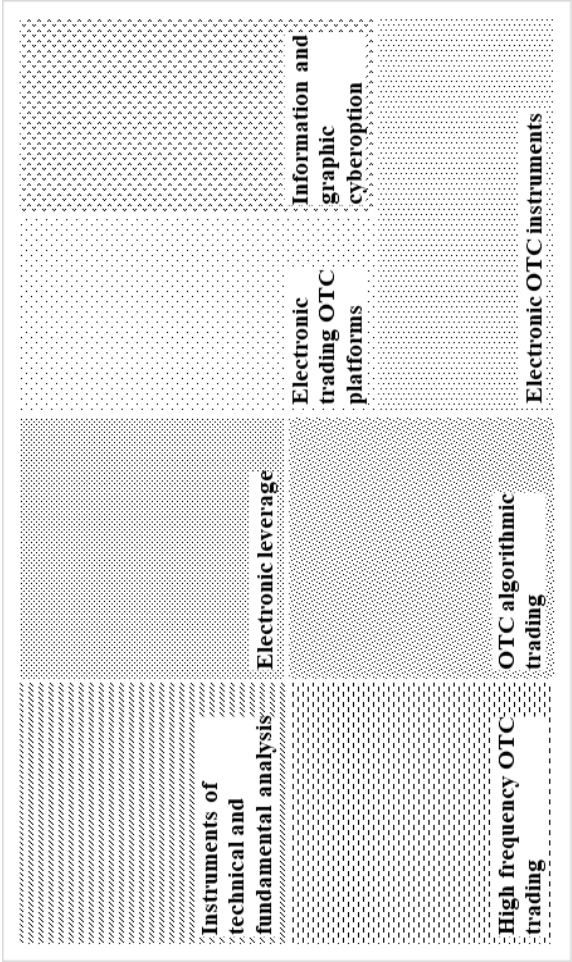

Рис.7.Цифрові фінансові технології ринку OTC markets group
*Джерело: власна розробка

Висновки. Дослідження тенденцій фінансового ринку в умовах цифровізації суспільства, вектору України, показали тенденції етапів, оздоровлення, кризові явища, відновлення, посилення цифрових імперативів, які формувались під впливом політичних, економічних, цифрових, глобалізаційних, соціальних, форс-мажорних детермінантів. Дослідження цифрових імперативів розвитку фінансового ринку світового вектора, розкрили серед найбільш електронізованих фінансових ринків: найвищі темпи приросту електронізованих торгів, ф'ючерсами, валютою, відсотковими ставками на світовому біржовому фінансовому ринку (найбільша частка електронізованих фінансових торгів припадала на Азію, Північну Америку) валютою, цінними паперами на OTC markets group, біткоіном та ефіром на ринку криптовалют; суттєві зміни довгострокових трендів на ринку Форекс, прогнозували виявлені патерни, «потрійне дно», «голова плечі», «подвійна вершина». Визначено, що зміни курсових валютних тенденцій на ринку Форекс, обумовлені технічними та фундаментальними детермінантами. Дослідження цифрових імперативів фінансового ринку, дозволило провести економіко-математичне моделювання прогнозування ціни цифрового фінансового активу (що формують показники обсягу відкритого інтересу (позицій), закритого інтересу (позицій-транзакцій) та поточна ціна цифрового фінансового активу) і майбутнього доходу в залежності від проведеної криптовалютної транзакції (що формують показники, курсу, обсягу, витрат видобутої криптовалюти та кіберризик) та виявити тісну залежність курсу криптовалюти від обсягу торгів (відкритого інтересу) ($E_c=2,7$). Фінансовий ринок України, ринки світових фінансових деривативів, Forex, OTC markets group тенденційно змінювалися, як в бік спадання, так і в бік зростання показників, що характеризують його розвиток, під впливом політичних, фінансово-економічних детермінантів, а також соціального розвитку, військового стану, глобалізаційного впливу, інтеграційного вектора, економічного інтересу учасників ринку, розвитку цифровізації суспільства.

Дослідження цифрових імперативів тенденцій розвитку фінансового ринку України та ринку світових фінансових деривативів, Forex, OTC markets group, виявили необхідність якісних змін щодо стримуючих детермінантів, таких як: розвиток цифрової економіки світового та національного рівня; світова політична стабільність; розвиток правової бази, щодо цифрових фінансових активів, фінансової кібербезпеки; введення новітніх цифрових фінансових інструментів; поглиблення захисту блокчейну фінансових транзакцій. Цифрові імперативи тенденцій фінансового простору вплинули на появу цифрових фінансових технологій, таких як: технологічні речі, електронний банкінг, цифровий необанкінг, хмарні технології, робототехнологічні фінансові операції, блокчейн, легалтех, пертекс, іншуртекс, високочастотний алготрейдинг, електронні торгові платформи, цифрові фінансові інструменти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. NCSSMC annual reports 2010-2020. Retrieved from <https://www.nssmc.gov.ua/about-us/annual-reports/>.
2. NFG annual reports 2010-2020. Retrieved from <https://www.nfp.gov.ua/ua/Ohliad-rynkiv.html>.
3. NBU statistics. Retrieved from <https://bank.gov.ua>.
<https://bank.gov.ua/statistic>
4. Meta Trader 4-5. Author's profile. Trading Platforms. [Electronic recourse]. – Mode of access: <https://alpari.com/ru/platforms/metatrader5/>.
5. MINFIN statistics. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/reference/>.
6. State Statistics Service of Ukraine [Electronic recourse]. – Mode of access: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html.
7. Cryptocurrency market statistics [Electronic recourse]. – Mode of access: <https://bhom.ru/crypto/bitcoin/?startdate=3years>.
8. OTC Markets Group statistics [Electronic recourse]. – Mode of access: <https://www.bis.org/statistics/derstats.htm>.
9. World stock markets. FIA trading statistics [Electronic recourse]. – Mode of access: <https://www.fia.org/index.php/resources/global-futures-and-options-trading-reaches-record-level-2019>.
10. World Bank statistics [Electronic recourse]. – Mode of access: <https://www.worldbank.org/en/about/annual-report#anchor-annual>.

11. Catalog of fintech companies (2019) [Electronic recourse]. – Mode of access: <http://drive.fintechua.org/FintechCatalog19Ukr.pdf>.

12. Marous J., Bastid V., Rao S. (2019) Innovation in Retail Banking (digital banking report). [Electronic recourse]. – Mode of access: <https://www.efma.com/study/detail/31642>.

Наконечна Олена Сергіївна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів
ЗВО «Міжнародний університет фінансів»,
м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2582-3535>
Михайлик Ольга Михайлівна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів,
ЗВО «Міжнародний університет фінансів»,
м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0526-1130>

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Анотація. У науковій роботі на основі теоретичних та методичних базисів фінансового менеджменту постало питання дослідження функціонування фінансової безпеки підприємства в цифровому середовищі. Окреслено основні наукові парадигми розвитку цифрової економіки України, деталізовані основні компоненти та представлено характеристику моделей структурування бізнес-елементів в контексті цифровізації економічного простору. Також описано потенційні можливості та виклики й загрози для підприємницьких структур від впровадження процесів цифровізації. Проведено детальний аналіз теоретичних аспектів фінансової безпеки підприємства, визначено складові її процесу організації. Враховуючи проблематику проведеного дослідження обґрунтовані базиси механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства у цифровому полі. Вказано, що успішна реалізація механізму передбачає розроблення дієвих способів зниження можливих ризиків та напрямів їх нейтралізації; досягнення стратегічних параметрів діяльності підприємства, нейтралізація негативного впливу з боку кризових явищ економіки; впровадження ефективної системи управління грошовими потоками підприємства та їх контроль; оптимізація структури капіталу підприємства, моніторинг рівня допустимого рівня

боргового навантаження; запобігання халатності, шахрайства, а також навмисним діям персоналу та іншим фінансовим порушенням; запровадження системи постійного моніторингу фінансового стану підприємства з метою раннього діагностування кризових явищ і ознак банкрутства. Доведено, що запровадження вказаних напрямів надає можливість підприємству бути фінансово стійким та незалежним, мати відповідний запас фінансової міцності задля усунення загроз та ризиків, які виникають в процесі розвитку цифрової економіки.

Ключові слова: цифрова економіка, цифрова трансформація бізнесу, діджиталізації бізнес-процесів, фінансова безпека підприємства, механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства, концепція забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Вступ. Успішний розвиток підприємства багато в чому залежить від наявності та реалізації комплексу підходів щодо захисту своїх фінансових інтересів і заходів, які направлено на попередження збитків та негативних впливів внутрішнього і зовнішнього середовища.

Перехід від обміну фізичними об'єктами до системи інформаційної взаємодії, перетворення інтелектуального потенціалу в реальний економічний ресурс, організаційна зміна управління зі змішаними ієрархічними структурами на мережеві з високою швидкістю адаптації до мінливого економічного середовища, якісне оновлення нових вимог до управління фінансовою безпекою підприємств – все це основні тенденції сучасної цифрової економіки. Виробничо-економічні системи повинні постійно контролювати та адаптуватися до змін різного характеру, які виникають постійно. І логічно, що вони всі мають відповідне віддзеркалення на основних векторах подальшого розвитку, ефективності функціонування підприємства та забезпеченні його фінансової безпеки.

Таким чином, актуальність дослідження передбачає необхідність всебічного наукового аналізу фінансової безпеки підприємства в цифровому просторі, з метою вибору та узгодження заходів протидії негативним

тенденціям задля визначення оптимальної фінансової стратегії направленої на досягнення стійкості та незалежності в короткостроковому та довгостроковому періодах.

Метою дослідження є наукове обґрунтування теоретичних положень функціонування фінансової безпеки підприємства в цифровому середовищі та розробка методичних засад щодо формування механізму її забезпечення.

Цифрова економіка: сучасна парадигма, компоненти, можливості та загрози.

На сьогодні в науковому світі не існує єдиного розуміння такого явища, як цифрова економіка, проте існує велика кількість трактування такого поняття. Сам термін «цифрова економіка» було введено в 1995 році Дональдом Тапскотом, відомим економістом та бізнес-стратегом. Автор визначив, що цифрова економіка – це економіка, що заснована на домінантному застосуванні цифрових технологій (Tapscott D., 1995). Продовжив досліджувати феномен цифрової економіки американський програміст Ніколас Негропonte з Массачусетського технологічного університету. Учений сформував та обґрунтував концепцію цифрової економіки, яка в скороченому форматі звучить як «перехід від обробки атомів до обробки бітів» (Negroponte N., 1995).

К. Кларк визначив цифрову економіку як стрімке динамічне зростання частини третинного сектору економіки, а саме сфери послуг в період постіндустріального суспільства (Clarck C., 1957). Ляшенко В. та Вишневський О. доповнюють визначення К. Кларка, тим що цифрова економіка передбачає радикальне перетворення всіх трьох секторів економіки, при глобальному зростанні сектору сфер послуг (В.І. Ляшенко, О.С. Вишневський, 2018).

Руденко М. подає таке трактування досліджуваної категорії з наукової точки зору: цифрова економіка є еволюційним процесом соціальних, економічних, техніко-технологічних, виробничих, управлінських, організаційних та інших соціальних відносин, який передбачає зміни

об'єктивно-суб'єктивної орієнтованості, яка пов'язана з розвитком цифрових технологій. З практичної точки зору автор характеризує цифрову економіку як чітко структурований механізм змін наявної моделі введення бізнесу, який націлений на отримання конкурентних переваг та підвищення їх ефективності (Руденко М., 2018).

Тушканова І. та Юдіна Т. під поняттям цифрової економіки розуміють створення на всіх рівнях економіки (глобальному, мега-, макро-, мезо-, та мікро) певних інформаційних платформ та операторів, які функціонують для вирішення стратегічних завдань у сфері нової індустріалізації, державного управління, розвитку науки, освіти, інфраструктури, охорони здоров'я та транспорту. Дослідники наголошують на заміні суб'єктивно-об'єктивної орієнтованості суті виробничих та економічних відносин, в яких індивідуум вже не виступає суб'єктом відносин, самі процеси повинні формуватися на платформах типу машина-машина (M2M) (Юдіна Т., Тушканов І., 2017).

Апалькова В. визначає цифрову економіку як економіку, яка базується на використанні передових цифрових технологій і слугує важливим тригером запровадження інновацій та забезпечення ефективного розвитку та конкурентоспроможності (Апалькова В., 2015). Гриценко О. трактує досліджуваний термін у широкому та у вузькому значенні. У широкому значенні цифрова економіка – це діяльність яка здійснюється в реальній галузі із застосуванням новітніх технологічних продуктів. У вузькому розумінні цифрова економіка являє собою вироблення проблемних продуктів, базисом яких є інформація, реалізація таких продуктів здійснюється через інтернет-простір з використанням хмарних технологій (Гриценко О., 2018).

Наявність значної кількості трактувань поняття «цифрова економіка» надало можливість сформулювати низку наукових підходів для розуміння її сутності, змісту та характеристик (Юдіна Т., Тушканов І., 2017; Васильців Т., 2017; Поліванов В., 2018) (рис.1).

Враховуючи вищезазначені підходи до трактування поняття цифрової економіки визначено її основну мету: еволюційна, техніко-технологічна

перебудова виробничих процесів та відносин шляхом впровадження нових інноваційних цифрових технологій та комунікацій для забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності держави у цифровому світі.

Зазначено, що технологічною основою цифрової економіки є база відкриттів четвертої промислової революції. До них можна віднести: великі дані, штучний інтелект, хмарне зберігання, цифрові платформи, майнові центри, розподіленні дані, інтернет речей, блокчейн, 3Д, 4Д-друк.

Структурно-секторальний підхід	Структурні трансформації економічної системи країни, шляхом цифровізації первинного та вторинного секторів економіки, зростання частини третинного сектору. Всі вказані трансформації призводять до кардинальних змін економічної системи, характеру виробничих відносин, які підвищують ефективність виробничих процесів та загального функціонування економіки. Цифровізація стосується трансформації первинного сектору сільського господарства, вторинного сектору промисловості та третинного сектору послуг. Найбільш розповсюджений підхід серед науковців.
Процесний підхід	Особистісне управління економічними та виробничими відносинами змінюється управлінням через інформаційно-цифрові платформи та оператори за допомогою відносин M2M. Відбувається трансформація суспільних економічних відносин з використанням цифрових процесів
Комунікаційний, техніко-технологічний підхід	Активне використання техніко-технологічних інновацій, переоснащення програмного забезпечення через використання сучасних цифрових пристроїв, засобів електронного обігу та формування необхідних комунікацій. Також відбувається створення нового кіберпростору, який сприятиме змінам соціально-економічних відносин.
Еволюційний підхід	Процес еволюційних, виробничих, організаційних, економічних, управлінських та соціальних відносин внаслідок розвитку інформаційно-цифрових технологій та комунікацій. Такий підхід базується на історико-економічних парадигмах незворотності суспільного розвитку та глобального впливу
Підхід на основі розбудови нових бізнес моделей та платформ для розвитку електронного бізнесу	Створення нових електронних процесів розвитку е-комерції, формування інноваційних бізнес-процесів виробництва на базі використання інтегрованого економічного простору, створення матеріальних благ у віртуальному просторі з використанням віртуального управління процесами виробництва та реалізації продукції.

Рис. 1 Характеристика наукових підходів до розуміння сутності та змісту поняття «цифрова економіка» (узагальнено автором)

Їх об'єднують в основні компоненти цифрової економіки, які представлено на рис. 2 (Олейнікова Ю., 2019).

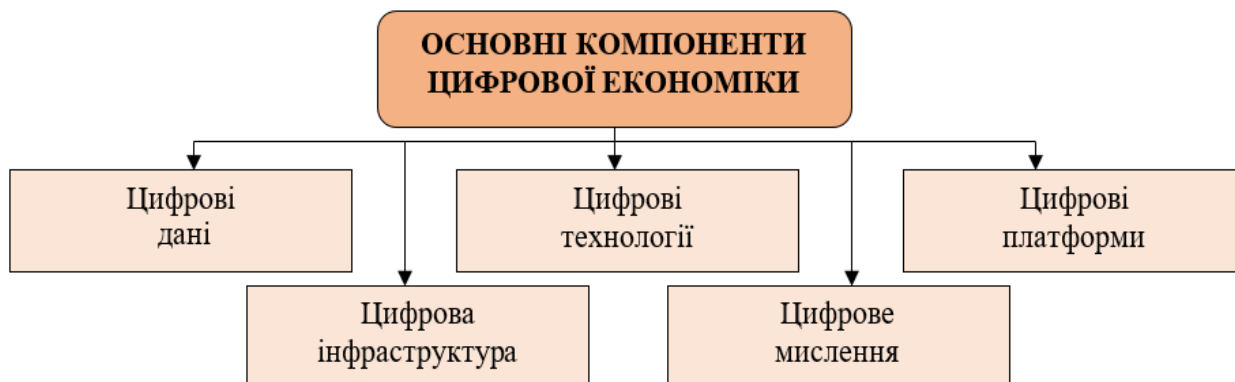

Рис. 2 Основні компоненти цифрової економіки (узагальнено автором)

Міжнародна організація OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) вказані компоненти групує в три узагальнені блоки: інфраструктура (програмне та апаратне забезпечення, телекомунікації, мережі); е-бізнес (введення бізнес-процесів та господарської діяльності через комп'ютерну мережу); електронна комерція (реалізація товарів через інтернет).

Вважаємо за об'єктивне визнати, що цифрова економіка, на відмінну від інформаційної, характеризується нелінійною швидкістю поширення інновацій, значними масштабами та глибиною проникнення цифрових технологій. Їх застосування змінює способи мислення та мотивацію рішень, підвищує продуктивність організації всього економічного механізму. Саме досягнення четвертої промислової революції, поєднавши промислові технології з цифровими, глобально вплинули на ділове середовище, а саме на: способи організації та введення бізнесу, його маркетингових стратегій; забезпечення бізнесу ресурсами; виробничі та трансакційні витрати (комунікаційні, управлінські, організаційні та інші), які в цифровій сфері знижуються; мережевий ефект та ефект масштабу. В нашій країні виробничо-економічні системи для адаптації та трансформації в цифрову площину використовують Національну стратегію Індустрія 4.0 (Industry 4.0).

Як показують практичні дослідження підприємницькі структури впроваджують цифрову трансформацію в три основні етапи (Гусева О., Легомінова С., 2018).

1 етап – оцінка бізнес-процесів та стратегічних можливостей (аналіз впливу діджиталізації на загальний економічний результат, оцінювання ефективності роботи відділів, зовнішніх та внутрішніх комунікацій), створення стратегії мінімізації ризиків, згідно з якою нові технології кардинально не змінюватимуть бізнес-процеси, а лише їх удосконалюють.

2 етап – пошук та підготовка висококваліфікованого персоналу, який здатний ефективно реалізовувати нові технології.

3 етап – детальне дослідження прибутковості та ефективності цифрових рішень.

Рух до цифрової трансформації відбувається в трьох ключових напрямках: робота з клієнтами, операційні процеси фірми та бізнес-моделі фірми (Звіт Глобального центру з цифрової трансформації бізнесу). Кожна з цих трьох областей ділиться на окремі елементи (рис. 3).

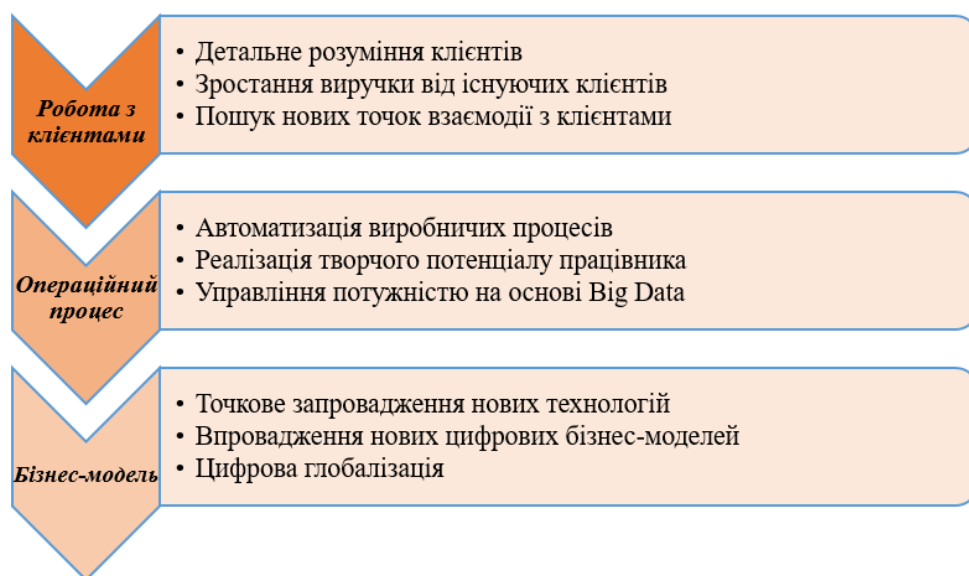

Рис. 3 Модель структуризації елементів цифрової трансформації бізнес – процесів (Д. Вестерман, Д. Боннзе, Е. Маккафі)

В структурі вказаної моделі існують певні закономірності. Так, робота з клієнтами є елементом зовнішнього середовища, операційний процес – внутрішнього, і бізнес-модель зв'язує їх в єдине ціле. В практиці сучасної української економіки досить важливим є блок роботи з клієнтами, оскільки цифровізація бізнесу спрямована на підвищення клієнтоорієнтованості підприємства. Першочергова увага приділяється саме цьому блоку, який є критерієм правильності процесу цифровізації бізнесу (Звіт Глобального центру з цифрової трансформації бізнесу).

Узагальнимо, що цифрова трансформація бізнесу є усвідомлення керівництвом підприємства процесу зміни її менеджменту на основі впровадження новітніх технологій. Основними драйверами такої трансформації є потреби клієнтів та дії конкурентів.

Всі підприємницькі структури, незалежно від приналежності до виду діяльності, змушені трансформувати традиційні підходи до ведення бізнесу, усталені, навіть досить ефективні, бізнес-моделі для того, щоб не втратити конкурентних позицій та залишатися конкурентоспроможними на ринку в сучасному світі. Результати проведених досліджень свідчать про те, що нині 90% не цифрових підприємств вже наштотхнулися на зростання конкуренції з боку цифрових. Практично 95% великих підприємств не відповідають вимогам нового цифрового бізнесу, причому 71% підприємств погоджуються з тим, що через відсутність цифрової трансформації втрачають свою конкурентоспроможність. Лише 5% підприємств слідує за цифровими перетвореннями, тоді як 12% у своїй діяльності користуються застарілими інформаційними технологіями. При цьому, за оцінками дослідників, підприємства, які пройшли успішну трансформацію, в 7 разів частіше називають цифрові технології конкурентною перевагою та джерелом отримання вигоди (Гудзь О., 2020).

У дослідженні «Global Center for Digital Business Transformation», зазначається про те, що в найближчі п'ять років цифрова революція може витіснити з ринку 40% компаній, які нині є лідерами в галузі, за умови, якщо

вони не піддадуть свої управлінські та бізнес-моделі цифровій трансформації (Global Center for Digital Business Transformation, 2020).

У прогнозі Бостонської консалтингової групи (Boston Consulting Group) зауважено, що глобальна цифрова економіка швидко зростає і постійно розвивається у 2,5 рази швидше, ніж приріст глобального ВВП за останні 15 років, а обсяг цифрової економіки до 2035 року може досягти 16 трлн. дол.. (Хаустов В., 2019).

Дослідження Digital Transformation Readiness встановили, що 77% респондентів (топменеджерів) вважають, що протягом найближчих п'яти років ними будуть використані нові технології для здійснення прогнозу споживчого попиту, 68% опитаних впевнені, що новітні технології сприяють відстеженню та формуванню прозорості ланцюга постачання продукції; 47% респондентів зауважили, що будуть у майбутньому здійснювати операції з використанням блокчейну (Dell Technologies, 2020).

У дослідженні, щодо особливостей та переваг цифрової економіки, проведеному міжнародною консалтинговою компанією McKinsey, вказано, що фірми, які провадять цифровізацію отримують на 7% більше виручки від реалізації у порівнянні з іншими підприємствами галузі. Зокрема наголошується на тому, що цифровізація бізнес-процесів впливає на економічно-соціальну складову, а саме на продуктивність праці. Крім того, зростає кількість робочих місць, відбуваються зміни у відносинах власності, прискорюється процес розробок та впровадження нових стратегій ведення бізнесу, впровадження новітніх платформ дистанційної освіти та підвищення кваліфікації (McKinsey, 2020). Варто зауважити, що активне використання переваг цифровізації бізнес-процесів, вимагає від топменеджменту впровадження нових методів управління та часткової зміни бізнес-моделей власного розвитку.

Україна протягом 2019-2020 років, відповідно міжнародних рейтингів, успішно покращує свої позиції у сфері розвитку цифрової економіки. За спроможністю до освоєння сучасних технологій Україна представлена у таких

міжнародних рейтингах: Глобальний індекс інновацій (Global Innovation Index), Індекс цифрової трансформації (Global Connectivity Index), Індекс цифровізації економіки (Boston Consulting Group – e-Intensity), Індекс цифрової еволюції (Digital Evolution Index - DEI), Індекс прийняття цифровізації (Digital Adoption Index - DAI), Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ICT Development Index – IDI), індекс світової цифрової конкурентоспроможності (World Digital Competitiveness Index – WDCI), індекс мережевої готовності (Networked Readiness Index - NRI). Варто зупинити увагу на деяких з них.

Так, наприклад, у 2020 році Україна поліпшила на 2 позиції свій рейтинг у Global Innovation Index, посівши 45 місце серед 131 країни світу (Global Innovation Index, 2020). Серед 29 країн із доходом нижче середнього (до 6000 дол.), Україна посіла другу позицію та увійшла до першої трійки, опинившись поміж В'єтнамом (1-ша позиція) і Індією (3-тя позиція). Варто зазначити, що у 2013 році Україна була розміщена на 71-ій позиції за рівнем інновацій, а от 2017 року увійшла у найкращі 50 країн за рейтингом Global Innovation Index.

Відповідно до рейтингу Global Finance 2020, Україна посіла 44 – те місце з 67 країн за рівнем технологічно розвинених країн. У 2020 році Україна увійшла до найкращих 30 країн у глобальному рейтингу стартапів - StartupBlink, що оцінює стартап екосистеми серед 100 країн і 1000 міст світу та зайняла 29 позицію у рейтингу (Міністерство економіки України, 2020).

Відомо, що Індекс цифрової еволюції (Digital Evolution Index, DEI) оцінює прогрес у розвитку цифрової економіки, а також рівень інтеграції глобальної мережі в життя людей. Вказаний рейтинг поділяє країни на групи: «Лідери», «Перспективні», «Із темпом зростання, що уповільнюються», «Проблемні». Україна увійшла до кола «перспективних» (Harvard Business Review, 2020).

Згідно з рейтингом NRI (Індексу мережевої готовності), який оцінює розвиток інформаційно-комунікаційних технологій країн на основі 62 показників, Україна у 2019 році посіла 67 позицію зі 121 країни світу. Україна відстає за такими показниками, як: «Майбутні технології» (82 позиція зі 121),

використання ІКТ урядом та здійснення державних онлайн послуг (87 місце) та «Регуляторне середовище» (72 місце) (Яворський П., Таран С., Шепотило О., Гаманюк О., 2020).

У 2021 році Україна посіла 54 місце з 64 країн світу у рейтингу Світової цифрової конкурентоспроможності (WDCI). У 2019 році країна займала 60 місце із 63 країн, що ввійшли до рейтингу WDCI. Рейтинг складається з трьох основних компонентів: «Знання» (цифрові навички, здібності, наукові розробки); «Технологія» (оцінює умови економіки для розробки нових цифрових інновацій) та «Готовність до майбутнього» (оцінює підготовленість бізнесу, громадян, держави до цифрових трансформацій, цифрову адаптивність, мобільність та е-участь) (World Digital Competitiveness Ranking, 2021).

Водночас у звіті The Global Competitiveness Report (GCR) 2019 року, опублікованим Всесвітнім економічним форумом, зазначено, що Україна знаходиться на 85 місці зі 141 країни світу в рейтингу глобальної конкурентоспроможності економіки, втративши 2 позиції, у порівнянні з 2018 роком. У дослідженні також зазначено, що країна має слабо розвинені інститути, нестійку фінансову систему і погіршення макроекономічних показників (Global Competitiveness Report, 2019).

Наведені аналітичні дані дають можливість встановити, що цифровізація економіки та усіх сфер суспільного життя, з одного боку, стає викликом і загрозою для усталених бізнес-моделей та успішних стратегій поведінки підприємств в ринковій економіці, з іншого – відкриває перед ними нові можливості для покращення діяльності та формування конкурентних переваг. Реалізація таких можливостей передбачає здійснення цифрових трансформацій в різноманітних аспектах діяльності підприємства, насамперед зміни ціннісних орієнтирів. З цього приводу науковці наголошують на тому, що бізнес повинен бути клієнтоорієнтованим.

Окрім того, визначено, що у своїй діяльності підприємству, яке функціонує в цифровому просторі необхідно змінити акценти – перейти від

ефективності та раціональності до відкритості, соціологізації, креативності організаційних процесів, нелінійності управлінських ієрархічних ланцюгів, непередбачуваності та різноманітності траєкторій їх розвитку.

Подальший процес цифровізації бізнес-процесів та діяльності підприємства загалом відкриває з однієї сторони перед ним значні потенційні можливості подальшого ефективного розвитку, а з іншої стає викликом і містить певний ряд викликів та загроз для його подальшої роботи.

До основних потенційних можливостей підприємства від процесів цифровізації віднесено (Руденко М., 2018; Чмерук Г., Краліч В., Бурлакова І., 2018; Пищуліна О., 2019) такі: доступ до нових провідних та потенційних ринків товарів, робіт чи послуг, освоєння нових каналів збуту продукції чи розширення наявних; підвищення якості товарів, зростання їх асортименту та індивідуальних характеристик; прискорення автоматизації виробничих процесів, скорочення виробничих циклів підприємства, виробничих витрат та підвищення продуктивності праці внаслідок цифровізації бізнес-процесів; зростання ефективності управління підприємством; забезпечення простоти, прозорості та оперативності взаємодії з державними та місцевими органами влади; перспективи співпраці підприємств та науково-дослідних організацій з питань розробки та впровадження інноваційних технологій; підвищення рівня прибутковості та рентабельності підприємства; зниження ризикованості в процесі управління підприємством та підвищення інформаційного забезпечення при прийнятті стратегічних рішень; підвищення ефективності кадрового забезпечення, шляхом оптимізації кадрової роботи та удосконалення діловодства.

Цифровізація попри всі потенційні ефекти, несе в собі значну кількість викликів та загроз для підприємницьких структур, основними серед них можна виділити (Руденко М., 2018; Чмерук Г., Краліч В., Бурлакова І., 2018; Пищуліна О., 2019): зростання залежності підприємств від цифрових платформ, посилення їх монопольної влади; підвищення рівня конкурентоспроможності; втрата переваг місцевих підприємств в рівні

адаптації до місцевого ринку; нестача спеціалістів та розробників сфери програмного забезпечення та ІТ; підвищення витратної частини підприємства; збільшення мінімально необхідного обсягу виробництва, поява нових товарів заміників, підвищення споживання; дефіцит фінансових ресурсів та високі відсоткові ставки по кредитах; експансія нових ринків транснаціональними компаніями, послаблення економічної безпеки підприємства; невиправдані сподівання щодо ефекту цифровізації; зростання вартості висококваліфікованої робочої сили з-за її переорієнтації на глобальний ринок праці.

Таким чином, встановлено, що цифровізація бізнес-процесів на підприємстві робить його господарську діяльність досить уразливою. Саме тому, постає потреба в дослідженні сутності та забезпечення фінансової безпеки та захисту інформації, як одного зі стратегічних орієнтирів підприємства.

Теоретичні аспекти фінансової безпеки підприємства в контексті цифровізації бізнес-процесів

В економічній теорії фінансову безпеку простежують через призму таких основних аспектів як: підсистему економічної безпеки, окремий об'єкт дослідження та управлінську систему фінансових відносин. Змістове наповнення терміну охоплює стан розподілу, використання та управління фінансовими ресурсами, стан фінансової стійкості, міцності та захищеності фінансових позицій підприємства. Фінансово-економічний словник взагалі характеризує поняття, як захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на всіх рівнях фінансових відносин, забезпеченість їх фінансовими ресурсами для задоволення свої потреб та виконання своїх фінансових зобов'язань (Фінансово-економічний словник, 2007).

Сучасні наукові доробки виділяють три підходи щодо трактування поняття «фінансова безпека підприємства»: комплексний, ресурсно-функціональний та стратегічний (табл. 1).

Таблиця 1

Систематизація підходів до визначення поняття «фінансова безпека підприємства» (узагальнено автором)

Автор	Визначення поняття
Комплексний підхід	
Козак Л. (2008), Багровецька І. (2008)	Важлива частина економічної безпеки, яка базується на незалежності, ефективності та конкурентоспроможності суб'єкта господарювання, яка представлена системою критеріїв і показників його фінансового стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних резервів.
Чібісова І. (2011)	Складова економічної безпеки підприємства, яка полягає у наявності такого його фінансового стану, який характеризується: збалансованістю і якістю фінансових інструментів, технологій і послуг; стійкістю до загроз.
Лаврова Ю. (2011)	Складова частина економічної безпеки підприємства, яка полягає в існуванні такого фінансового становища, яке характеризується: збалансованістю фінансових інструментів, технологій і послуг; стійкістю до загроз; здатністю підприємства забезпечувати реалізацію фінансових інтересів, місії й завдань, достатніми обсягами фінансових ресурсів; а також спрямованістю на сталий розвиток підприємства.
Бланк І. (2006)	Кількісно і якісно детермінований рівень фінансового стану підприємства, що забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних і потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, параметри якого визначаються на основі його фінансової філософії й створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого зростання в поточному та перспективному періоді.
Пономаренко О. (2010)	Якісно та кількісно визначений рівень фінансового стану підприємства та діяльність, спрямована на досягнення такого стану, який характеризується збалансованістю і якістю використання фінансових інструментів економічної системи та забезпечує її здатність реалізувати свою місію й забезпечувати стабільний розвиток, витримуючи негативний вплив зовнішніх та внутрішніх дестабілізаційних факторів.
Єрмошенко М. (2001), Горячева К. (2003)	Стійкий фінансовий стан підприємства, який повинен характеризуватися: збалансованістю та якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, котрі використовуються підприємством; стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз; здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію власних фінансових інтересів, місії та завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів; здатністю забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи

Куцик В. (2011), Бартиш А. (2011)	Діяльність з управління ризиками та захисту інтересів підприємства від зовнішніх та внутрішніх загроз для забезпечення стабільного розвитку підприємництва та росту власного капіталу в поточній та стратегічній перспективі.
Литвиненко А. (2010), Новосядло Е. (2010)	Система принципів та методів розробки та реалізації управлінських рішень, пов'язаних із забезпеченням захисту пріоритетних фінансових інтересів фірми від зовнішніх і внутрішніх загроз.
Круш З. (2010), Татаринська А. (2010)	Фінансовий стан підприємства, що характеризується певним інтервалом критичних значень, при яких забезпечується захист від негативного впливу небезпек і загроз, що гарантує суб'єкту господарювання конкурентоспроможність і самодостатність, а також забезпечення сталого функціонування і зростання в короткостроковому і довгостроковому періоді.
Горячева К. (2003)	Фінансовий стан, що характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечити реалізацію його фінансових інтересів і, тим самим, забезпечити розвитку всієї фінансової системи.
Шиназі Г. (2005)	Здатність сприяти та розширювати економічні процеси корпорації, управляти ризиками діяльності та нівелювати їх наслідки.
Мішина С. (2012), Мішин О. (2012)	Стан фінансової захищеності та забезпеченості бізнес-процесів, що сприяє запобіганню або попередженню внутрішніх та зовнішніх фінансових загроз та дозволяє забезпечити стабільне функціонування та розширене відтворення з мінімальними фінансовими втратами для підприємства.
Руцишин Н. та ін. (2017), Орлик О. (2015)	Гранична умова фінансової стабільності або граничний стан фінансової стійкості, яку має забезпечувати підприємство для реалізації своєї стратегії, протистоячи внутрішнім і зовнішнім загрозам.
Бондарчук Н. (2013), Гуменчук Н. (2013)	Фінансово-економічний стан підприємства, який сприяє забезпеченню захищеності його фінансово-економічних інтересів від негативних факторів зовнішнього та внутрішнього середовища і створенню необхідних фінансово-економічних умов для безперервної успішної діяльності та сталого розвитку підприємства.
Сорокіна О. (2009)	Специфічний вид економічних відносин, які виникають між підприємством і суб'єктами його зовнішнього оточення щодо забезпечення оптимального фінансового стану, в якому має перебувати підприємство для реалізації своєї стратегії та який характеризується здатністю підприємства протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам.
Ресурсно-функціональний підхід	
Барановський О. (1996)	Рівень забезпеченості підприємства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення його потреб і виконання наявних зобов'язань, які характеризуються збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю відвернути зовнішню фінансову експансію, забезпечити фінансову стійкість (стабільність), ефективне функціонування та економічне зростання.

Бердар М. (2011) Єпіфанов А. (2009), Плatchун О. (2009), Домбровський В. (2009)	Здатність суб'єкта підприємництва здійснювати свою господарську, в тому числі й фінансову діяльність, ефективно і стабільно протягом невизначеного проміжку часу, шляхом використання сукупності взаємопов'язаних діагностичних, інструментальних та контрольних заходів фінансового характеру, що мають оптимізувати використання фінансових ресурсів, забезпечити належний їх рівень та нівелювати вплив ризиків внутрішнього і зовнішнього середовища.
Ареф'єва О. (2009), Кузенко Т. (2009) Мунтіян В. (1999)	Стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів підприємства, виражене в кращих значеннях фінансових показників прибутковості та рентабельності бізнесу, якості управління, використання основних і оборотних коштів підприємства, структури його капіталу, норми дивідендних виплат з цінних паперів підприємства, а також курсової вартості його цінних паперів як синтетичного індикатора поточного фінансово-господарського стану підприємства і перспектив його технологічного і фінансового розвитку.
Реверчук Н. (2004)	Захист від можливих фінансових витрат і запобігання банкрутству підприємства, досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів.
Кириченко А. (2009), Кім Ю. (2009)	Фінансове становище і фінансова стабільність, здатні забезпечити підприємству нормальний ефективний розвиток його діяльності.
Мельник Л. (2004)	Досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів.
Стратегічний підхід	
Кракос Ю. (2008) Разгон Р. (2008), Папехин Р. (2007) Гукова А. (2006), Анікіна І. (2006)	Здатність підприємства самостійно розробляти та проводити фінансову стратегію відповідно до цілей корпоративної стратегії, в умовах невизначеного і конкурентного середовища.

Різноманітність підходів до трактування сутності досліджуваного терміну пояснюється його багатоаспектністю, при цьому не враховується те чи інше змістове наповнення. Деякі автори вважають, що досліджуване поняття є синтезованим і об'єднує в собі характеристики двох понять: «економічна безпека підприємства» та «фінанси підприємств». Для більш ґрунтовного розуміння поняття «фінансова безпека підприємства» сформовано основні його сутнісні характеристики (рис. 4).

**СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТТЯ «ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА
ПІДПРИЄМСТВА»**

- ✓ основний елемент економічної безпеки підприємства;
- ✓ самостійний об'єкт управління;
- ✓ специфічний вид відносин;
- ✓ діяльність з управління ризиками;
- ✓ рівень забезпечення фінансової рівноваги, стабільності, ліквідності, платоспроможності та захист фінансових інтерес від загроз та ризиків;
- ✓ система, що забезпечує стабільність важливих фінансових пропорцій розвитку підприємства або збалансований стан;
- ✓ система кількісних і якісних параметрів фінансового стану підприємства, що в комплексі відображає рівень його фінансової захищеності;
- ✓ здатність підприємства самостійно формувати та реалізовувати фінансову стратегію
- ✓ здатність здійснювати ефективно і стабільно свою діяльність або ефективно використовувати потенціал підприємства та ресурси

Рис. 4 Сутнісні характеристики поняття «фінансова безпека підприємства» (узагальнено автором)

Поняттява характеристика досліджуваного терміну свідчить про те, що фінансова безпека підприємства є достатньо складною системою з певною структурою та механізмом відносин між її елементами. Оскільки, ми розглядаємо досліджуване поняття з позиції впливу цифровізації, тоді варто додати, що сутність фінансової безпеки суб'єкта господарювання в умовах цифрової економіки полягає в її здатності забезпечувати фінансовий захист та підтримувати стійкість фінансового стану підприємства, розробляти та реалізовувати фінансову стратегію відповідно до обраного напрямку розвитку в короткостроковому та довгостроковому періодах з урахуванням новітніх технологічних удосконалень бізнес-процесів.

Головною метою фінансової безпеки підприємства, визначено здатність протистояти наявним і можливим ризикам і загрозам, здатним завдати істотної шкоди підприємству. Гарантування дотримання цієї умови досягається такими показниками: фінансовою стійкістю, рівновагою, забезпеченням фінансової незалежності підприємства, ліквідністю балансу, злагодженістю всіх рівнів

управління при прийнятті фінансових рішень, забезпеченням захисту його фінансових інтересів в процесі становлення і розвитку. З цієї мети впливають основні функціональні цілі фінансової безпеки підприємства (Бердар М., 2011), які деталізовано на рис. 5.

Рис. 5 Основні функціональні цілі фінансової безпеки підприємства
(узагальнено автором)

Зазначимо, що потреба в постійному контролі за рівнем фінансової безпеки зумовлюється об'єктивною потребою кожного суб'єкта господарювання в забезпеченні стабільного функціонування і досягнення цілей діяльності. Саме від рівня фінансової безпеки підприємства залежить те, наскільки ефективно його керівництво і фахівці (менеджери) здатні уникати можливих загроз і ліквідувати шкідливі наслідки окремих негативних складових зовнішнього і внутрішнього середовища.

Результати досліджень вказали на те, що фінансова безпека підприємства залежить від різних причин. Зокрема, збитки інтересам підприємця може бути завдано в результаті недобросовісних дій конкурентів, невиконання партнерами, замовниками, постачальниками, клієнтами своїх зобов'язань по оплаті контрактів, постачання товарів, а також кризових явищ в економіці, непередбачуваних змін кон'юнктури ринку, стихійних лих, надзвичайних подій, управлінської некомпетентності, соціальної напруженості та, нарешті, несприятливої економічної політики держави. Для більш поглиблено вивчення вказаної проблематики варто окреслити фактори, що впливають на рівень фінансової безпеки підприємства, які можуть бути структуровані наступним чином: зовнішні, внутрішні, інтенсивні, екстенсивні, об'єктивні, суб'єктивні (табл. 2)

Таблиця 2

Фактори, що впливають на рівень фінансової безпеки підприємства
(узагальнено автором)

Внутрішні:	Зовнішні:
- рівень фінансової стійкості, ліквідності та платоспроможності підприємства; - співвідношення власного і позикового капіталу; - структура майна і капіталу; - розміри прибутку; - собівартість реалізованої продукції; - ефективність використання майна; - кваліфікація економістів, бухгалтерів, фінансистів; - кваліфікація та досвід керівників підприємства; - відповідальність співробітників підприємства; - дотримання збереження комерційної таємниці; - професійні якості юристів, рівень юридичного забезпечення; - технічність і технологічність виробництва. - ризики, пов'язані з неефективними або помилковими діями персоналу; - недбалість, розкрадання.	- платоспроможність дебіторів; - вартість і якість кредитних послуг; - надійність партнерів, покупців і постачальників; - характер дій з боку органів державної влади, місцевого самоврядування; - стабільність наявної економічної ситуації в країні; - характер дій з боку конкурентів та інших зацікавлених осіб.
Інтенсивні:	Екстенсивні:
- впровадження інновацій; - реструктуризація підприємства; - зміна продуктивності праці; - значні зміни в керівному складі підприємства.	- зміна випуску продукції; - технічне переозброєння підприємства.
Суб'єктивні:	Об'єктивні:

- рівень компетенцій керівництва; - рівень організації виробництва; - рівень формування системи маркетингу та управління персоналом; - рівень контролю за рівнем економічної безпеки на підприємстві.	- природні чинники й стихійні лиха; - ціноутворення та інфляція.
--	---

Узагальнимо, що існування системи фінансової безпеки суб'єкта господарювання передбачає своєчасне виявлення та попередження різного роду небезпек і загроз, забезпечення цілісності корпоративних ресурсів і досягнення фінансових і економічних інтересів підприємства, реалізацію його запланованих бізнес-цілей у короткостроковій і стратегічній перспективах.

Відтак, засвідчимо й підтвердимо те, що сучасний процес організації фінансової безпеки підприємства (Васильців Т., Волошин В., Бойкевич О., Каркавчук В.) повинен містити такі основні складові, які представлено на рис. 6.

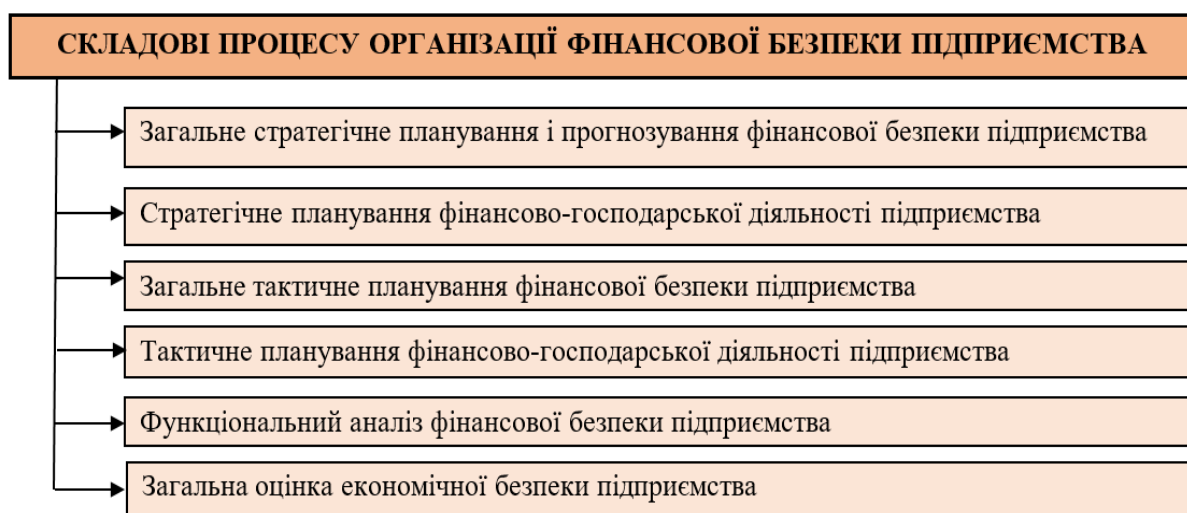

Рис. 6 Складові процесу організації фінансової безпеки підприємства
(узагальнено автором)

Результати аналізу наукового доробку свідчать про те, що питання комплексного підходу до забезпечення фінансової безпеки, в умовах цифрової економіки, є критично важливим для побудови ефективної системи

управління фінансовою безпекою підприємства та підтримки її функціонального стану на високому рівні. Такі заходи сприятимуть запобіганню втраті фінансової стійкості, платоспроможності, конкурентоздатності підприємства та дозволять йому здобути важливі ринкові переваги, включаючи здатність до розвитку та пристосування до мінливих умов сповненого ризиків економічного середовища.

Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства в цифровому середовищі

Виробничо-економічні системи, які підпадають під вплив емерджентної та цифрової економіки постійно зазнають шкоди від кіберризиків та ризиків цифровізації, Фіктивне підприємництво, рейдерські атаки, недобросовісна конкуренція, саботаж процесу виробництва, промислове шпигунство, викрадення конфіденційної інформації, низький рівень цифрової грамотності працівників, значні обсяги витрат на цифровізацію виробничих процесів - все це є реаліями функціонування сучасного підприємства. Тому, мінімізація впливів вказаних факторів на функціонування підприємства, підтримки їх стійкого розвитку, позитивних результатів фінансово-господарської діяльності й збереження конкурентних переваг в сьогочасному діджитал-середовищі вимагає розробки ефективного механізму забезпечення його фінансової безпеки.

Встановлено, що стратегічними орієнтирами забезпечення фінансової безпеки підприємств в цифровій економіці є: запровадження культури безпечної поведінки з технологіями та технікою; захист інформаційних ресурсів від інсайдерства, викрадення, шахрайства, пошкодження з боку персоналу та сторонніх осіб; створення захищеного цифрового простору, який невразливий для кібератак; мінімізація фінансово-економічних наслідків від діджиталізації виробничо-економічних процесів; моніторинг та контроль за процесами реалізації цифрових фінансових операцій. Практичну реалізацію

поданих орієнтирів покладено саме на механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства (Вівчар О., 2015).

Враховуючи тематику дослідження широта розуміння змісту механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства звужується до його інтерпретації з позиції викликів та можливостей цифрового простору. Тому, під механізмом забезпечення фінансової безпеки підприємства розуміють систему організаційних, фінансових та правових інструментів впливу, яка спрямована на своєчасне виявлення, нейтралізацію та запобігання загроз фінансовій стійкості підприємства в цифровому середовищі.

Логічно, що такий механізм повинен функціонувати в структурі фінансового менеджменту з використанням певних принципів, фінансових важелів, інструментів, методів, правової та інформаційної підтримки, шляхом фінансових розслідувань, задля досягнення основних цілей діяльності підприємства.

Дослідження основних наукових джерел встановило перелік основних складових механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства: суб'єкти, об'єкти, фінансові інтереси, принципи, методи, функції, важелі, інструменти та система забезпечення. Їх симбіоз у загальному вигляді становить єдність процесу та системи управління фінансовою безпекою підприємства.

Об'єктом механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства є фінансова діяльність в цілому. Зокрема можливо виділити такі її категорії як прибуток, обсяг фінансових ресурсів, структура капіталу, грошові потоки, інвестиції, фінансові ризики та фінансові інновації тощо. Важливим є також питання окреслення суб'єктів досліджуваного механізму. Більшість дослідників у свої роботах виділяють три види суб'єктів: власники, керівництво (головний менеджмент підприємства) і персонал (фінансові менеджери).

Значний вплив на зміст механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства мають так звані фінансові інтереси підприємства, які

потребують постійного захисту з боку підприємств, а саме фінансової безпеки підприємства.

Загалом, фінансові економічні інтереси - це об'єктивні потреби підприємства у сфері фінансової діяльності, задоволення яких забезпечує реалізацію основних цілей його фінансового розвитку на кожному етапі функціонування підприємства. До них можна віднести: максимізація ринкової вартості підприємства; підвищення рівня прибутковості власного капіталу; достатній обсяг фінансових ресурсів; забезпечення фінансової стабільності та фінансової стійкості; високий рівень ефективності інвестицій та інвестиційної активності; нейтралізація фінансових ризиків; високий інноваційний та технічний рівень фінансової діяльності; швидке подолання кризових явищ. Вважають, що узгодженість фінансових інтересів з інтересами зовнішнього середовища забезпечує належний рівень фінансової безпеки підприємства.

Функціональне навантаження механізму забезпечення фінансової безпеки суб'єкта підприємництва ґрунтується на таких функціях досліджуваного механізму: організаційна - формування організаційної схеми управління фінансової безпеки підприємства визначення центрів відповідальності для виконання задач, організація постійного моніторингу за рівнем забезпечення фінансової безпеки підприємства; оцінювальна – аналіз рівня фінансової безпеки підприємства, тобто оцінка внутрішнього та зовнішнього середовища з метою ідентифікації ризиків, визначення можливостей їх нейтралізації використовуючи основні індикатори рівня фінансової безпеки підприємства; мотиваційна - побудова системи стимулювання та штрафів, нормативних показників фінансової безпеки підприємства, виконання планових задач; контрольна – контроль за реалізацією прийнятих управлінських рішень, у сфері фінансової безпеки підприємства, вибір контрольних показників і виявлення причин їх відхилення від нормативного значення.

Зауважимо, що ефективне виконання функцій механізму забезпечення фінансової безпеки суб'єкта господарювання можливе за умови врахування економічних законів та закономірностей, на основі яких він функціонує.

Сам механізм повинен в обов'язковому порядку реалізовуватися на основі певних принципів. Більшість наукових доробків виділяють такі основні принципи: принцип узгодженості; принцип системності; інтегрованості; гнучкості; самовдосконалення; орієнтованості; оптимізації; результативності; постійного моніторингу; самодостатності.

Методичний апарат механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства містить такі основні методи: адміністративні; фінансово-економічні; соціальні; наукові; технічні. Вказані методи є відповідним тригером функціонування інструментів і важелів, які сприяють реалізації управлінських рішень. Фінансовими важелями дослідженого механізму вважають стимули та заохочення для менеджерів, систему фінансових санацій, чистий прибуток, дивіденди, заробітну плату, ставки податків, амортизаційні відрахування.

До складу фінансових інструментів фінансової безпеки підприємства, що визначають його фінансові відносини зараховують: платіжні інструменти (акредитив, доручення, вимоги та ін.), кредитні інструменти (угоди про кредитування), депозитні інструменти (депозитні сертифікати, угоди), інвестиційні інструменти (акції, паї), інструменти страхування (страхова угода) та інше.

Важливим елементом досліджуваного механізму є система забезпечення фінансової безпеки підприємства, яка охоплює такі основні засоби: фінансові (формування достатнього обсягу фінансових ресурсів для ефективної реалізації всіх поставлених завдань); організаційні (створення організаційної структури забезпечення фінансової безпеки); інноваційно-цифрові (використання сучасних технологій та ноу-хау ідей для захисту фінансових інтересів та протидії загрозам); інформаційні (інформаційне забезпечення процесу досягнення фінансової безпеки, захист власного інформаційного сектору); кадрові (залучення всіх видів працівників, для реалізації досягнення високого рівня фінансової безпеки підприємства); технічні (застосування в процесі забезпечення фінансової безпеки технічних безпеко-профільних

засобів та пристроїв); нормативно-правові (юридичне забезпечення захисту фінансових інтересів у правовому секторі, формування внутрішнього нормативного забезпечення); морально-психологічні (побудова корпоративної культури та ідеології, створення морально-психологічного клімату в колективі, який націлений на підвищення ефективності та досягнення захищеності).

В процесі роботи кожен елемент досліджуваного механізму незалежно від того, на що він націлений, виключно на протидію тим чи іншим загрозам або на забезпечення безпеки загалом, потребує використання відповідних методів.

Загальна схема функціонування механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства в цифровому середовищі представлена на рис. 7

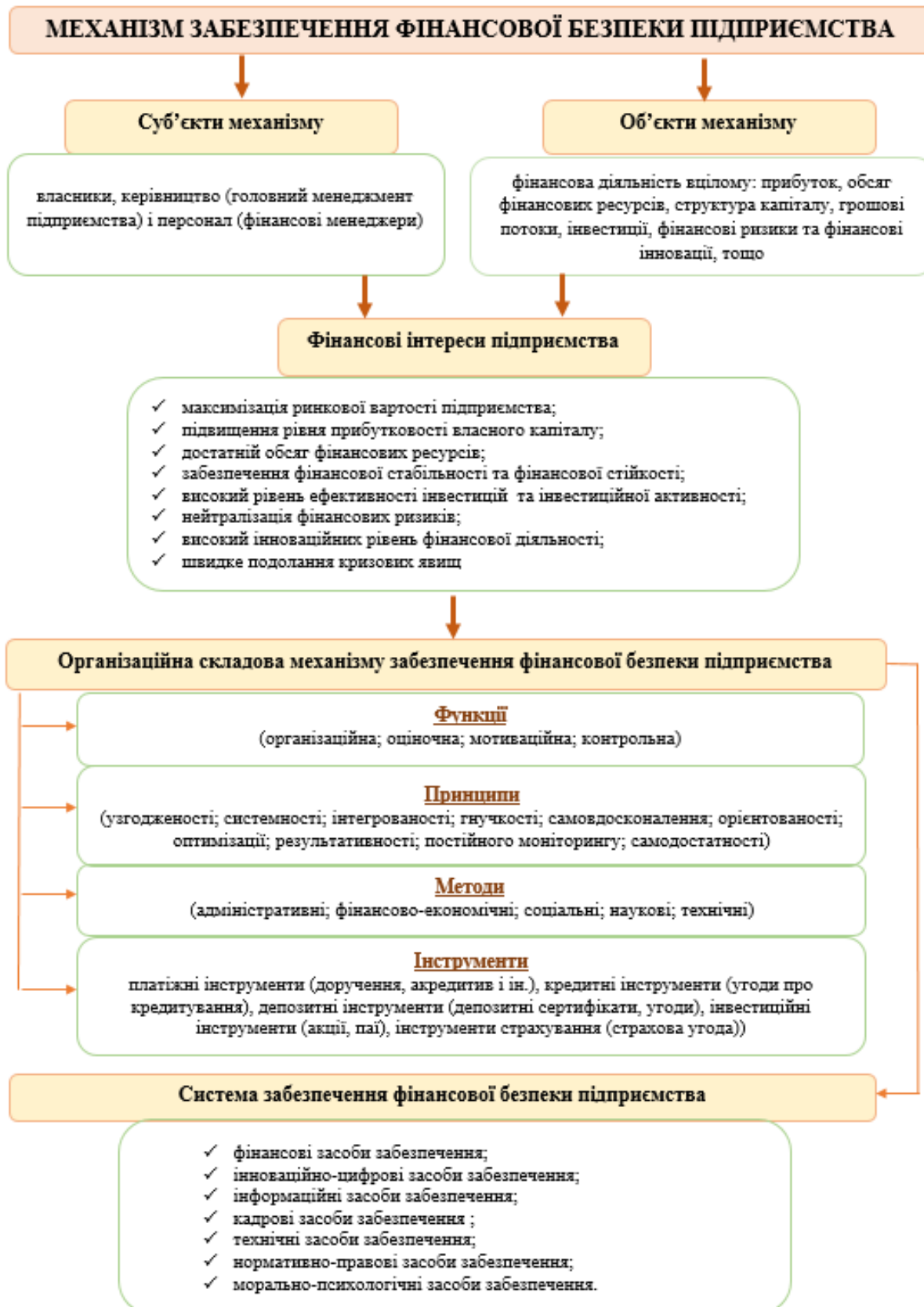

Рис. 7 Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства в цифровому середовищі (сформовано автором)

Підсумовуючи результати теоретичних обґрунтувань, засвідчуємо, що механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства є складно організованим системним утворенням з ієрархічно структурованими організаційно-економічним, нормативним, інформаційним, фінансовим забезпеченням, форма якого набуває конкретного виду в залежності від специфіки діяльності підприємства та його фінансової політики, з урахуванням впливу цифрової економіки.

Встановлено, що постійне використання механізму забезпечення фінансової безпеки є, з одного боку, обов'язковою умовою для діяльності підприємства в умовах конкурентної боротьби, ресурсних обмежень та інтенсифікації ризиків цифровізації економіки, а з іншого – є його конкурентною перевагою перед тими учасниками економічних відносин, що обирають діяти в умовах невизначеності за моделлю ситуативного реагування на виклики та загрози зовнішнього та внутрішнього середовищ.

Будь-яка модель управління бізнесом базується на певній концепції. Концепція забезпечення фінансової безпеки підприємства в умовах цифрової економіки реалізується шляхом стратегічного планування безпекоорієнтованих заходів і дій, метою якого є забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства та стратегічного планування його економічної та фінансової діяльності; своєчасного оцінювання рівня фінансової безпеки та розробки рекомендацій щодо його підвищення; оперативного планування виробничої, господарської та фінансової діяльності; практичної реалізації розроблених планів на практиці.

На основі отриманих результатів доведено, що забезпечення механізму фінансової безпеки суб'єкта господарювання досить складне завдання, що потребує унікальних рішень від фінансового менеджменту підприємства.

Висновки. Результати наукового дослідження свідчать про те, що фінансова безпека підприємства в цифровому просторі становить складну та багатоаспектну категорію. Серед першочергових заходів, щодо нейтралізації ризиків та попередження спаду рівня фінансової безпеки підприємства і

діджитал-середовищі варто віднести такі як створення ефективного механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства; розробка дієвих способів мінімізації можливих ризиків та напрямів їх нейтралізації; досягнення стратегічних параметрів діяльності підприємства, нейтралізація негативного впливу з боку кризових явищ економіки; впровадження ефективної системи управління грошовими потоками підприємства та їх контроль; оптимізація структури капіталу підприємства, моніторинг рівня допустимого рівня боргового навантаження; запобігання халатності, шахрайства, а також навмисним діям персоналу та іншим фінансовим порушенням; запровадження системи постійного моніторингу фінансового стану підприємства з метою раннього діагностування кризових явищ і ознак банкрутства. Успішне запровадження вказаних напрямів надає можливість підприємству бути фінансово стійким та незалежним та мати відповідний запас фінансової міцності задля усунення загроз та ризиків, які виникають в процесі впровадження цифрової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. McGraw-Hill. 1996, 342.
2. Negroponte N. Being Digital. Knopf. Paperback 1st edition. 1995. 243 p. URL: <http://web.stanford.edu/class/sts175/NewFiles/Negropo>
3. Clark C. Conditions economic progress. 3rd ed. London : The Macmillan Co. New York, St. Martin's press, 1957. 236 p.
4. Ляшенко В., Вишневський О. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку : монографія. НАН України, Ін-т економіки промисловості. Київ, 2018. 252 с.
5. Руденко М. Цифровізація економіки : Нові можливості та перспективи. *Економічна наука*. 2018. Вип. 11. С. 61-65.
6. Юдіна Т., Тушканов І. Цифрова економіка крізь призму філософії господарства і політичної економії. *Філософія господарства*. 2017. №1. С. 193-201.
7. Апалькова В. Концепція розвитку цифрової економіки в Євросоюзі та перспективи України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Менеджмент інновацій»*. 2015. № 4. С. 9-18.

8. Гриценко О. Цифрова економіка: сучасні виклики для економістів та правознавців. *Економічна теорія та право*. 2018. № 2 (33). С. 77-90. DOI: <http://dx.doi.org/10.31359/2411-5584-2018-33-2-77>. 2
9. Гордон Р. Закінчено чи економічне зростання? Шість перешкод для інноваційного зростання (на прикладі США). *Питання економіки*. 2013. № 4. С. 49-67.
10. Васильців Т. Фінансово-економічні інструменти стимулювання розвитку ІТ-сфери України. *Економічний дискурс*. 2017. Вип. 4. С. 128-136.
11. Поліванов В. Економічна сутність та генезис світового електронного бізнесу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2018. № 134. С. 111-129.
12. Олейникова Ю. Виклики і моделі розвитку бізнесу в умовах прогресії цифрової економіки. *Питання інноваційної економіки*. Том 9 (№ 4). 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/338235093_Vyzovy_i_modeli_razvitia_biznesa_v_usloviah_progressii_cifrovoj_ekonomiki
13. Міжнародна організація OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development). URL: <https://www.oecd.org/>
14. Національна стратегія Індустрія 4.0 URL: <https://industry4-0-ukraine.com.ua/results-of-year-1-of-industry-4-0-national-strategy/>
15. Гусєва О. Легомінова С. Діджиталізація – як інструмент удосконалення бізнес-процесів, їх оптимізація. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2018. № 1. С. 33-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecmebi_2018_1_7.
16. Гудзь О. Цифрова економіка: зміна цінностей та орієнтирів управління підприємствами. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2018. № 2(24). С. 4-12.
17. Global Center for Digital Business Transformation. URL: <https://www.imd.org/dbt/digital-business-transformation>.
18. Хаустов В. Цифрова економіка: як тобі служиться? URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/cifrova-ekonomika-yak-tobi-sluzhitsya-326706.html>.
19. Звіт Dell Technologies: Dell Technologies Digital Transformation Index (DT Index) URL: <https://www.delltechnologies.com/asset/es-mx/solutions/business-solutions/briefs-summaries/dt-index-2020-executive-summary.pdf>.
20. McKinsey (2020). Аналітичний звіт. URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-analytics>.
21. Global Innovation Index 2020. Rankings URL: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2020-report#>.
22. Інформаційні матеріали щодо стану інноваційної діяльності. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=69b9a9bf-5fbc-4035-8c0fac26b853c0eb&title=InformatsiiniMaterialiSchodoStanuInnovatsiinoiDiialnosti&isSpecial=true>.
23. Which Economies Showed the Most Digital Progress in 2020? Harvard Business Review. URL: <https://hbr.org/2020/12/which-economies-showed-the-most-digital-progress-in-2020>.

24. Яворський П., Таран С., Шепотило О., Гаманюк О. (2020) Дослідження «Інтеграція України у єдиний цифровий ринок ЄС: потенційні економічні переваги». ГО «Український центр європейської політики». URL : https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/dig_ukraine_eu_15.12.2020_WEB_3.pdf.
25. World Digital Competitiveness Ranking. URL: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness>.
26. Global Competitiveness Report. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020>.
27. Боднар О. Цифровізація та конкурентоспроможність бізнесу – ключові драйвери розвитку української економіки. *Бізнес*. URL: <https://business.ua/litsa/item/2452-tsifrovizatsiyata-konkurentospromozhnist-biznesu-klyuchovi-drajverirozvitku-ukrajinskoji-ekonomiki>
28. Пищуліна О. Дві сторони цифрових технологій: «цифрова диктатура» або збереження стійкості. Київ, 2019. URL: <http://razumkov.org.ua/statti/dvi-storony-tsyfrovykh-tekhnologii-tsyfrova-dyktatura-abo-zberezhennia-stiikosti>
29. Чмерук Г., Краліч В., Бурлакова І. Деякі аспекти цифрової трансформації підприємств. *Причорноморські економічні студії*. 2018. No 34. С. 97-101
30. Загородній А., Вознюк Г. Фінансово-економічний словник. Київ : Знання, 2007. 1079 с
31. Козак Л., Багровецька І. Концептуальні та методичні засади формування механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства. *Економіка і управління*. 2008. №13. С.97-101.
32. Чібісова І., Івашина Є. Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2011_31/Chibis.pdf
33. Лаврова Ю. Фінансова безпека підприємства: класифікація загроз. Економічний аналіз. 2011. № 9, Ч 2. С. 274-277. URL : http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ecan/2011_9_2/pdf/lavrova.PDF.
34. Бланк І. Управління фінансовою безпекою підприємства : підручник. Київ : Ника-Центр, Ельга, 2006. 776 с
35. Пономаренко О. Теоретичні аспекти фінансової безпеки підприємств. *Економіка розвитку*. 2010. №1 (53) С. 77–80.
36. Єрмошенко М. Фінансова безпека держави : національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. Київ : КНТЕУ, 2001. 309 с
37. Горячева К. Фінансова безпека підприємства. Сутність та місце в системі економічної безпеки. *Економіст*. 2003. № 8. С. 65-67.
38. Куцик В., Бартиш А. Фінансова безпека підприємства самостійний об'єкт управління: проблеми забезпечення. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. Вип. 21.4 С. 250-255.
39. Литвиненко О., Новосядлий Є. Система управління фінансовою безпекою фірми. URL: <http://sife.ru/ru/index880d.html>

40. Круш З., Татаринська А. Принципи комерційного розрахунку як основа формування фінансової безпеки підприємств. *Фінансовий вісник*. Воронеж : ВГАУ, 2010. № 21.
41. Горячева К. Фінансова безпека підприємства. Сутність та місце в системі економічної безпеки. *Економіст*. 2003. № 8. С. 65-67.
42. Шиназі Г.Дж. Збереження фінансової стійкості. *Питання економіки (МВФ)*. 2005. №36. С. 23-27.
43. Мишина С., Мишин А. Система экспресс-мониторинга финансовой безопасности предприятия. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 1(163). С. 162-172
44. Руцишин Н., Ніконенко У., Костак З. Formation of financial security of the enterprise based on strategic planning. *Baltic Journal of Economic Studies*, Volume 3 Number 4. Riga: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2017. P.231-237. (Наукометрична база Web of Science).
45. Орлик О. Механізм управління фінансово-економічною безпекою підприємства та його основні складові. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2015. Вип. 2. С. 222-232
46. Бондарчук Н., Гуменчук М. Сутність фінансово-економічної безпеки підприємства та необхідність її забезпечення. *Ефективна економіка*. 2016. № 11: URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5409>
47. Сорокіна О. Зміст дефініції « фінансова безпека». *Торгівля і ринок України*. 2009. Вип. 28. Т.3. С. 270-274.
48. Барановський О. Фінансова безпека держави. *Фінанси України*. 1996. № 11. С. 19-34.
49. Бердар М. Забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Економіка. 2011. № 124/125. С. 73-76.
50. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: монографія / за заг. редакцією д-ра екон. наук, проф. А. Єпіфанова. Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2009. 295 с.
51. Ареф'єва О., Кузенко Т. Економічні основи формування фінансової складової економічної безпеки. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 1. С. 98-103.
52. Мунтіян В. Економічна безпека України: підручник. Київ : КВІЦ, 1999. 464 с.
53. Реверчук Н. Управління економічною безпекою підприємницьких структур. Львів : ЛБІ НБУ, 2004. 195 с
54. Кириченко О., Кім Ю. Вплив інфляційних процесів на фінансову безпеку підприємства. *Економіка та держава*. 2009. № 1. С. 15-18
55. Економіка підприємства: підручник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Мельника. Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. 648 с.
56. Кракос Ю., Разгон Р. Управління фінансовою безпекою підприємств. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики*. 2008. № 1(1). С. 86-97.

57. Папехин Р. Індикатори фінансової безпеки підприємств. Волгоград: Волгоградське наукове вид-во, 2007. 16 с.
58. Гукова А., Анікіна І. Роль фінансової безпеки підприємства в системі його економічної безпеки. *Освіта і суспільство* 2006. №3. С. 98-102
59. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення. монографія / за ред. Т. Васильціва. Львів : Ліга-Прес, 2012. 386 с.
60. Вівчар О. Специфіка управління системою фінансово-економічної безпеки бізнесу в умовах турбулентності економічних процесів. *Галицький економічний вісник*. 2015. №2 (49). С. 144-150.
61. Мойсеєнко І., Марченко О. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства: навчальний посібник. Львів, 2011. 380 с.
62. Трухан О. Наукова інтерпретація функцій стратегічного управління підприємствами. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2012. № 1. Т. 2. С. 29-35
63. Іващенко О., Четверіков П. Система фінансово-економічної безпеки підприємства. URL: <http://www.sword.com.index/2012>.
64. Савицька О., Салабай В. Особливості діджиталізації бізнесу компанії в умовах розвитку Індустрії 4.0 в Україні. *Ефективна економіка*. 2020. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>.

Семерей Жанна Вікторівна,
доктор філософії в галузі
економіки, декан факультету
бізнес-адміністрування та права,
ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»,
м. Київ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Анотація. На основі проведеного дослідження визначено теоретико-методологічні основи регулювання фінансово-кредитної системи, досліджено сутність принципів, складових елементів, сфери прояву регулювання та основні вимоги до його здійснення з урахуванням поточного економічного стану країни. Запропонована схема реалізації державної грошово-кредитної політики та визначені ключові напрями підвищення ефективності державної політики розвитку грошової сфери, що в свою чергу забезпечить модернізацію фінансової системи, конче необхідну для виправлення структурних диспропорцій.

Ключові слова: регулювання, фінансово-кредитна система, принципи, методологія, функції, елементи.

Економічна криза минулих років, ескалація воєнно-політичного конфлікту на сході країни, світова пандемія коронавірусу в поточному році стали рушійними деструктивними факторами в дестабілізації фінансово-кредитної стійкості України у внутрішньому та зовнішньому просторі.

Фінансово-кредитна система відіграє одну з головних ролей в відтворенні економічної стабільності держави, забезпечуючи надходження інвестицій, формування необхідного обсягу коштів для закриття державних потреб в фінансуванні.

В загальному розумінні теоретична сутність фінансово-кредитної системи зводиться до сполучення банківського та небанківського секторів економіки, що регулюються нормативно-правовою базою та формуються під

впливом змін, що відбуваються в виробничо-господарському житті держави. Розуміючи теоретико-методологічну сутність основ регулювання фінансово-кредитної системи України, можна адекватніше будувати механізм її функціонування та дії в економічному просторі.

Тому дослідження поставленої проблеми є актуальним як з точки зору теорії, так і практики використання.

Окремі питання фінансово-кредитної системи країни та основних принципів дії методологічних підходів було розглянуто в роботах [1-8]. Проблеми організації управління та регулювання фінансово-кредитних систем, їх розвиток в умовах ринкової трансформації знайшли відображення в працях багатьох українських дослідників: О. Амоші, В. Андрійчука, В. Бесєдіна, О. Білоруса, І. Бураковського, А. Гальчинського, В. Гейця, О. Галушка, О. Дзюблюка, М. Зверякової, В. Лісицького, В. Литвицького, Б. Кваснюка, Т. Ковальчука, І. Крючкової, Д. Лук'яненка, О. Мельниченка, В. Мельничука, О. Мозгового, В. Міщенко, А. Мороза, В. Новицького, Ю. Пахомова, О. Плотникова, О. Розинки, А. Рум'янцева, Т. Савлука, А. Філіпенка, В. Черняка, В. Шевчука та ін.

Вагомий внесок в теорію грошово-кредитних відносин здійснив К. Маркс, який розробив еволюційну концепцію походження грошей, згідно якої: (1) гроші за походженням – це товар, який виконує в системі ринкових відносин специфічну функцію – виступає в ролі загального вартісного еквівалента; (2) гроші виникли як результат тривалого еволюційного розвитку товарного виробництва та обміну шляхом стихійного виокремлення із товарного світу монополюю одного – грошового; (3) гроші не можуть бути скасовані чи замінені суспільною угодою або рішенням держави до тих пір, поки існують адекватні грошам ринкові відносини. Водночас марксистська теорія грошей не змогла подолати протиріччя між товарною природою і нематеріальною формою грошей, тому у сучасній економічній теорії грошей вона вичерпала своє функціональне застосування [14].

М. Туган-Барановський створив концептуальну основу для дослідження шляхів впливу грошей на економіку і механізмів регулювання цього впливу. Грошово-кредитне регулювання розвивалося у «кон'юнктурному» варіанті кількісної теорії грошей М. Туган-Барановського, який довів:

- по-перше, що на рівень цін впливають всі фактори, зазначені в «рівнянні обміну»: кількість товарів, що надійшли на ринок, кількість самих грошей, швидкість їх обороту, кількість знарядь кредиту і швидкість їх обороту;

- по-друге, встановив, що вплив кількості грошей на ціни може здійснюватися через зміну суспільного попиту на товари, дисконтного процента та інфляційних очікувань;

- по-третє, обґрунтував, що вплив кількості грошей на ціни здійснюється диференційовано залежно від тривалості та обсягів збільшення кількості грошей;

- по-четверте, розкрив механізм взаємозалежності між загальною кількістю грошей у країні, кількістю грошей, що перебувають поза обігом у заощадженнях, і швидкістю обігу грошей [15].

В результаті наукових досліджень сформувалося декілька концепцій грошово-кредитного регулювання:

- Меркантилізм (У. Стаффорд, Т. Мен, Д. Норе, Ф. Гамані, А. Монкретьєн, XV-XVIII ст.);

- Теорія грошей (Н. Барбон, Дж. Беллерс, Дж. Берклі, Дж. Стюарт XVII–XVIII ст.);

- Класична політична економія (У. Петті, Дж. С. Міль, А. Сміт, Д. Рікардо, XVIII–поч. XIX ст.);

- Кількісна теорія грошей (Т. Тук, Дж. Фуллартон, Дж. Лойд, Р. Торренс, поч. XX ст.);

- Неокласицизм (І. Фішер, А. Маршалл, А. Пігу, Д. Робертсон, кін. XIX – XX ст.);

- «Кон'юнктурний» варіант кількісної теорії грошей (М. Туган-Барановський, кін. XIX – XX ст.);

- Кейнсіанство (Дж. М. Кейнс, Е. Хансен, А. Оукен, Р. Харрод, Ф. Перру, П. Стюарт та ін., поч. XX – сер. XX ст.);

- Монетаризм (М. Фрідман, К. Бруннер, А. Мельтцер, А. Шварц, 60–70-ті рр. XX ст.);

- Кейнсіанськомонетаристський синтез Д. Лейдер, Д. Тобін, 60–70-ті рр. XX ст.).

Більшість сучасних теоретико-методологічних моделей базуються на поєднанні елементів різних теорій грошово-кредитного регулювання.

Проте, не дивлячись на вагомий внесок наукових робіт даної тематики, враховуючи динамічність розвитку даної сфери, дослідження переваг та обмежень використанні основних принципів дії регулятивних інструментів, дослідження теоретичних основ з урахуванням практичних аспектів функціонування фінансово-кредитної системи є актуальним завданням.

Метою статті є визначено теоретико-методологічних основ регулювання фінансово-кредитної системи.

Становлення України як незалежної, суверенної держави актуалізувало питання розробки наукових засад формування та реалізації ефективної грошово-кредитної політики. У період 1991–2007 рр. використовувався кейнсіанський підхід до регулювання грошово-кредитної сфери в Україні, який носив переважно характер домінуючого використання адміністративно-обмежувальних монетарних інструментів (висока норма обов'язкового резервування та часті її зміни, пряме обмеження кредитної діяльності комерційних банків та ін.), емісія грошей широко використовувалася для фінансування всіх поточних потреб, які не були передбачені державним бюджетом, та для покриття бюджетного дефіциту.

Поетапна переорієнтація реалізація вітчизняної грошово-кредитної політики відповідно до концептуальних засад монетаристських підходів почалася з 2007 р. (затвердження самостійності НБУ в проведенні монетарної

політики, збереження незалежності від органів виконавчої влади, лібералізацію кредитного і валютного ринків, запровадження режиму плаваючого валютного курсу, розвиток ринку цінних паперів, посилення ролі економічних інструментів грошово-кредитного регулювання).

Грошово-кредитна політика впливає на досягнення економічної стабільності країни. Вибір і поєднання інструментів економічної політики в цілому та грошово-кредитної політики зокрема залежать від рівня соціально-економічного розвитку держави та міри сформованості інституційного базису безпеки національної економіки. Відомо, що для реалізації завдань у тій чи іншій сфері органами державного управління використовується сукупність інструментів та засобів в межах адміністративних або економічних методів управління. Адміністративні стосуються запровадження прямих заборон, примусу, квотування, ліцензування, тобто прямого державного втручання у діяльність економічних суб'єктів, тоді як економічні націлені на зміну відповідних характеристик, але не шляхом примусу чи заборони, а через створення відповідного економіко-правового середовища, запровадження стимулів та посилення мотивації до необхідної поведінки економічних суб'єктів у ринковому середовищі [12, с. 51].

Оцінка та реалізація грошово-кредитної політики залежать від середовища, що формується під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Швайко М.Л. виділяє негативні внутрішні чинники, що впливають на реалізацію грошово-кредитної політики. До них відносять: недосконалість законодавчого поля діяльності банківських установ, як наслідок неефективної політики уряду; схильність банків до спекуляцій на валютному ринку, політичне зазіхання на операційну незалежність НБУ; відсутність механізму притягнення до відповідальності політиків і посадових осіб за інформаційний негатив, який дає можливість в нашій країні безкарно поширювати інформацію, що підриває довіру до банківської системи, НБУ і уряду. Ці фактори свідчать про неспроможність і необхідність вдосконалення законодавчої бази в області грошово-кредитного регулювання [9, с. 68].

Під впливом глобалізаційних процесів постійним явищем стають фінансові дисбаланси, формами проявів яких є:

- валютно-цінові диспаритети і платіжні дисбаланси;
- зовнішня заборгованість і незбалансована міжнародна ліквідність;
- дисбаланси у світових заощадженнях та інвестиціях;
- глобальні фіскальні розриви [13].

В умовах фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. світова фінансова система зазнала глобальних трансформацій, які продовжують здійснювати багатовекторний вплив на розвиток національних економік. Зокрема, йдеться про формування багатополарної валютної системи і поширення регіональних валют, міжнародну експансію провідних фондових бірж і виникнення нових осередків «фінансової могутності» у Східній Азії, підвищення волатильності цін на ринкові активи і розвиток нових форм віртуалізації світового фінансового ринку, посилення залежності країн-експортерів сировини від курсових коливань на світових ринках і зростання ролі МФО у подоланні проблем посткризового розвитку, накопичення проблем боргового навантаження у розвинутих країнах і зменшення вразливості економік країн із ринками, що формуються, до впливу іноземного капіталу, зростання геоекономічного впливу Китаю та використання нових фінансових механізмів транснаціоналізації економічної діяльності [11, с. 19].

У 2015–2016 рр. почали формуватися новітні тенденції розвитку глобальної фінансової системи, які здійснюють прямий чи опосередкований вплив на траєкторію розвитку національної економіки і зумовлюють необхідність адаптивних змін державної політики у сфері функціонування грошово-кредитної сфери. Неоднозначні оцінки перспектив розв'язання боргової кризи ЄС та фінансових наслідків Brexit, можливі зміни орієнтирів економічної політики країн БРІК, невизначеність щодо збалансування структурних співвідношень економіки США при загальному охолодженні світової економіки та низькій схильності інвесторів до ризику формують нові зовнішні виклики стабілізації грошово-кредитного сектору України.

У 2014–2017 рр. вітчизняна грошово-кредитна система зазнала великих потрясінь таких як анексія Криму та воєнне втручання на Донбасі, здійснюване Російською Федерацією, посилювалися внутрішні макрофінансові дисбаланси в Україні, серед яких:

- нестабільність національної грошової одиниці в умовах високої зовнішньоекономічної залежності;
- високий інфляційний тиск на тлі загального дефляційного тренду в більшості розвинутих країн світу;
- збитковість вітчизняної банківської системи, зростання частки банківських установ з іноземним капіталом, зокрема, російським капіталом державного походження;
- накопичення боргового навантаження [16].

Для виправлення цих структурних диспропорцій необхідно забезпечити модернізацію фінансової системи, що неможливо без ефективної державної політики розвитку грошово-кредитного сектору України.

На рис. 1 представлено схему реалізації державної грошово-кредитної політики.

Стратегічні цілі та напрями державної грошово-кредитної політики:

1. Забезпечення збалансованості грошової маси.
2. Удосконалення параметрів функціонування фінансово-кредитного сектору.
3. Детінізація грошово-кредитного сектору.
4. Протидія викликам глобалізації у грошово-кредитній сфері.

Організаційні компоненти: планування, координація, моніторинг, контроль, збалансування інтересів суб'єктів.

Економічні компоненти: методи, важелі, інструменти, ресурсне забезпечення, оцінювання ризиків.

Грошово-кредитні компоненти: грошовий обіг, режими таргетування, валютний курс.

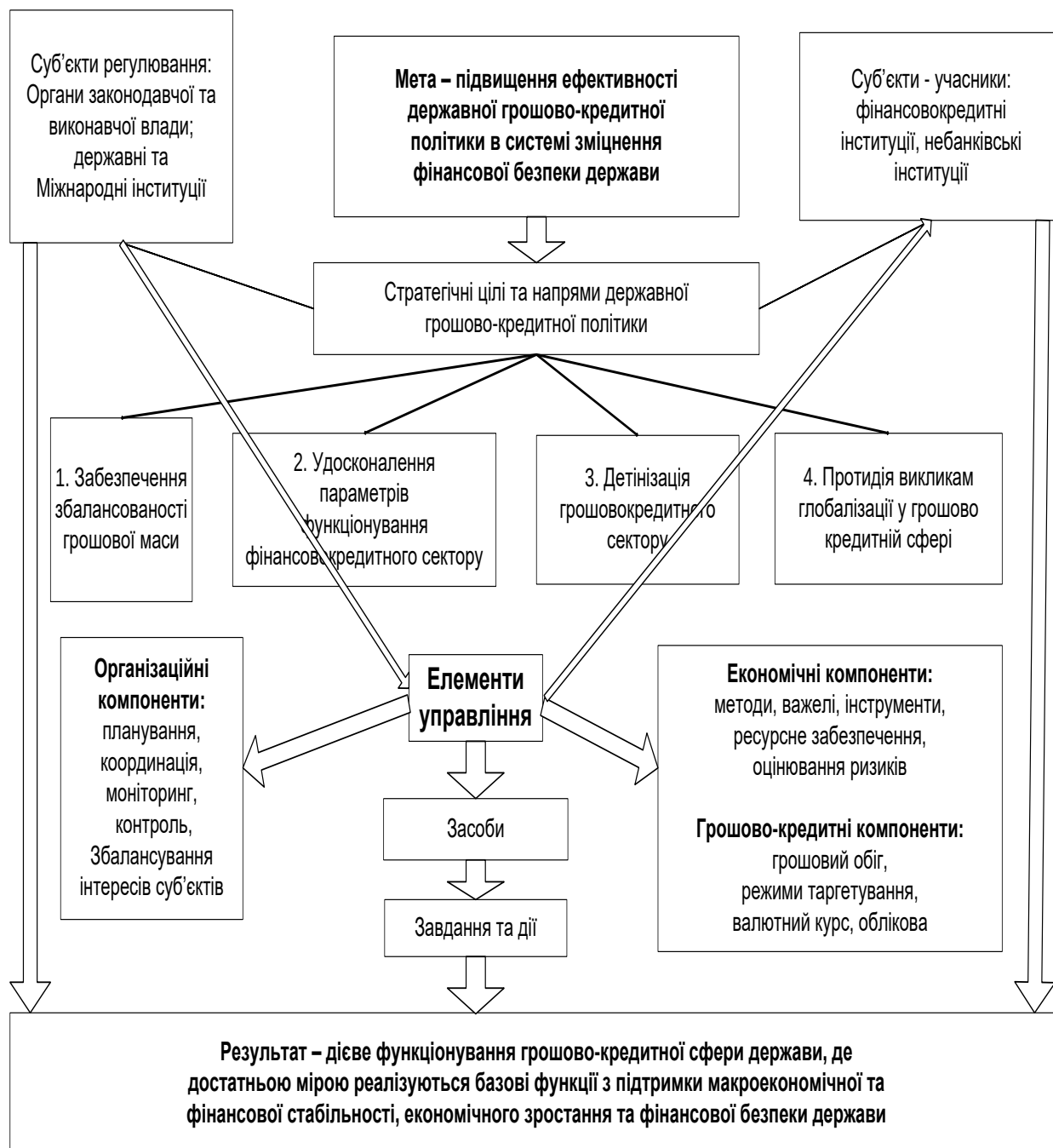

Рис. 1. Схема реалізації державної грошово-кредитної політики (сформовано на основі [9]).

Досягнення очікуваних результатів здійснюється за допомогою реалізації стратегічних напрямів державної грошово-кредитної політики та їх засобів, тому виникає необхідність розроблення пріоритетних напрямів підвищення ефективності державної політики розвитку грошової сфери (рис. 2).

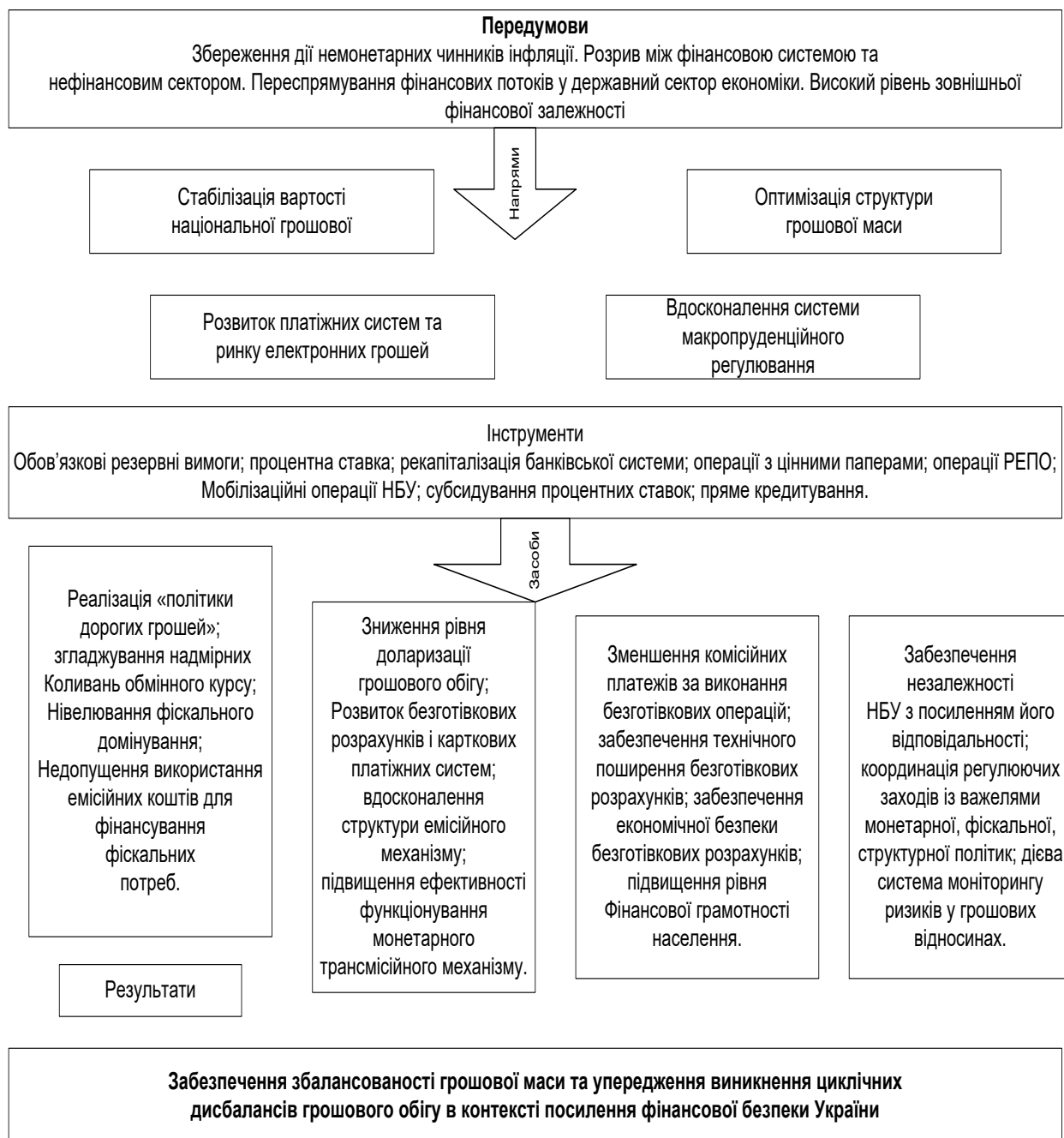

Рис. 2. Напрями підвищення ефективності державної політики розвитку грошової сфери (сформовано на основі [10])

В загальному розумінні регулювання фінансово-кредитної системи відбувається через [7, 8]:

1. Нормативні акти: нормативні акти галузевих міністерств, щодо регулювання та нагляду за діяльністю складових елементів фінансово-кредитної системи.
2. Законодавство про окремі напрями фінансово-кредитної діяльності в країні: закон про кредитні спілки, закон про недержавне пенсійне

забезпечення, закон про лізинг, закон про інститут спільного інвестування, закон про страхування та ін.

3. Допоміжні закони: закон про створення та правові основи діяльності фінансово-кредитної системи, закон про оподаткування фінансово-кредитних установ, закон про порядок обліку та розкриття інформації, закон щодо договірних прав, закон про заставу, закони, що регулюють конкретні аспекти діяльності фінансово-кредитних установ та ін.

Аналіз наукової літератури дозволив виділити наступні вимоги до регулювання фінансово-кредитної системи [1]:

- будуватися на теорії фінансового посередництва, тобто вони повинні пояснювати необхідність та доцільність функціонування фінансових посередників;

- моделювати для фінансового посередника виникнення ситуацій на ринку, які можуть спричинити втручання держави у функціонування фінансово-кредитної системи;

- повинні дати відповідь на запитання, чи можна і яким чином запобігти масовому відтоку фінансових ресурсів за допомогою регулятивних заходів;

- пояснити, наскільки ефективними були ці заходи і чи змогли вони виправдати втручання державних регулятивних органів у фінансово-кредитну діяльність [1].

На нашу думку даний перелік можна додати такими вимогами як:

- своєчасність втручання;
- адаптивність обраних регуляторних інструментів;
- варіативність рішень, що приймаються в процесі вибору інструментів регулювання фінансово-кредитної системи та ін.

Регулювання фінансово-кредитної системи відбувається через дію її основних функцій до яких можна віднести [2]:

1. Емісійно-нагромаджувальна: формування грошових ресурсів (створення вартості) з метою реалізації фінансово-кредитних відносин; акумуляція заощаджень інвесторів.

2. Перерозподільна: перерозподіл сформованих фінансових ресурсів та їх спрямування в різні сфери економіки, які їх потребують, без зміни первинного права власності на ці ресурси; забезпечення рівноваги на ринку капіталів.

3. Посередницько-обслуговувальна: забезпечення переходу фінансових ресурсів від одних економічних суб'єктів до інших.

4. Трансформаційна: трансформація грошових нагромаджень і заощаджень економічних суб'єктів у вартість, що приносить доходи; подальше диверсифіковане вкладення нагромадженого капіталу.

5. Стимулювальна: задоволення потреб економічних суб'єктів у фінансових ресурсах з метою забезпечення приросту їхньої вартості та відтворювальних процесів.

6. Управлінська: посилення впливу фінансово-кредитних установ на діяльність економічних суб'єктів шляхом участі у створенні та розвитку цих суб'єктів, спільних проектах шляхом фінансування їхньої діяльності; підвищення ліквідності фінансових вкладень шляхом професійного управління довіреними і набутими активами; зниження рівня фінансових ризиків.

7. Контрольна: здійснення контролю за процесами формування і розміщення фінансових ресурсів, їхнім цільовим використанням і поверненням, а також здатність кількісно відображати результати фінансово-кредитних відносин [2].

На нашу думку одночасне регулювання всіх перелічених або окремих функцій фінансово-кредитної системи дозволить отримати більш дієвий кінцевий результат дії тієї чи іншої функції. Також слід брати до уваги, що регулювання фінансово-кредитної системи через її функції має відбуватись лише в тому випадку, коли цей захід є необхідним, щоб не спричинити спотворення протікання процесів, що відбуваються внаслідок дії функції, як на «вході» та і на «виході» системи.

Реалізація функцій фінансово-кредитної системи відбувається через сукупність складових елементів, що входять до її структури, а з точки зору нашого дослідження такі структурні елементи можна назвати локальними об'єктами регулювання.

Основними складовими елементами цієї фінансово-кредитної системи є наступні [3, 4]:

1. Нормативно-правове забезпечення, що включає систему законів і підзаконних актів, які юридично визначають і регламентують сфери діяльності кредитних інститутів.

2. Системи захисту інтересів вкладників банків, що передбачають діяльність спеціалізованих органів страхування депозитів клієнтів під контролем центрального банку, незалежних урядових органів або самих комерційних банків.

3. Національні асоціації банків та інших кредитних установ, об'єднаних за функціональними ознаками з метою захисту інтересів своїх членів і встановлення для них основних правил ведення бізнесу, тобто для саморегулювання своєї діяльності.

4. Інформаційне забезпечення, що передбачає наявність спеціалізованих організацій, які встановлюють рейтинги банків, наявність централізованих систем інформації про клієнтів, публікацію спеціальних видань зі статистичними та аналітичними матеріалами про стан грошово-кредитної сфери економіки.

5. Розрахункова мережа, що забезпечує врегулювання платіжних зобов'язань між інститутами кредитної системи через електронні засоби зв'язку, клірингові палати, обчислювальні центри, що можуть контролюватися центральним банком або бути самостійними організаціями.

6. Інкасаторське та охоронне обслуговування кредитних інститутів, що може здійснюватись як самими банками, так і спеціалізованими організаціями.

7. Система підготовки кадрів для кредитних інститутів, що включає мережу навчальних закладів, які готують спеціалістів для роботи в кредитних установах [3, 4].

В кожному окремому випадку регулювання даних структурних елементів вимагатиме врахування умов їх роботи, економічний фон, дію впливу факторів внутрішнього та зовнішнього середовища. В залежності від обраної мети регулювання кожного окремого об'єкту фінансово-кредитної системи обиратимуться методи та інструменти здійснення регулювання, що може в деяких випадках приймати більш форму координації, організації та контролю.

Як і в будь-якому іншому науковому базисі, регулювання фінансово-кредитної системи відбуваються за допомогою спеціальних принципів. До основних можна віднести принципи, запропоновані в дослідженні [5]:

1. Свобода економічної діяльності: суб'єкти ринку фінансово-банківських послуг мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству країни. Обмеження в діяльності на ринку фінансово-банківських послуг передбачається законодавством країни, де вони надаються.

2. Неухильного виконання економічних нормативів, установлених регулятивними органами країни відповідно до чинного законодавства країни: принцип зобов'язує суб'єктів фінансово-банківських правовідносин дотримуватися правил поведінки, приписуваних нормами фінансового права

3. Поєднання публічних і приватних засад у фінансово-кредитній сфері: з одного боку, держава займається організацією, регулюванням і управлінням фінансово-кредитною системою в інтересах усього суспільства, а з іншого, виявляються приватні інтереси кредитних установ, клієнтів, тобто діє паритет інтересів усіх суб'єктів фінансового права.

4. Задоволення потреб клієнтів та максимізації отримання прибутку банківськими та іншими кредитно-фінансовими установами: зростання

прибутку можливе завдяки зростанню попиту клієнтів на такі послуги. Установа, щоб максимізувати прибуток, повинна забезпечити задоволення своїх клієнтів.

5. Добровільності взаємовідносин і взаємної зацікавленості банківських та інших кредитно-фінансових установ та їхніх клієнтів: суб'єкти фінансових (банківських) правовідносин (при кредитуванні, організації розрахунків) будують відносини на підставі рівності сторін, їхньої диспозитивності та ініціативності у формуванні й виконанні прав і обов'язків. У цих відносинах виявляються взаємна воля і свідомість учасників.

6. Підтримки конкуренції та заборони економічної діяльності, спрямованої на монополізацію й недобросовісну конкуренцію: це означає, що банкам та іншим кредитно-фінансовим установам забороняється укладати угоди з метою обмеження конкуренції в діяльності, а також монополізації умов здійснення операцій та послуг, установлення відсоткових ставок і комісійної винагороди.

7. Нагляду за діяльністю банківських та інших кредитно-фінансових установ: у належному функціонуванні фінансово-кредитної системи найважливіша роль відводиться нагляду. Без нього не може здійснюватися економічна діяльність, за його допомогою забороняється втручання держави у внутрішньогосподарську діяльність фінансово-кредитних установ забезпечується законність у фінансово-кредитній сфері [5].

В основі формування даних принципів лежать основоутворюючі принципи державного регулювання фінансово-кредитної системи, до яких. За визначенням [6], можна віднести наступні:

1. Достатність: регулювання державою фінансово-кредитної діяльності лише в межах своєї компетенції, визначеної законом.

2. Адекватність: відповідність методів державного регулювання реальному стану фінансово-кредитної системи, неприпустимість механічного перенесення системи методів регулювання, які застосовується в західних країнах.

3. Еластичність: зміна методів державного регулювання залежно від конкретної ситуації.

4. Послідовність: суворе дотримання обраної економічної політики протягом певного проміжку часу.

5. Відкритість: поінформованість юридичних та фізичних осіб щодо намірів державних органів влади.

6. Справедливість: рівність усіх фінансово-кредитних установ перед державними інститутами, що регулюють діяльність [6].

Не заперечуючи наукової цінності вищерозглянутих принципів державного регулювання фінансово-кредитної системи, на нашу думку, до основних принципів також можна додати такі принципи як: синхронність, емерджентність та гармонійність.

Висновки. Таким чином, на основі проведеного дослідження визначено теоретико-методологічні основи регулювання фінансово-кредитної системи, досліджено сутність принципів, складових елементів, сфери прояву регулювання та основні вимоги до його здійснення з урахуванням поточного економічного стану країни. Стабілізація фінансово-кредитної системи України передбачає підвищення ефективності стратегічного планування розвитку грошово-кредитного сектору – запровадження довгострокового та середньострокового планування і прогнозування розвитку грошово-кредитного сектору, здійснення моніторингу державної політики у сфері функціонування грошово-кредитної сфери, розроблення дієвої методики оцінювання грошово-кредитної безпеки; удосконалення системи публічного управління грошово-кредитною сферою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Д'яконова І.І. Державне регулювання банківської діяльності: вивчення моделей, обґрунтування категорійного апарату / І.І. Д'яконова // Вісник УАБС. - 2007. - № 2 (23) - С. 9-16.

2. Пшик Б.І. Сутність і структура фінансово-кредитної системи: функціональний, інституціональний та організаційний підходи / Б.І. Пшик // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір. - Вип. 1 (99). – 2013. – С. 24-33.
3. Кірейцев Г.Г. Гроші. Фінанси. Кредит: навч. посібник / Г.Г. Кірейцев, М.М. Александрова, С.О. Маслова. - К., 2001. - 312 с.
4. Карпінський Б. Аспекти функціонування фінансової системи держави / Б. Карпінський, О. Герасименко // Економіка. Фінанси. Право. - 2003. - № 9. - С. 9 - 13
5. Пшик Б.І. Державне регулювання фінансово-кредитної діяльності: моделі, принципи, напрями вдосконалення / Б.І. Пшик // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://fkd.org.ua/article/viewFile/29583/26506>.
6. Опарін В.М. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти): дис. ... д-ра екон. наук: 08.04.01 / Опарін Валерій Михайлович. - К.: Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. - К., 2006. - 403 с.
7. Карчева Г. Особливості функціонування банківської системи України в умовах фінансово-економічної кризи / Г. Карчева // Вісник НБУ. - 2011. - № 11. – с. 12-18.
8. Олексієнко М. Кредит і кредитні правовідносини: економічна природа і практика законодавчого регулювання / М. Олексієнко, В. Ольшанський, Е. Першиков. - К.: Либідь, 2014. - 220 с.
9. Швайко М.Л. Особливості грошово-кредитної політики України в сучасних умовах. Соціальна економіка. 2016. № 1. С. 82-86.
10. Гудзовата О. О. Грошово-кредитна політика в системі забезпечення фінансової безпеки України: теоретико-методологічні засади та напрями реалізації: монографія. Львів: Вид-во ННВК «АТБ», 2018. 300 с.
11. Вплив глобальних фінансів на валютно-фінансову систему України : монографія / Т. П. Богдан та ін. ; за ред. д-ра екон. наук Т. П. Богдан ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. 356 с.
12. Гунчак Н. В., Васильців Т. Г., Сухай О. Є. Державне регулювання процесу інтелектуалізації економіки України : монографія. Львів : Апріорі, 2016. 256 с.
13. Кравчук Н. Дивергенція глобального розвитку. Сучасна парадигма формування геофінансового простору. Київ : Знання, 2012. С. 302.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва, 1963. 465 с.
15. Туган-Барановський М. І. Паперові гроші та метал. Київ : КНЕУ, 2004. 200 с.
16. Гудзовата О. О. Стан та напрями удосконалення державного регулювання грошово-кредитної сфери в системі забезпечення фінансової безпеки України // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна, 2018. Вип. 2. С. 3-11.

Чижов Олександр Володимирович,
кандидат економічних наук, викладач ВНЗ
«Київський університет ринкових відносин»,
м. Київ,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0774-454X>

Плотнікова Лідія Іванівна,
кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри менеджменту, публічного адміністрування та
маркетингу
ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»
м. Київ,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9882-0220>

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ ВПЛИВУ БАНКІВ І СТРАХОВИКІВ НА ЗМЕНШЕННЯ ТІНЬОВИХ ГРОШОВИХ ПОТОКІВ

Анотація: Тіньова економічна діяльність є атрибутом сучасних економічних систем більшості країн світу. Боротьба із неформальною економікою займає значну частину зусиль держави через вагомість її негативних наслідків для довгострокового зростання. Так, операції в тіньовій економіці не підпадають під оподаткування, що значно зменшує фіскальну складову державного бюджету. Заходи економічної політики, що будуються на ненадійних статистичних даних, через присутність значної частки тіньових грошових потоків в більшості випадків виявляються неефективними.

З іншого боку, підвищення ускладненості операцій і послуг фінансових установ, інновації в сфері інформаційно-технологічного оснащення і програмного забезпечення продовжують розширювати спектр ризиків, пов'язаних із шахрайством. Обсяги зазначених нововведень підвищують ймовірність і значно прискорюють реалізацію різноманітних загроз фінансових установ у даній сфері. В статті висвітлено організаційні засади

забезпечення механізму впливу фінансових установ на зменшення тіньових грошових потоків.

Ключові слова: тіньові грошові потоки, внутрішній контроль, корпоративне управління, ризик-менеджмент, аудит.

Інформатизація суспільства, характерна для останніх десятиліть, здійснює двоякий вплив на фінансовий сектор. З одного боку, новітні інформаційні технології допомагають фінансовим установам знижувати операційні витрати, підвищувати ефективність діяльності, розширювати спектр надаваних послуг, більш швидко виявляти і нейтралізовувати різного роду протиправні дії з боку персоналу і третіх осіб, стимулюючи подальший розвиток фінансового ринку. З іншого боку, зазначені інновації відкривають нові можливості для злочинних операцій, що підвищують обсяги тіньової економічної діяльності із залученням фінансових ресурсів і фінансових установ.

Світовими організаціями з протидії неформальній економічній діяльності, серед яких є Міжнародний Валютний Фонд, Світовий Банк і Група з розробки фінансових заходів по боротьбі із відмиванням грошей, приділяється значна увага впровадженню різноманітних превентивних заходів і методів зниження обсягів тіньових грошових потоків.

Інтерпретуючи основні компоненти єдиних міжнародних стандартів протидії відмиванню грошей, отриманих злочинним шляхом, встановлених зазначеними організаціями, до таких фінансових установ як страховики і банки, ключовими елементами системи мінімізації тіньових грошових потоків слід визначити:

- встановлення кримінальної відповідальності за злочини у фінансовому секторі;
- розробку режиму превентивних заходів і його впровадження в операційну діяльність фінансових установ;
- розробку і впровадження системи звітування про підозрілі операції;

- налагодження міжнародної співпраці між органами нагляду за фінансовим сектором та правоохоронними органами, включаючи обмін досвідом і інформацією в цій сфері.

На рівні фінансової установи інформаційно-аналітичне забезпечення механізму впливу на зменшення обсягів тіньових грошових потоків знаходить підґрунтя у системі внутрішнього контролю.

Під внутрішнім контролем слід розуміти всебічний безперервний процес забезпечення ефективності операцій фінансової установи, надійності внутрішніх інформаційних даних, контролю за ризиками і відповідності діяльності фінансової установи до вимог законодавчої бази, внутрішніх процедур і нормативів.

Внутрішній контроль має зміцнювати внутрішнє організаційне середовище фінансової установи, підвищуючи її здатність до протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, передбачати ймовірні порушення і зловживання з боку внутрішнього персоналу і зовнішніх зацікавлених осіб, а також виявляти недоліки внутрішніх процесів з точки зору протидії операціям, пов'язаним із фінансовими зловживаннями.

За визначенням Національного банку України, внутрішній контроль - це сукупність процедур, які забезпечують достовірність та повноту інформації, яка передається керівництву банку, дотримання внутрішніх та зовнішніх нормативних актів при здійсненні операцій банку, збереження активів банку і його клієнтів, оптимальне використання ресурсів банку, управління ризиками, забезпечення чіткого виконання розпоряджень органів управління банку в досягненні мети, яка поставлена в стратегічних та інших планах банку [6,7].

Виходячи з вищенаведеного, основними сутнісними характеристиками внутрішнього контролю, як основи інформаційно-аналітичного забезпечення, слід визначити наступні:

1. Внутрішній контроль - це сукупність процесів, тобто взаємопов'язаних дій і рішень в межах фінансової установи.

2. До внутрішнього контролю залучають членів наглядового і виконавчого органів фінансової установи, а також весь персонал, тобто кожен суб'єкт контролю має відповідні повноваження по покладених на нього контрольних функцій. Вища ланка менеджменту повинна бути відповідальною за розробку, впровадження, підтримку і коригування системи внутрішнього контролю.

3. Система внутрішнього контролю має на меті реалізацію наступних цілей: операційна ціль - досягнення ефективності внутрішніх операцій; інформаційна ціль - забезпечення достовірності внутрішніх інформаційних даних, контрольна ціль — організація адекватного контролю за ризиками; управлінська ціль - забезпечення відповідності діяльності фінансової установи до вимог законодавчої бази, внутрішніх процедур і нормативів.

4. При побудові системи внутрішнього контролю слід приймати до уваги існування певних чинників, на які фінансова установа не може здійснювати прямий вплив. Крім того, підтримка функціонування системи внутрішнього контролю потребує понесення відповідних затрат, які повинні гарантувати обґрунтований рівень стабільності діяльності фінансової установи, виходячи із встановлених законодавчих нормативів і внутрішніх процедур.

Внутрішній контроль, як ключова складова інформаційно-аналітичного забезпечення, тісно пов'язана із внутрішнім аудитом, корпоративним управлінням і ризик-менеджментом фінансової установи. Крім того, до елементів системи інформаційного забезпечення необхідно віднести зовнішній (незалежний аудит) разом із законодавчими і регулятивними нормативами в сфері протидії із фінансовими зловживаннями, зокрема щодо фінансового моніторингу фінансових установ (рис. 1).

Рис. 1 Система інформаційно-аналітичного забезпечення механізму впливу на зменшення обсягів тіньових грошових потоків

Виконаний аналіз передумов активізації тіньових фінансових операцій в банківській та страховій сферах надає підстави для розробки прикладного інструментарію оцінювання імовірності фінансового зловживання. Сутність інструментарію полягає в оцінюванні імовірності причетності особи до фінансового шахрайства і у випадку високих оцінок застосуванні низки запобіжних заходів: від повідомлення органів Держфінмоніторингу до відмови підозрілому клієнту.

З урахуванням виконаних досліджень інтенсивності тіньових фінансових потоків по регіонах України та чинників схильності громадян до фінансового шахрайства імовірність слід визначати як середньозважену трьох складових:

1. Регіональна складова (f_r) оцінюється за 2-бальною шкалою. 1 бал надається у випадку, якщо виявлено, що місце проживання, реєстрації, адреса прописки клієнта чи місце розташування суб'єкта підприємництва значно віддалене від місця розташування фінансової

установи. При цьому, зазначена адреса знаходиться на території регіону, віднесеного до переліку територій підвищеного ризику збільшення тіньових фінансових потоків. Якщо подібне не встановлено $f_r=0$.

2. Матеріально-ресурсна складова враховує наявність авто у клієнта $\Gamma_a=1$ якщо клієнт має власне авто чи керує автомобілем за довіреністю, в іншому випадку $\Gamma_a=0$.
3. Доходна складова за офіційним розміром оплати праці (Γ_{zp}) має визначатись з урахуванням того, що занадто високі, як і занижкі, менші, ніж середні по країні розміри заробітної плати можуть бути результатом викривлення інформації. Тому оцінювання даної складової співставне із мірою впевненості щодо правдоподібності надання інформації про розмір оплати праці із офіційною зарплатою особи. Отже, оцінювати складову оплати праці варто з використанням інструментарію теорії нечітких множин – застосувавши функцію належності.

Аргументом даної функції є співвідношення середньомісячної зарплати клієнта, у відповідності із наданими персональними даними, із місячною зарплатою в середньому по країні на момент здійснення фінансової операції.

Вагові коефіцієнти в умовах неповної інформації та непевності щодо істинності оцінок пропонуємо визначати за методом парних порівнянь Саати. Ця техніка знайшла розповсюдження при проектуванні систем штучного інтелекту на нечіткій логіці чи розв'язанні задач нечіткої оптимізації. Побудова матриці парних порівнянь і обчислення власного вектору, який відповідає найбільшому із власних чисел, з подальшою нормалізацією дозволила визначити наступні вагові коефіцієнти:

- для доходної складової — розміру середньомісячної оплати праці

$$a_{з/п} = 0,5$$

- для регіональної складової — територіального чинника —

$$a_p = 0,3$$

- для матеріально-ресурсної складової — забезпеченості клієнта власним автомобілем — $a_a = 0,2$

Імовірність шахрайських дій ($I_{шд}$) розраховується так:

$$I_{шд} = 0,5 m_{з/п} + 0,3 * r_p + 0,2 * r_a.$$

Загрозливий рівень імовірності — 85% і вище ($I_{шд} \geq 0,85$) вимагає активізації суб'єктів первинного моніторингу, особливо, якщо вони у відповідності із загальнонаціональними критеріями належать до високоризикових. В такому випадку поріг безпеки, подолання якого вимагає активізації контролю фінансових операцій має бути зниженим зі 150 тис. грн. до 85 тис. грн. Цей інструментарій варто запровадити у діяльність як суб'єктів первинного фінансового моніторингу, так і суб'єктів державного фінансового моніторингу, Державної фіскальної служби України, правоохоронних та інших контролюючих державних органів. При цьому доцільно знизити поріг необхідності фінансового моніторингу для тих фінансових установ, що можуть бути віднесеними до групи з високим ризиком участі у нелегальних фінансових операціях, а також для фінансових установ, розташованих у регіонах з високим рівнем тінізації фінансового сектору.

Для суб'єктів державного фінансового моніторингу запропонований інструментарій пропонується застосовувати в ролі засобу контролю за діяльністю підопічних. Так, фінансові установи, здійснюючи фінансову операцію, що підлягає повідомленню департаментів НБУ чи служб Держфінмоніторингу, у більшості випадків не повідомляють жодну регулюючу інстанцію, тим самим не сприяючи легалізації фінансового обігу.

Тому суб'єктам системи державного фінансового моніторингу, насамперед НБУ та Нацкомфінпослуг, доцільно активізувати перевірки банків та страховиків, слід віднести до підгруп з високим ризиком активізації

тіньових фінансових потоків. З урахуванням доцільності посилення державного нагляду та періодичності контролюючих заходів доцільно здійснювати щоквартальні раптові, без попередження, перевірки банків та страховиків на предмет повноти висвітлення операцій та контрагентів, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу. Орієнтовний план ревізії наступний:

1. За підсумками останнього звітного кварталу визначається сукупність банків та СК, що можуть відноситись до категорії підвищеного ризику активізації нелегального фінансового обороту.

2. Із отриманої ризикової сукупності виділяються та частина фінансових установ, що розташована у регіонах із високим рівнем тінізації економіки

3. Визначається кількість установ, у яких буде проводитись ревізія висвітлення інформації про контрагентів, яка має становити не більше, ніж 30% отриманої на етапі 1 вибіркової сукупності. При цьому 75% установ-місць здійснення ревізій має припадати на підгрупу з підвищеним ризиком. Конкретний перелік установ з кожної підгрупи обирається випадковим чином, якщо не поступало спеціальних повідомлень чи тривожних сигналів від інших відомств та силових структур. З метою випадкового відбору можна використовувати метод "Монте-Карло", статистичні таблиці або прикладні комп'ютерні програми, за допомогою яких формуються набори випадкових чисел.

4. При перевірці на місці ревізору надається виписка з банківських рахунків за останній звітній квартал, якщо горизонт перевірки не збільшений через об'єктивні причини.

5. Ревізор виявляє всі операції, суми яких підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу та зіставляє інформацію, надану фінансовою установою, із виявленою кількістю випадків, коли така інформація мала надаватись.

6. Для фінансових установ, що знаходяться у регіонах з високим рівнем тінізації економіки, перевірки підлягають операції із зниженим порогом фінансового моніторингу. Перевірка передбачає оцінювання схильності контрагентів до фінансових злочинів і зіставлення отриманих результатів із оцінкою контрагента фінансовою установою. При цьому з'ясовується сам факт здійснення оцінки та причини, через які не було відмовлено у здійсненні операції "сумнівному" контрагенту та не повідомлено суб'єктам державного фінансового моніторингу про подібну операцію.

7. На підставі висновків щодо виявлених порушень фінансової установи, пов'язаної із ненаданням інформації про сумнівні фінансові операції чи контрагентів, застосовуються штрафні санкції, розмір яких має визначатись, виходячи із суми витрат, зумовлених виїздом на місце перевірки та проведенням ревізійних заходів. Як уже обґрунтовувалось, економічний ефект від штрафних санкцій повинен відшкодовувати не менше 30% додаткових витрат на проведення ревізії. Повторне виявлення порушень у прозорості висвітлення сумнівних фінансових операцій є підставою для збільшення штрафів у 2 рази. Неспроможність фінансової установи погашати зобов'язання за штрафними санкціями, є підставою для ліквідації такої компанії та задоволення штрафних зобов'язань за рахунок продажу майна боржника на аукціоні.

Урахування майнових інтересів при застосуванні санкцій з боку органів державного нагляду за легалізацією операцій фінансового ринку є потужним важелем механізму активізації діяльності самих банків і страховиків на зменшення тіньових грошових потоків. При цьому передбачається і поліпшення корпоративного управління досліджуваних у роботі учасників фінансового ринку.

Корпоративне управління являє собою сукупність взаємозв'язків між наглядовим і виконавчим органами, менеджментом, акціонерами та іншими учасниками фінансової установи. Завдяки системі корпоративного управління створюється така організаційна структура, що дозволяє ефективно

реалізовувати встановлені цілі компанії. Ефективне корпоративне управління надає відповідні ініціативи вищим органам управління фінансовою установою щодо визначення цілей діяльності у загальних інтересах організації, акціонерів. Враховуючи, що виконавчий орган і вища ланка менеджменту є відповідальними за впровадження і підтримку функціонування системи внутрішнього контролю, що відповідає вимогам законодавства і особливостям функціонування фінансової установи, інформаційно-аналітичного забезпечення механізму впливу на зменшення обсягів тіньових грошових потоків, буде також залежати від корпоративного управління.

Внутрішній аудит в контексті мінімізації тіньових грошових потоків можна визначити як незалежний напрямок діяльності фінансової установи щодо реалізації систематичного підходу до оцінки і вдосконалення управління ризиками, контролю і корпоративного управління. Аудит повинен бути центральним елементом в системі досягнення ефективності операцій організації з приводу протидії різного роду фінансовим зловживанням, особливо шахрайству з боку працівників фінансової установи. В той час як, внутрішній контроль сприяє в досягненні встановлених цілей, внутрішній аудит забезпечує відповідність функціонування ризик-менеджменту і власне системи внутрішнього контролю.

Ризик-менеджмент - це сукупність управлінських дій, направлених на ідентифікацію потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз, на управління ризиками в межах фінансової установи і мінімізацію втрат від реалізації загроз. Ризик-менеджмент полягає у визначенні природи (причин, наслідків і ймовірності) і значущості ризиків, з якими стикаються фінансові установи, а також у створенні відповідних стратегій подолання загроз, що мають на меті мінімізацію фінансових втрат від подій з потенційно негативним впливом на загальний фінансовий стан організації. Отже, фінансова установа повинна застосовувати інструменти ризик-менеджменту (попередження настання збитків, зменшення розміру фінансових втрат і фінансування збитків) для оцінки впливу ймовірних загроз діяльності на досягнення цілей компанії.

Слід зазначити, що згідно до результатів дослідження Міжнародної фінансової корпорації щодо практики внутрішнього аудиту і внутрішнього контролю вітчизняних банківських установ, відділ внутрішнього контролю існує у 44% опитаних банків. При цьому, річні витрати на його утримання не перевищують 50 тис. доларів США. Переважна більшість банків проводить моніторинг і тестування систем внутрішнього контролю, а серед тих банків, які наразі цього не роблять, дві третини планує запровадити моніторинг і тестування в найближчі три роки. В частині ризик-менеджменту 98% установ частково документують виявлені ризики, які переглядають як мінімум раз на рік у більшості банків, а у решти - коли цього вимагають умови бізнесу [1].

Для формування дієвої системи інформаційно-аналітичного забезпечення в напрямку зниження тіньових грошових потоків, фінансовим установам слід дотримуватись наступних принципів:

1) Регулярна оцінка загроз внутрішнього і зовнішнього середовища, що передбачає їхню ідентифікацію і аналіз. При цьому, структурний підрозділ, відповідальний за оцінку ризиків повинен відповідати обсягам операційної діяльності страховика/банку, а також складності виконуваних операцій. Основним інструментом ризик-менеджменту для оцінки ризиків виступають стрес-тести.

Для страховиків при розробці стрес-тестів рекомендується визначати фактори ризику, що стосуються таких ризиків: страховий, ринковий, кредитний, операційний, груповий, системний ризик і ризик ліквідності [7]. Для банківських установ ключовими ризиками слід вважати кредитний і операційний ризики і ризик ліквідності.

2) Запровадження процедур контрольного характеру на всіх рівнях управління фінансової установи. З метою реалізації зазначеного принципу за наглядовим органом фінансової установи мають бути закріплені повноваження щодо:

- затвердження і періодичного перегляду стратегії діяльності, організаційної структури компанії та всіх компонентів системи інформаційно-аналітичного забезпечення;
- нагляду за дотриманням страховою компанією/банком вимог чинного законодавства в галузі фінансового моніторингу, безпечності і прозорості операцій, їх програмного забезпечення, а також рівня платоспроможності;
- оцінки і нагляду за виконавчим органом управління щодо слідування встановленим контрольним нормативам;
- затвердження і періодичного перегляду політики компанії в галузі управління трудовими ресурсами з точки зору відповідності кваліфікації і професіоналізму вищої ланки менеджменту;
- отримання звітів від вищої ланки менеджменту з приводу ефективності системи інформаційно-аналітичного забезпечення;
- визначення процедур та інструментів контролю з метою протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом;
- визначення процедур та інструментів контролю для попередження внутрішніх і зовнішніх фінансових зловживань, в тому числі фінансового шахрайства;
- здійснення перегляду системи внутрішнього контролю, видання відповідних рекомендацій і перевірка їхнього виконання з боку вищої ланки менеджменту.

На вищу ланку менеджменту фінансової установи покладаються наступні повноваження:

- підтримка організаційної структури у відповідності із наказами наглядового органу, що встановлюють відповідальність персоналу в галузі ризик-менеджменту, внутрішнього контролю, делегування повноважень та інших елементів системи інформаційно-аналітичного забезпечення фінансової установи;

- забезпечення своєчасного визначення підгрунтя для виникнення конфліктів інтересів, їхня мінімізація і незалежний моніторинг; це допомагає знизити операційні і інвестиційні ризики, ризики шахрайства і андерайтингу;
- розробка і підтримка комплексної системи документації, що встановлює функції і обов'язки персоналу, межі делегування повноважень і взаємозв'язки між відповідальними за внутрішню звітність фінансової установи;
- запровадження документальної підтримки внутрішнього контролю і аудиту і систем корпоративного управління і управління ризиками;
- впровадження процедур і засобів контролю, визначених наглядовим органом, з метою протидії шахрайству і легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом.

Для забезпечення цілісності системи інформаційно-аналітичного забезпечення, процедури контрольного характеру повинні бути закладені в основу різноманітних бізнес-процесів страхових компаній і банків: андерайтинг, кредитну діяльність, систему дистрибуції, обслуговування страхових/кредитних/депозитних договорів, формування математичних і технічних резервів, управління взаємовідносинами з клієнтами, інвестиційну і тарифну політику (табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок бізнес-процесів фінансових установ і контрольної діяльності в рамках інформаційно-аналітичного забезпечення

Сфера діяльності	Напрямок контролю	Контрольна діяльність
<i>Забезпечення основної діяльності</i>	Фізичний контроль: обмеження доступу до матеріальних активів	Періодична інвентаризація, встановлення нормативів і обмежень щодо грошових активів, перевірка відповідності між реальними і обліковими обсягами активів
	Відповідність із встановленими лімітами, встановлених за різними видами ризиків	Перевірка відповідності із встановленими лімітами по ризиках. Наприклад, відповідність лімітів за кредиторами знижує концентрацію кредитного ризику в банку і допомагає в диверсифікації портфелю ризиків
	Підтвердження і авторизація	Вимога на отримання доступу і авторизації транзакцій забезпечує оптимальний рівень підзвітності персоналу перед менеджментом фінансової установи, сприяє виявленню фінансових зловживань
	Перевірка і звірка: верифікація деталей транзакцій	Результати перевірок деталей операцій повідомляються менеджменту в разі виявлення будь-яких порушень. Періодичні звірки, такі як порівняння грошових потоків із обліковими їх обсягами допомагає в ідентифікації і виявленні помилок (навмисних/ненавмисних) в розрізі операцій
<i>Інформаційне забезпечення</i>	Отримання оперативних, аналітичних даних і даних звітності	Інформаційні системи повинні забезпечувати органи управління, менеджмент і персонал своєчасною інформацією за запитом або на регулярній основі
<i>Система дистрибуції</i>	Встановлення чітких правил для каналів дистрибуції	Розробка, впровадження і контроль за каналами дистрибуції, як зовнішніми, так і внутрішніми. Наприклад, в страхуванні страхові премії від агентів мають надходити у встановлений термін у відповідності із договірними зобов'язаннями
<i>Інвестиційна діяльність</i>	Слідування принципу оптимального співвідношення доходності і ризикованості інвестицій	Система внутрішнього контролю повинна забезпечувати незалежність фінансових і інвестиційних операцій фінансової установи. Доступ до інвестиційних активів має надаватись лише визначеним категоріям персоналу, а їхні повноваження фіксуватись у документарній формі
<i>Захист прав споживачів (для страховиків)</i>	Впровадження окремих структур по роботі із скаргами і вимогами страхувальників	Оскільки структурні підрозділи врегулювання збитків здійснюють моніторинг і управління розмірами страхового відшкодування, для мінімізації конфліктів відділ по управлінню скаргами страхувальників повинен бути відокремлений від першого
<i>Обслуговування договорів</i>	Документування операцій за договорами	Будь-які операції за договорами повинні бути задокументовані. Кожен платіж (страхове відшкодування, відсотки за депозитами тощо), що перевищує встановлені ліміти, повинен узгоджуватись із відповідальним менеджером
<i>Перестраховування, страхування</i>	Контроль за надійністю програм страхування, перестраховування	Періодична перевірка фінансового стану страховика/перестраховика-партнера

3) Моніторинг і внутрішній аудит діяльності фінансової установи. Основним призначенням моніторингу в контексті протидії фінансовим зловживанням є вдосконалення систем внутрішнього контролю, ризик-менеджменту і корпоративного управління. Моніторинг повинен включати процедури для виявлення проблем у функціонуванні зазначених елементів інформаційно-аналітичного забезпечення, які мають бути зафіксовані в письмовій формі і зареєстровані. Крім того, всі рекомендації, рішення або прийняті критерії в контексті поліпшення функціонування цих систем, також необхідно документувати для підвищення ефективності роботи служби внутрішнього аудиту.

Внутрішній аудит є компонентом внутрішнього контролю, що слугує для оцінки адекватності і відповідності бізнес-процесів фінансової установи із встановленими процедурами на основі аналізу ефективності моніторингової діяльності і системи внутрішнього контролю в цілому. Службу внутрішнього аудиту слід наділити достатніми повноваженнями для успішного виконання покладених на неї функцій у незалежний і неупереджений спосіб. Оптимальним варіантом є звітування підрозділу з аудиту напряму перед правлінням (радою директорів), але можливою є організація підзвітності через вищу ланку менеджменту з доступом до наглядового органу фінансової установи. Для надання допомоги виконавчому органу у здійсненні оцінки ефективності елементів системи інформаційно-аналітичного забезпечення, можливим є утворення незалежного комітету з аудиту.

4) Забезпечення надійності інформації внутрішніх комунікацій фінансової установи. З метою мінімізації фінансових зловживань, мінімальними вимогами до внутрішньої інформації є наступні:

- своєчасність - інформація має бути своєчасною для підвищення ефективності прийняття управлінських рішень на основі адекватного передбачення і реагування на загрози діяльності;
- прозорість - інформація повинна бути представлена у чіткий спосіб;

- точність - інформація повинна перевірятись і звірятись до передачі кінцевим споживачам;
- повнота - для прийняття правильних управлінських рішень інформація має надаватись комплексно у відповідності із запитом користувачів і зважаючи на рівень їхнього доступу.

5) Застосування інформаційно-технологічного оснащення, що відповідає стратегії діяльності фінансових установ в контексті спрямування діяльності на мінімізацію неформальних грошових потоків. Збір, обробка і передача даних в рамках податкового, бухгалтерського і управлінського обліку повинні бути автоматизовані, а процедури - відповідати потребам внутрішньої системи інформаційно-аналітичного забезпечення і вимогам законодавства.

Визначення параметрів системи інформаційно-аналітичного забезпечення має здійснюватися на наступних напрямках:

1. Визначення видів підозрілої поведінки, що можуть слугувати індикатором ймовірного ризику фінансового зловживання, що мають охоплювати всі бізнес-процеси і фінансові послуг в межах всієї мережі фінансової установи, встановлені чинним законодавством та внутрішньою політикою щодо боротьби із фінансовими зловживаннями.

2. Спосіб виявлення ризиків фінансового зловживання у ідентифікованих підозрілих фінансових операціях: внутрішні інструменти протидії і боротьби з фінансовими зловживаннями сприяють масовому виявленню численних підозрілих фінансових операцій, що виявляються хибними. Таким чином, невірні налаштування параметрів системи інформаційно-аналітичного забезпечення можуть збільшувати витрати на підтримку функціонування самої системи та знижувати її ефективність. Проте, система, що здатна виявляти ризики фінансового зловживання серед неявно пов'язаних підозрілих фінансових операцій, підвищує дієвість інформаційно-аналітичної роботи з протидії фінансовим зловживанням з точки зору проведення аналізу і подальшого розслідування.

3. Звітність в системі формується на підставі даних операційної діяльності страховиків і банків, а також спеціальних аналітичних даних, що готуються структурним підрозділом з протидії фінансовим зловживанням, до яких мають включатись наступні інформація: обсяг виявлених підозрілих фінансових операцій за допомогою програмного комплексу та поза ним; якість прийнятих рішень в рамках роботи програмного комплексу із використанням спеціальних алгоритмів; якість прийнятих рішень співробітниками підрозділу боротьби із фінансовими зловживаннями в рамках виявлених потенційних ризиків фінансового зловживання. Така інформація є необхідною для оцінки ефективності функціонування програмного комплексу та своєчасного прийняття управлінських рішень щодо спрямування діяльності фінансової установи на скорочення тіньових грошових потоків.

Таким чином, основним призначенням внутрішнього контролю в системі інформаційно-аналітичного забезпечення механізму впливу на зменшення обсягів тіньових грошових потоків є контроль за ризиком фінансових зловживань. Важливим завданням внутрішнього контролю слід вважати безперервну оцінку досягнення стратегічних цілей в результаті спільних зусиль органів управління банку/страховика, менеджерів і персоналу за припустимого рівня ризиків. Тобто, при операційній діяльності, фінансовій установі слід дотримуватись принципу оптимальності співвідношення доходності і ризикованості операцій. Іншими елементами інформаційно-аналітичного забезпечення є внутрішній аудит, ризик-менеджмент і корпоративне управління.

За результатами розрахунків та аналізу статистичних характеристик розподілу коефіцієнтів фінансової ефективності комерційних банків, розрахованих на підставі публічної звітності, обґрунтовано наступні загальнонаціональні нормативні значення показників ризику непрозорості операційної діяльності, порушення яких вимагає активізації заходів щодо активізації державного нагляду за операціями, виконуваними у банківській системі: пороговий норматив фінансового ризику: співвідношення кредитного

і депозитного портфелю 4,75; пороговий норматив збитковості сумарних активів комерційних банків —5,5%. По відношенню до банків із високим ризиком непрозорості операційної діяльності, які перевищують обґрунтовані граничні значення нормативів фінансової стійкості та рентабельності, заходи з боку державного регулювання передбачають підвищення кількості державних перевірок на 15 — 50% та обмеження сум, які не підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу, межею у 85 тис. грн.

Висновки. З метою покращення організаційно-методологічного забезпечення заходів державного впливу на легалізацію фінансових потоків комерційними банками запропоновано алгоритм перевірки публічної фінансової звітності банків, віднесених до категорії таких, для яких слід посилити вимоги й активізувати заходи з боку суб'єктів державного фінансового моніторингу. Розроблений алгоритм передбачає розрахунок коефіцієнту відносного відставання (випередження) приросту рентабельності активів над приростом коефіцієнту автономії і зіставлення отриманого значення із динамікою рентабельності сукупних активів. Відсутність необхідності щодо активізації контролюючих заходів з боку держави обумовлюється покращенням фінансових результатів комерційного банку, відображених у публічній фінансовій звітності, або збереженням пропорційності між динамікою фінансової автономії та рентабельності активів на тлі погіршення фінансового стану комерційного банку.

Для покращення інформаційного забезпечення фахівців НБУ, Нацкомфінпослуг, Державної служби фінмоніторингу та інших суб'єктів державного регулювання фінансовим сектором запропоновано методичний інструментарій оцінювання імовірності фінансового зловживання.

Розроблена методика дозволяє визначити імовірність причетності особи до фінансового шахрайства і у випадку високих її значень вдатись до низки запобіжних заходів: від повідомлення органів Держфінмоніторингу, до відмови підозрілому клієнту. Імовірність схильності клієнта до фінансового зловживання пропонується визначати як середньозважену трьох складових:

регіональної, матеріально-ресурсної та доходної. Для суб'єктів державного фінансового моніторингу запропонований інструментарій пропонується застосовувати в ролі засобу контролю за діяльністю банків і страховиків на предмет повноти висвітлення операцій та контрагентів, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу.

Під час формування дієвої системи інформаційно-аналітичного забезпечення в напрямку зниження тіньових грошових потоків, фінансовим установам слід дотримуватись наступних принципів: регулярна оцінка, ідентифікація та аналіз загроз внутрішнього і зовнішнього середовища; запровадження процедур контрольного характеру на всіх рівнях управління фінансової установи; моніторинг і внутрішній аудит діяльності фінансової установи у контексті протидії фінансовим зловживанням; забезпечення надійності інформації внутрішніх комунікацій у відповідності з вимогами своєчасності, прозорості, точності, повноти; суцільна автоматизація процедур збору, обробки й передачі даних всередині підрозділів фінансової установи та на вимогу агентів-регуляторів зовнішнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ангелко І.В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки: [Текст] / І.В.Ангелко // Вісник СумДУ . Серія: Економіка. – 2011. – № 1. – С. 180 – 189.
2. Корженівський Я.В. Законодвчо-правові засади протидії відмиванню коштів в Україні : [Текст] / Я. В. Корженівський // Фінансове право. – 2011. – № 3 (17). – С. 37 – 42.
3. Огреба С. В. Методичні аспекти статистичної оцінки масштабів тіньової економіки Укоаїни: [Текст] / С. В. Огреба // Економічні науки : збірник наук. праць. – № 7. – Чернівці : ПВНЗ «Буковинський університет», 2011 .
4. Павлов В . І . «Тіньовий» бізнес в економіці України : [Текст] / В. І. Павлов, В. І. Борецько // Економіка та держава. – 2009 . – № 3. – С. 8 – 10.
5. Предборський В.А. Детінізація економіки : [Текст] / В. А. Предборський. – К. , 2005. – 614 с.
6. Чижов О.В. Інформаційно-аналітичне забезпечення спрямування діяльності банків і страховиків на зменшення тіньових грошових потоків : [Текст] / О. В. Чижов // Актуальні проблеми економіки. – 2010 . – № 10 . – С. 293 – 300.

7. Чижов О.В. Механізм зниження тіньової економіки через діяльність банків і страхових організацій : [Текст] / О. В. Чижов // Актуальні проблеми економіки. – 2012 . – № 1 . – С. 252 – 259.

8. Чижов О.В. Протидія шахрайству у фінансовому секторі як один із способів зменшення обсягів тіньової економіки : [Текст] / О. В. Чижов // Актуальні проблеми економіки. – 2010 . – № 12 . – С. 171 – 180 .

9. Чижов О.В. Теоретичні засади впливу банків і страховиків на зменшення тіньових потоків: [Текст] / О. В. Чижов // Актуальні проблеми економіки. – 2010 . – № 9 . – С. 242 – 249.

РОЗДІЛ 2. СТРАТЕГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Inna Stecenko,

Doctor of Economic Sciences,
professor at Transport and
Telecommunication Institute,
Riga, Latvia

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-286X>

ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF THE “SILK ROAD” PROGRAM IN LATVIA

Abstract. In the article presented, the author carries out an analysis of the implementation of program documents on the strengthening of regionalization of the EU ASEAN. The promotion of an ambitious agreement between ASEAN and the PRC on the creation of a free trade zone resulted to the signing of the agreement of the world's largest free trade zone in 2020. It is shown that the implementation of the agreements is the result of the program of the PRC “one belt, one road”. The carried out analysis of Latvia's export-import operations, ASEAN countries and the PRC for the researched period from 2015 to 2020 showed that the PRC is the main trading partner from countries of South-East Asia, but Latvia's main flow of export is also in the PRC.

Keywords: export-import operations, Latvia, ASEAN and the PRC.

The European Union actively *continues to strengthen relations with various regional associations, including interested* in the development of its strategic relations with the Association of South-East Asian countries (ASEAN). Cooperation and cohesion in activities with ASEAN countries are essential in the region for regional stability, peace, security. The dialogue between EU and ASEAN has been held over 40 years, during which it has evolved as a dynamic, comprehensive and multilateral format of cooperation between the European countries and countries of South-East Asia. The next meeting is scheduled for 2022, on the anniversary of the beginning of the dialogue between the EU and ASEAN [1].

A meeting of the EU Ministers and the ASEAN countries in 2007 was the beginning of a new turn of cooperation between the regions, with the main goal – cooperation in the scientific field. The impetus in strengthening of cooperation between the regions in the field of science and technologies was implemented by the means of regular meetings between the Committee of Science and Technologies of ASEAN and the EU countries.

The areas of cooperation have been developed as a result of negotiations of the European Parliament and ASEAN, including medicine, food, nanotechnology, mobility of researchers.[2]

On the one hand, modern ASEAN countries are characterized by high rates of economic growth in the region and, on the other hand, considerable dynamism in the demographics of states. Synergism of two factors attaches additional potential to ASEAN countries as the seventh largest economy and, by 2050 – the fourth largest economy.

According to forecasts, a new middle class will grow up to 65% of the total population of ASEAN by 2030, compared to 24% in 2010.

The EU is interested in the success of ASEAN since, among other things the unified and dynamic association of ASEAN is the key to ensuring regional economic security not only in South-East Asia, but also the impetus for the development of the EU countries.

However, it should be noted that there are certain problems for EU entrepreneurs in cooperation with the ASEAN region, as only 13% of small and medium-sized EU enterprises conduct international activities outside the EU. Improvement of legal and regulatory environment, access to finance, intellectual property rights and access to markets (including public procurement) and the development of corporate governance will include, among other things, the creation of business and opportunities for SMEs in ASEAN countries.

Specific initiatives in this area include:

- The withdrawal of trade relations with ASEAN to a higher level, including through regular consultations between the ministers of the economy and work on the

ambitious project of free trade zone between the regions on the basis of bilateral agreements between the EU and ASEAN;

- Improvement of business opportunities for SMEs, including with the help of such tools as the EU portal/ Business opportunities in South-East Asia, the ASEAN-EU Business Council and the joint development of profitable projects in the support of the development of the Green economies will be supported by mixed grants of the EU and financial support from Europe, international financial institutions through the Asian Investment Fund (AIF);

- Studying ways to improve access to finance for the internationalization of SMEs with EIB and development banks, operating in the ASEAN region.

According to the data of Eurostat, about 250 students from ASEAN countries receive EU Erasmus scholarships annually. The Mundus program, which has been replaced by Erasmus + and many scholarships are provided by EU member states. In total, more than 4000 students of ASEAN go to Europe.

For the analysis of Latvia's trade relations and ASEAN countries, it should be mentioned that the economies of small Northern European countries have always been more open than some major European powers. An open flow of internal and external investments has always been important for the governments of the Nordic countries to increase competitiveness, economic growth and social development.[3]

The role of China in the trade of the ASEAN and the EU

According to the results of the virtual summit of the countries of the Association of South-East Asia in Hanoi (Vietnam), the signing of the world's largest free trade agreement by China on November 15, 2020, was an important event in the development of trade relations of the EU and ASEAN countries. The share of the participants of the agreement "Regional Comprehensive Economic Partnership" (RCEP) accounts for almost a third of the global economy - 29 percent. It's slightly less than the share of the European Union (33 percent), but experts are confident that the rate of RCEP will increase in the near future. 2.2. billion people live on the territory of the participating countries. It seems that the PRC actively continues to pursue a policy of globalization at the regional level of the "Economic Belt of the Silk Road".

Despite the political problems of China with the USA and the economic consequences associated with a pandemic country continues to implement the project: “One belt, one road” (带-路) – the first Chinese project, in which the participating countries have been suggested to create their own models, both theoretical and practical (content project). It is commonly known that the project operates in the format of many international and regional organizations that suggest project cooperation and the initial provision of business projects for obtaining funds. It should be noted that China has been working with various projects abroad for quite a long period of time: these are contractual works, export credits, enterprises with 100% Chinese capital, etc. The main characteristic of such activity is the implementation of its own long-term tasks in various regions of the world to ensure the rise of the PRC economy.

Under China’s previous leader, Hu Jintao, new principles were created and a new development was received — “mutual prosperity” (共同繁荣) and “harmonious world” (和谐世界), within the framework of which a place for “cooperation” was defined. The principles were supplemented in the formation of the directions of the new regional policy of the PRC in Asia. With the “other main powers (,big“) various types of cooperation relations” (同形式的合作关系) were established.

The new leader, Xi Jinping was given the opportunity to realize his own vision of the Chinese future, as a result of which the concept of “Chinese dream” (中国梦) appeared as an option of the domestic political task in 2012 and the project of the “Economic Belt of the Silk Road” (丝绸之路经济带) was announced in 2013. As the global initiative “Belt and Road” is conditionally divided into “maritime” and “land” parts and should cover a number of regions with a total population of 4.4 billion of people. From one end – the active economies of East Asia, from the other end – the developed economies of Europe and between them lie vast lands of states with great potential for economic development. The main routes of the Economic Belt of the Silk Road lead from China through Central Asia, Russia to Europe **/to the Baltic Sea/**; from

China through Central Asia and West Asia to the Persian Gulf and the Mediterranean Sea; from China to South-East Asia, to South Asia, to the Indian Ocean.

Thus, China systematically continues the development of the “Economic Silk Road”, according to the author’s opinion the study of the trade relations of Latvia and ASEAN countries, the main partner of ASEAN – the PRC should also be assessed.

Analysis of export-import operations of Latvia, ASEAN and China

Let’s carry out an analysis of regionalization processes on the economic space of Latvia, having estimated the volume of export-import operations, Table 1. The table includes those ASEAN countries, whose imports are significant in terms of volume. Thus, imports from Malaysia, Indonesia and Vietnam are less than one million euros; therefore, these countries are not included in the analysis.

Table 1

Imports of countries of South-East Asia in Latvia, in euros, from 2015 to 2020, developed by the author

Country	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Asia	795 185 472	765 380 696	878 787 509	932 710 887	979 165 883	1 103 536 316
China	415 472 693	402 035 560	439 891 497	490 262 448	509 953 712	636 077 344
Hong Kong	20 287 892	14 756 483	15 822 537	13 324 128	12 444 048	21 357 912
Japan	20 404 731	18 974 269	22 282 088	25 667 691	27 999 132	21 725 262
South Korea	42 869 875	23 265 863	25 712 389	20 303 350	25 352 867	26 654 521
Singapore	3 086 504	4 217 357	10 757 605	5 231 455	6 953 859	6 515 646
Taiwan	72 081 764	73 548 880	83 469 073	74 781 040	68 196 709	75 018 719
Total	12 710 128 172	12 416 571 142	14 176 718 116	15 792 858 749	15 913 551 884	15 103 063 261

Source: Central Statistical Bureau of Latvia www.csb.gov.lv

As we see from the data presented in the table, the imports to Latvia from China and the countries of the Asia-Pacific region are increasing for the researched period from 2015 to 2020, thus, if the volume of imports in the total trading balance of the country increased by 18.8% for the researched period, then, imports from South-East Asian countries increased by 38.7 %.

As previously mentioned by the author, the main trading partners of Latvia from countries of South-East Asia are Hong Kong, Japan, Republic of Korea, Singapore and Taiwan. The PRC is included in the analysis based on the strengthening of the regionalization of the PRC and the ASEAN countries. The data in the table clearly demonstrate the openness of the Latvian economy to the growth of imports from China, the volume of which increased by 38% from 2015 to 2020. The imports of Japan in Latvia is stochastic, thus, if the volume of imports of Japan in 2015 was 20 404 731 euros, in 2016 was 18 974 269 euros, i.e., a 9% decrease. In 2019 the growth of imports reached 27 999 132 euros or increased by 37% compared with 2015, but, in 2020 there was a decrease by 22.5%, although it can be assumed that this situation is a result of a pandemic.

Thus, in Figure 1 let's show the dynamics of change in the volume of imports of South-East Asia in Latvia.

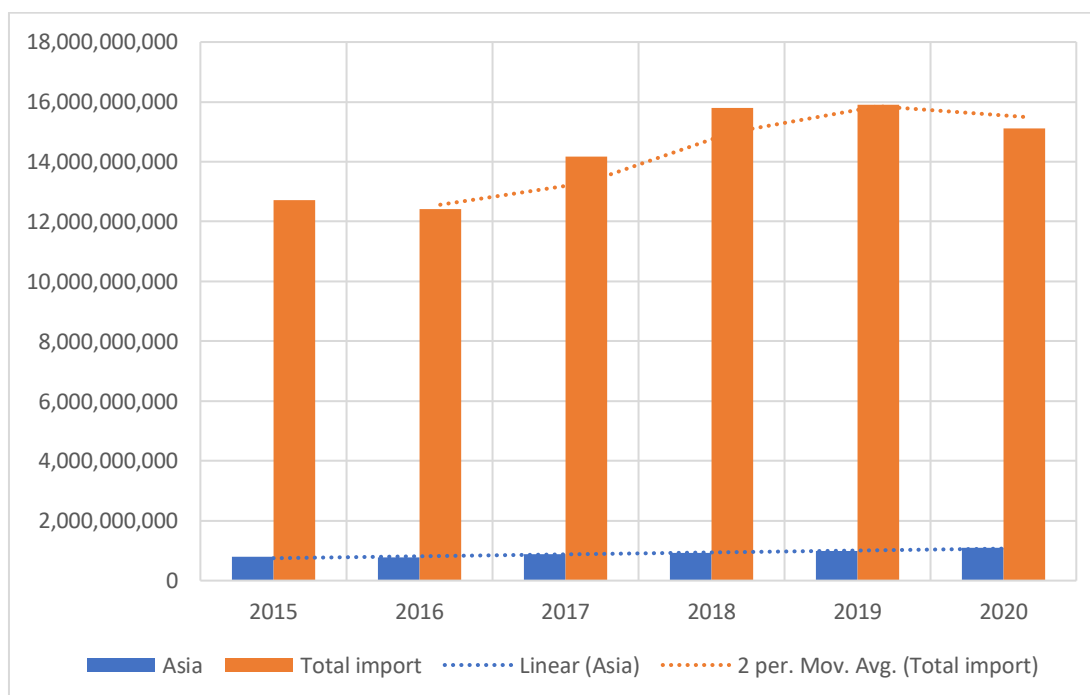

Fig 1. Dynamics of change in the volume of imports of the PRC and the countries of South-East Asia in Latvia from 2015 to 2020, in euro, author's figure

It is commonly known, the trade operations of the EU countries are focused mostly on the domestic market, where the volume of imports and exports within the

EU reaches from 70% to 80%, not disinterested is the fact that the countries of the South-East Asia occupy 7% in the total volume of import operations, figure 2.

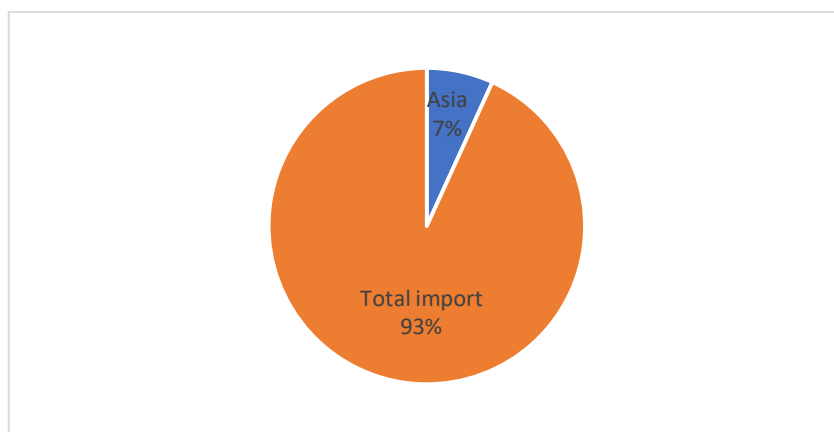

Fig. 2. The volume of imports of South-East Asian countries in Latvia in 2020, in %, developed by the author.

Thus, as the analysis showed, the PRC is a significant importer of Latvia. For illustrative purposes, let's show on the graph the diagram 3 the dynamics of change of the volume of imports from the countries of South-East Asia and China.

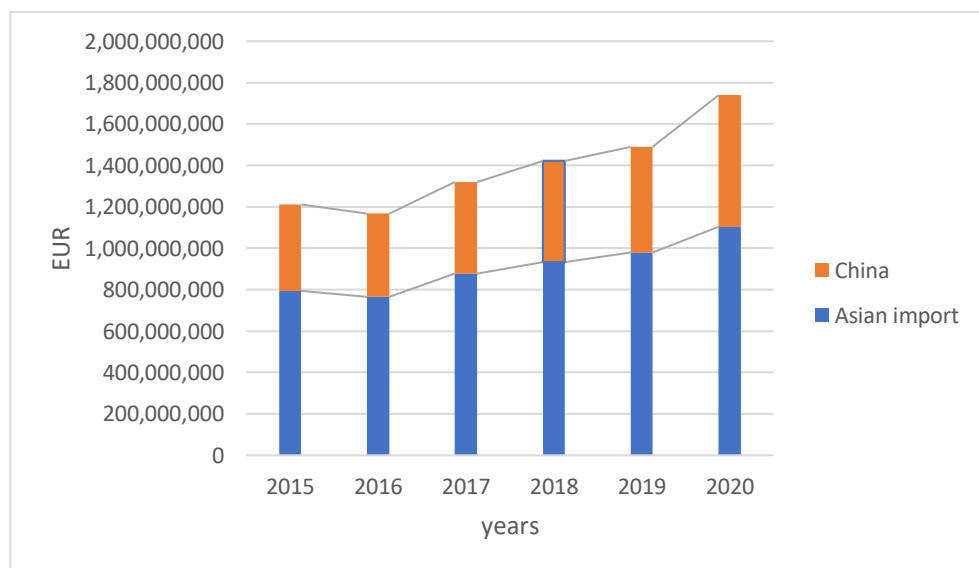

Fig. 3. Dynamics of change of the volume of imports of the countries of South-East Asia and the PRC in Latvia from 2015 to 2020, in euros

The graph clearly demonstrates that China is actively increasing the volume of imports in Latvia, having increased it from 2015 to 2020 by 38.0 % (!), while the total volume of imports increased by 15% for the researched period. Thus, the PRC is

actively carrying out a program of implementation of the “Economic Belt of the Silk Road”.

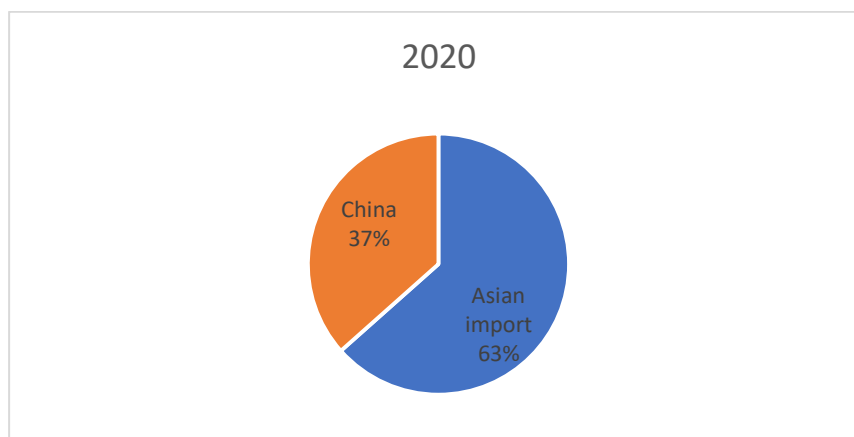

Fig. 4. Import volume dynamics of countries of South-East Asia and the PRC in 2020, in %

Calculations clearly show that the aggregate volume growth of imports is made up of the growth of imports from the PRC. Further, it should be assessed at the expense of which goods the growth of imports has been achieved in Latvia, let's provide data in table 2.

Table 2

**Top 5 types of goods of imports from the PRC in Latvia in 2020, in euros
(developed by the author)**

Type of goods	Eur
Textiles and textile products	63 107 634
Machines, mechanisms and electrical equipment	61 163 765
Plastics, rubber and rubber products	44 727 786
Metal and metal products	41 987 621
Products of the chemical and allied industries	30 871 993

Source: Central Statistical Bureau of Latvia www.csb.gov.lv

Table 2 show that in the first place in the volume of imports from the PRC is textile and textile products. It should be mentioned here that, according to the theory of trade of the Swedish economist S. Linder (1961) [4], saturated domestic demand is

an essential prerequisite for the export of goods, only under this condition can the goods enter the world market. Textile products, are known to be a competitive advantage of China, not only in Latvia, but also in the EU the textile manufacturing of the PRC is competitive at the expense of low labor costs. However, the optimal result from export can be achieved in trade with a country, which has the same or comparable demand structure.

Further, let's consider how Latvia by the means of export operations maintains trade relations with the countries of South-East Asia and the PRC, table 3.

Table 3

Export of Latvia to the PRC and the countries of South-East Asia, from 2015 to 2020, euro, developed by the author

export	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Asia	727 641 908	725 702 224	825 492 925	858 292 637	870 522 752	791 838 845
China	108 467 860	120 315 672	42 638 023	159 087 700	161 736 784	149 077 847
Hong Kong	33 918 123	23 415 062	29 906 156	26 023 673	36 157 333	37 646 122
Japan	39 592 073	48 524 194	50 525 675	53 343 194	56 637 330	47 717 236
Republic of Korea	41 885 561	48 863 002	61 798 754	61 683 669	71 370 400	74 243 285
Singapore	20 401 372	19 295 912	16 836 159	9 833 761	12 744 889	15 781 189
Taiwan	4 707 526	4 962 939	5 220 619	7 801 284	7 271 336	8 286 375
Total	10 504 567 382	10 490 023 595	11 647 288 907	12 773 392 448	12 965 597 145	13 197 861 251

Source: Central Statistical Bureau of Latvia www.csb.gov.lv

As we can see from the data provided in the table, trading partners of Latvia, the PRC is the main country - exporter of Latvia, in the second place is the Republic of Korea, and Japan is the third country – exporter of Latvia in terms of volume of export.

Let's represent the dynamics of growth in Latvia's export volume to the countries of South-East Asia in graph 5.

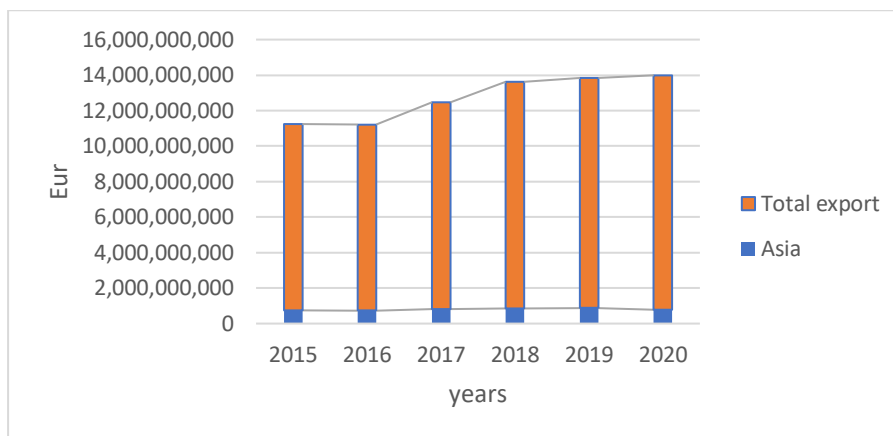

Fig.. 5. Dynamics of change in the volume of exports of the PRC and the countries of South-East Asia to Latvia from 2015 to 2020, in euro, the author's figure

The graph clearly shows the aggregate growth of export of Latvia, including in the countries of South-East Asia from 2015 to 2019, but a decline is observed in 2020. The reason for this can serve a crisis associated with a pandemic. Calculations made by the author in figure 6 show that in the aggregate volume of exports of the country of South-East Asia account for 6%, which is 1% less, than the corresponding volume of exports in Latvia.

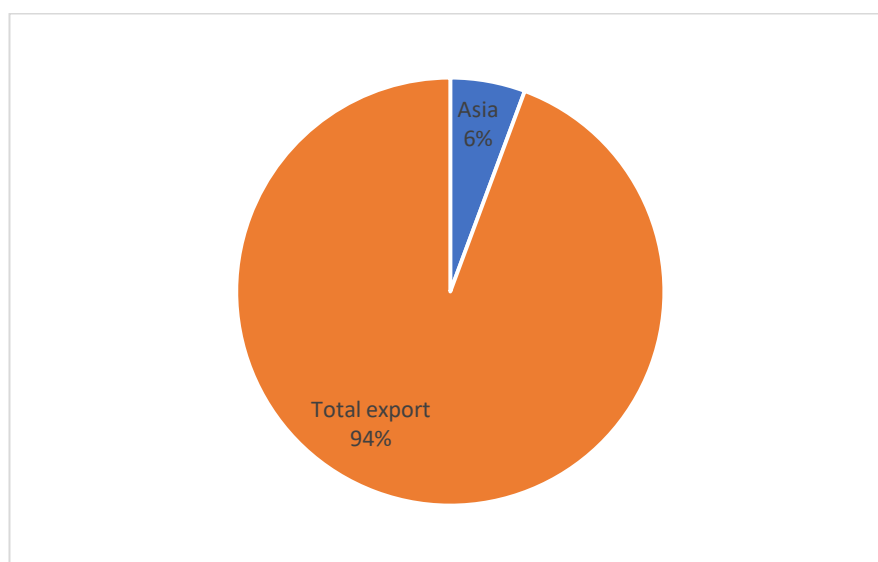

Fig. 6. The volume of Latvian exports to the PRC and the countries of South-East Asia in 2020, in %, developed by the author

Further, by analogy with the analysis of the volume of imports in Latvia from the countries of Asia, let's calculate the Latvian exports, which show that the Latvian

export market in the PRC is 16% of the aggregate exports to the countries of South-East Asia.

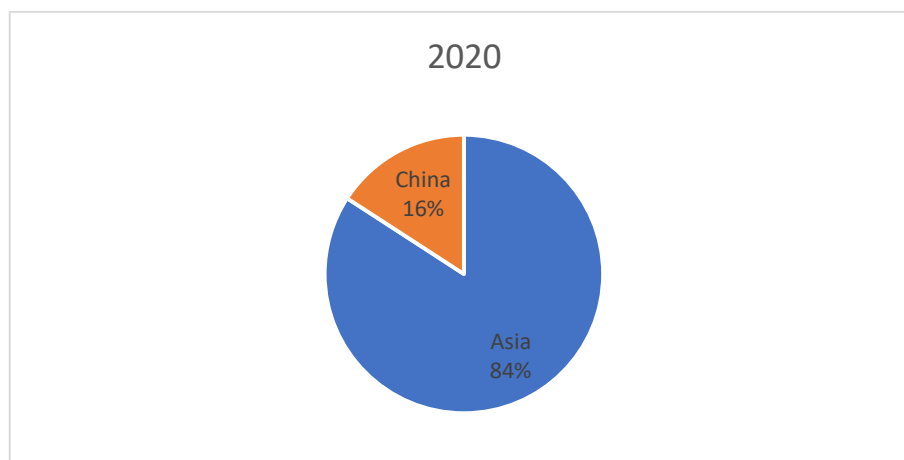

Fig. 7 Dynamics of the volume of exports of the countries of South-East Asia and China in 2020, in %, author's drawing

What kind of goods are the main in the exports of Latvia to the PRC? The author made the top 5 goods, table 4, in the first place are wood and articles thereof, mineral products in the second place, machinery, mechanisms and electrical equipment in the third place.

Table 4

**The top 5 types of export goods from the PRC to Latvia in 2020, in euro
(developed by the author)**

Type of production	EUR
Wood and articles there of	61 163 765
Mineral products	21 028 450
Machines, machinery; electrical equipment	17 308 870
Vegetable products	14 077 276
Products of the chemical and allied industries	6 796 833

Source: Central Statistical Bureau of Latvia www.csb.gov.lv

Such a structure of exports of Latvia and the PRC is predictable, as in 2020, 20% of the state's export revenues are associated with forest industry products, the cost of

which is growing every year. This explains the fact that in the period from 2000 to 2014, the exports value of wood products with constant volumes of cutting increased threefold [5].

Latvia exported a total of 1.449 million cubic meters of round wood during the first half of 2020, which is almost 26% less than in the previous year [6].

Conclusions. EU countries pay considerable attention to the development of trade relations between regional groups. Strengthening of regionalization leads not only to stability in the region, but also to an increase of economic interaction. The PRC continues to progressively and systematically implement the Economic Program of the Silk Road. The share of the participants of the agreement of the „Regional Comprehensive Economic Partnership" (RCEP) – ASEAN and the PRC accounts for almost a third of the global economy - 29 %, the association becomes the second regional association after the EU.

The main trading partners of Latvia from ASEAN countries are Hong Kong, Japan, Singapore, Republic of Korea and Taiwan. However, the total volume of import and export of the countries listed is equal to the volume of export – import operations of the PRC and Latvia. For the researched period from 2015 to 2020 the trade balance of Latvia and the PRC and ASEAN is negative: the volume of import exceeds the volume of export.

The growth of imports of the PRC in Latvia is increasing on an annual basis, thus, the volume of imports in 2020 increased by 38% compared with 2015. The main goods of imports from China are textile products, caused by the competitive advantage of China in the global economy in this industry. Latvian exports to the PRC are represented by forest products and goods from it, mineral products and machinery, mechanisms and electrical equipment. The carried out analysis of trade relations of Latvia, ASEAN countries and the PRC showed that China remains the main trading partner and effectively, systematically implements the program of the „Economic Belt of the Silk Road”, the main directions of which are spelled out in the project of “One belt, one road”.

The list of references

1. Report of the Ministry of Foreign Affairs in Latvia <https://preview.mfa.gov.lv/en/>
2. The EU and ASEAN: a partnership with a strategic purpose, JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL, EUROPEAN COMMISSION, Brussels, 18.5.2015: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=JOIN%3A2015%3A22%3AFIN&from=EN>
3. Andersen M. S., Hiim H. and Sverdrup U. The Nordic shift: China's uphill battle for public approval in northern Europe. 18th March, 2020 https://www.ecfr.eu/article/commentary_the_nordic_shift_chinas_uphill_battle_for_public_approval_in_nor
4. Central Statistical Bureau of Latvia www.csb.gov.lv
5. Chien-peng Chung (2013). China and Japan in "ASEAN Plus" Multilateral Arrangements: Raining on the Other Guy's Parade, Asian Survey Vol. 53, pp. 801-824 DOI: 10.1525/as.2013.53.5.801
6. Kellee S. Tsai Capitalism without Democracy: The Private Sector in Contemporary China, 2017
7. Krugman P. Where in the World Is the 'New Economic Geography'? // [The Oxford Handbook of Economic Geography](#) / Edited by Gordon L. Clark, Meric S. Gertler, and Maryann P. Feldman. — New York: Oxford University Press, 2000. — P. 49—59. — 768 p.
8. Linder S. An Essay on Trade and Transformation. - New York and Stockholm: John Wiley and Sons, and Almquist and Wiksell, 1961.
9. Nguyen Huua, Deniz Dilan Karaman Örsal (2019). A new and benign hegemon on the horizon? The Chinese century and growth in the Global South Economics <http://www.economics-ejournal.org/economics/discussionpapers/2019-60>
10. Nori Katagiri (2015). Strategy and Grand Strategy for the Future of Asia, Asian Survey Vol. 55, No. 6 (NOVEMBER/DECEMBER), pp. 1170-1192, University of California Press, <https://www.jstor.org/stable/26364331>
11. Report of the EU Wood products, 2020 <https://www.euwid-wood-products.com/>

Кислая Татьяна Иосифовна,
доцент кафедры экономики и управления
Институт предпринимательской деятельности
г. Минск, Республика Беларусь
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2160-7050>

РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ – ВАЖНЕЙШЕЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Аннотация. Статья посвящена вопросам регионального развития Республики Беларусь. Рассмотрена динамика развития регионов Беларуси, изучены признаки и причины появления депрессивных регионов, обобщен зарубежный опыт развития депрессивных регионов, разработаны рекомендации по совершенствованию государственной региональной политики.

Ключевые слова: региональное развитие, социально-экономическая политика, инвестиции, депрессивный регион, программа поддержки регионов

Региональное развитие является одним из важнейших направлений социально-экономической политики любой страны. В последнее время вопросы регионального развития приобретают все большую актуальность в Республике Беларусь в связи с растущими диспропорциями в развитии не только областей, но и районов.

Действия государства в сфере регионального развития, с одной стороны не должно навредить таким естественным экономическим процессам как урбанизация, расширение агломераций, а с другой – не допустить критического ухудшения ситуации в регионах, угрожающего их устойчивому развитию.

Целью исследования является определение путей совершенствования региональной политики Республики Беларусь.

Задачи исследования:

- изучение динамики социально-экономического развития регионов Республики Беларусь;
- изучение зарубежного опыта в сфере развития депрессивных регионов;

-разработка рекомендаций для совершенствования региональной политики в Республики Беларусь.

Динамика социально-экономического развития регионов Республики Беларусь

К показателям, демонстрирующим диспропорции в развитии регионов можно отнести следующие (рис. 1):

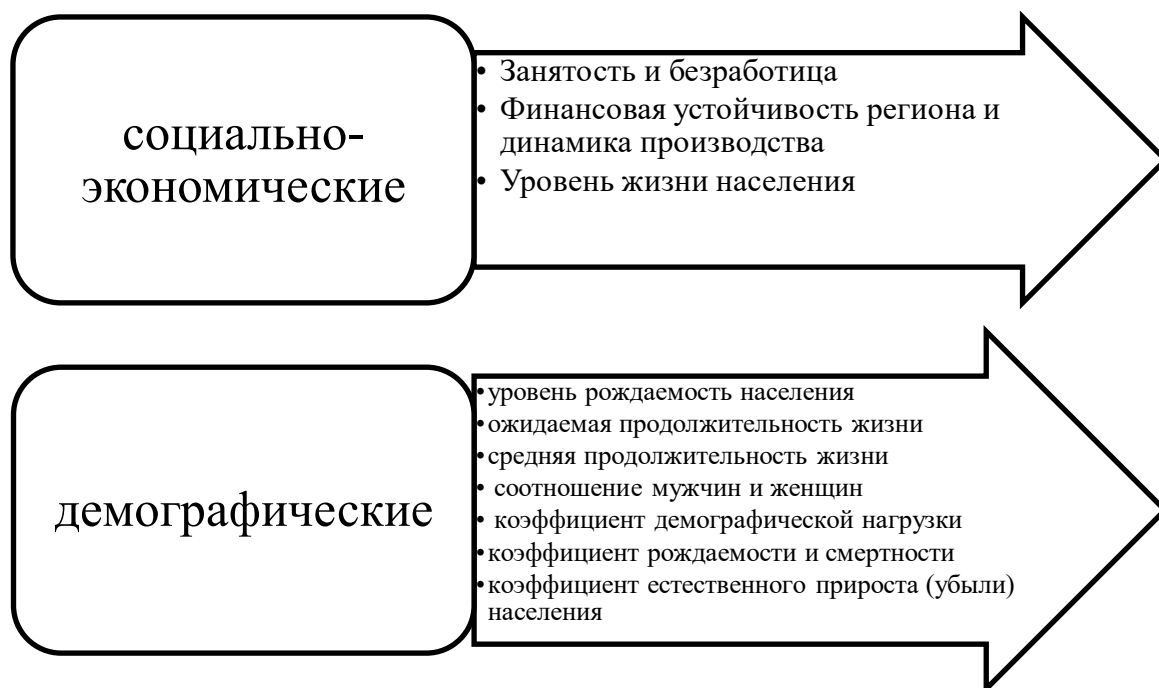

Рис. 1. Показатели развития регионов

Примечание – Источник: составлено автором

Данные табл. 1 свидетельствует, что основная часть экономически активного населения Республики Беларусь традиционно сосредоточена в г. Минске и Минской области.

Таблица 1

Среднегодовая численность населения, занятого в экономике, тыс. человек

Регион	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Республика Беларусь	4 578,4	4 550,5	4 496,0	4405,7	4353,6	4337,9	4334,2
Области и г. Минск							
Брестская	624,5	623,3	612,9	600,9	593,8	592,5	586,4
Витебская	538,5	536,3	524,8	506,1	494,6	490,3	485,4
Гомельская	636,2	630,4	619,2	602,4	594,0	590,8	584,9
Гродненская	501,0	496,7	492,0	477,6	468,3	463,0	458,3
г. Минск	1094,5	1089,3	1080,0	1065,9	1067,6	1066,9	1087,7
Минская	697,6	697,5	695,3	691,2	683,7	686,3	685,2
Могилевская	486,1	477,0	471,8	461,6	451,6	448,1	446,3

Примечание – Источник: [1]

В 2019 году в столице и Минской области проживал 41% от среднегодовой численности населения, занятого в экономике Республики Беларусь (рис. 2).

Рис. 2. Среднегодовая численность населения, занятого в экономике по областям Республики Беларусь в 2019 году, %

Примечание – Источник: составлено автором на основе данных национального статистического комитета Республики Беларусь

Если до начала рецессии 2015–2016 гг. наблюдалось определенное сближение регионов по таким показателям, как средняя зарплата, денежные доходы в расчете на душу населения, инвестиции на душу населения и т. п., то в период рецессии региональные диспропорции увеличились и продолжили нарастать после ее завершения.

Значительная разбежка в разрезе регионов наблюдается в 2016-2019 гг. по денежным доходам в расчете на душу населения (табл. 2, рис. 3).

Таблица 2

Денежные доходы в расчете на душу населения, рублей в месяц (2013-2015 гг. – тыс. руб. в месяц)

Регион	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Республика Беларусь	3893,6	4628,9	4943,1	514,9	562,4	639,6	722,6
Области и г. Минск							
Брестская	3264,2	3893,1	4090,6	424,0	465,2	531,1	608,2
Витебская	3427,6	4070,2	4294,9	439,0	471,5	533,4	661,9
Гомельская	3289,2	3898,9	4105,2	417,7	460,6	527,1	600,6
Гродненская	3678,2	4383,5	4634,9	474,0	513,7	579,8	652,1

г. Минск	5652,6	6719,1	7269,2	770,5	839,8	952,2	1063,6
Минская	3675,1	4397,4	4770,7	502,1	553,3	633,0	693,6
Могилевская	3400,6	3959,2	4180,5	433,0	470,2	529,9	602,4

Примечание – Источник: [1]

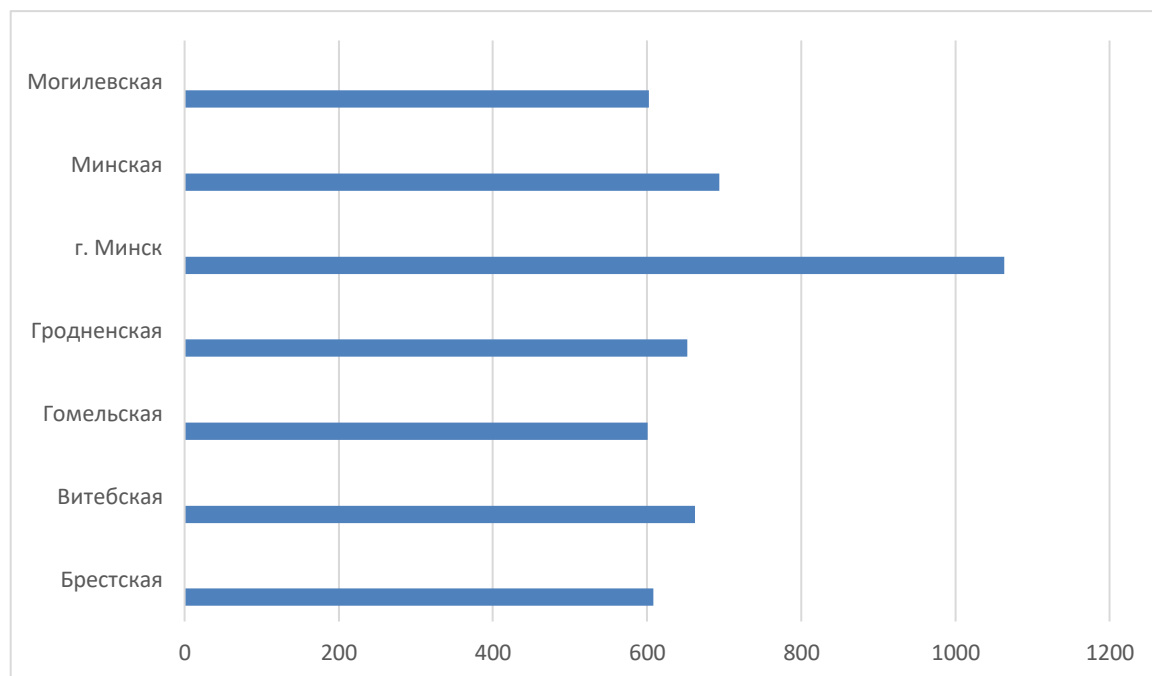

Рис. 3. Размер денежных доходов в расчете на душу населения по областям Республики Беларусь и г. Минску в 2019 году, руб.

Примечание – Источник: составлено автором на основе данных национального статистического комитета Республики Беларусь

Так, в самых отстающих областях Могилевской и Гомельской, уровень денежных доходов в расчете на душу населения ниже, чем в столице на 43,4 и 43,5 % соответственно. И даже самая передовая Минская область отстает по уровню денежных доходов от г. Минска на 34,8%.

Одним из признаков депрессивности региона называют также стабильно высокий уровень безработицы.

Таблица 3
Уровень фактической безработицы (по методологии МОТ), %

Регион	2013*	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Республика Беларусь	-	5,1	5,2	5,8	5,6	4,8	4,2
Области и г. Минск							
Брестская	-	5,9	5,2	5,8	5,6	4,8	4,2
Витебская	-	5,0	5,3	6,2	6,4	4,8	3,6
Гомельская	-	5,7	6,1	7,3	6,1	6,1	5,3
Гродненская	-	3,9	4,5	4,6	3,8	3,5	3,5

г. Минск	-	4,6	4,7	4,6	4,4	3,3	2,8
Минская	-	3,9	4,0	5,0	4,9	4,4	3,5
Могилевская	-	7,0	6,4	6,6	8,0	7,1	5,4

Примечание – Источник: [1]

* 2013 не рассчитывался

Анализ данных табл. 3, позволяет сделать вывод что наиболее неблагоприятной ситуацией по уровню безработицы, отличается Могилевская область, где в среднем уровень безработицы в 2013-2018 гг. составил 7%, что на 2,7 процентных пункта выше, чем аналогичный показатель в г. Минске. В Гомельской области средний уровень фактической безработицы в 2013-2018 гг. составил 6,26%, что также выше нормативного показателя.

Естественно, что уровень развития региона предопределяет его инвестиционную привлекательность (табл. 4).

Таблица 4

Инвестиции в основной капитал, млн. руб. (2013-2015 гг. – млрд. руб.)

Регион	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Республика Беларусь	209574,6	225269,7	207152,5	18710,0	21033,7	25004,4	28798,9
Области и г. Минск							
Брестская	23809,1	24401,7	20471,8	1838,6	2360,6	2806,8	3225,2
Витебская	21464,8	19382,9	17652,8	1691,7	1775,7	2265,6	2608,9
Гомельская	33055,2	39382,9	36670,9	2580,0	2984,0	3358,8	4176,1
Гродненская	24058,4	27607,8	28439,6	2930,6	3972,4	4054,0	3977,5
г. Минск	48020,3	53529,7	41 82,3	3756,3	3851,3	5190,1	5728,5
Минская	41238,4	41848,1	43750,4	4525,4	4823,7	5604,8	7004,6
Могилевская	17478,6	18809,4	18080,2	1364,5	1256,1	1712,6	2040,0

Примечание – Источник: [1]

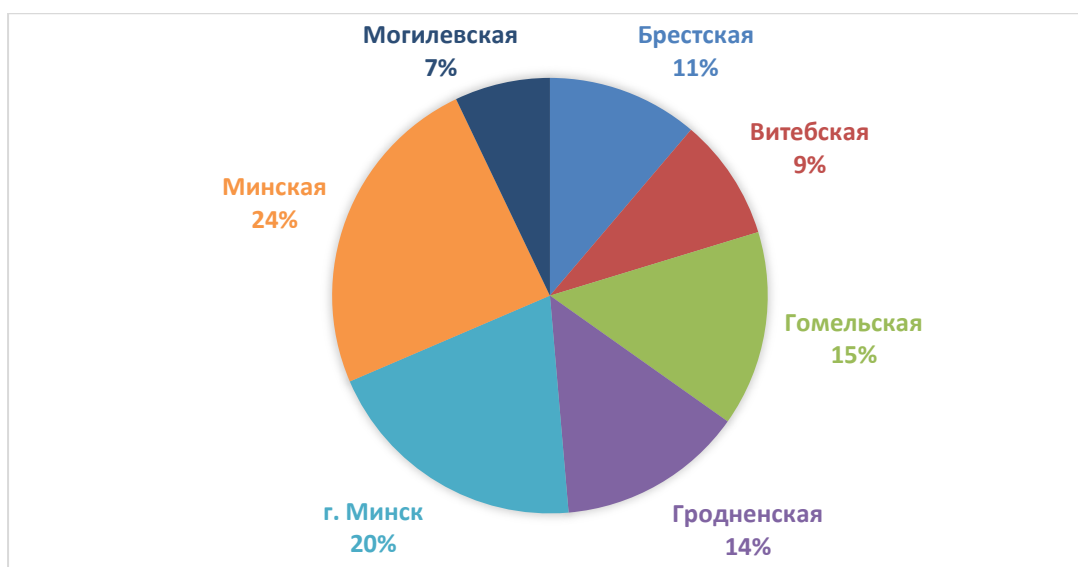

Рис. 4. Структура инвестиций в основной капитал по регионам Республики Беларусь и г. Минску в 2020 году

Примечание – Источник: составлено автором на основе данных Национального статистического комитета Республики Беларусь

Анализ данных позволяет сделать вывод о том, что традиционно наиболее привлекательными для инвесторов остаются г. Минск и Минская область, в 2019 году на них пришлось 44% всех инвестиций в основной капитал. Для Могилевской области этот показатель составил всего 7%, несмотря на принятые в 2015 году законопроекты, направленные на развитие юго-восточных районов Могилевской области.

В общем виде региональные диспропорции можно проиллюстрировать на примере валового регионального продукта (ВРП) на душу населения (таблица 5, рис. 5).

Таблица 5

Валовый региональный продукт на душу населения, в текущих ценах, руб. (2014-2015 гг. – млн. руб.)

Регион	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Республика Беларусь	70852,4	85048,5	94745,5	9993,0	11133,4	12819,9
Брестская	45428,4	55849,5	60142,3	6531,9	7483,1	8203,7
Витебская	46785,2	57020,8	62430,2	6296,3	6786,6	7680,2
Гомельская	52309,0	62142,2	66157,6	6627,3	7600,4	8544,7
Гродненская	53856,2	65241,7	67928,3	7381,1	8309,6	9494,9
г. Минск	88898,4	108712,0	121767,6	13356,6	14727,8	16931,7
Минская	66496,5	87028,6	96508,4	9719,1	11129,1	12279,5
Могилевская	46075,4	54160,8	59847,9	6326,1	7081,6	7836,3

Примечание – Источник: [2]

В 2018 г. в трех областях этот показатель не превышал 50% от уровня г. Минска, в Гомельской области незначительно превышал 50%, в Гродненской – приближался к 60%, в Минской – составлял 75% от уровня столицы.

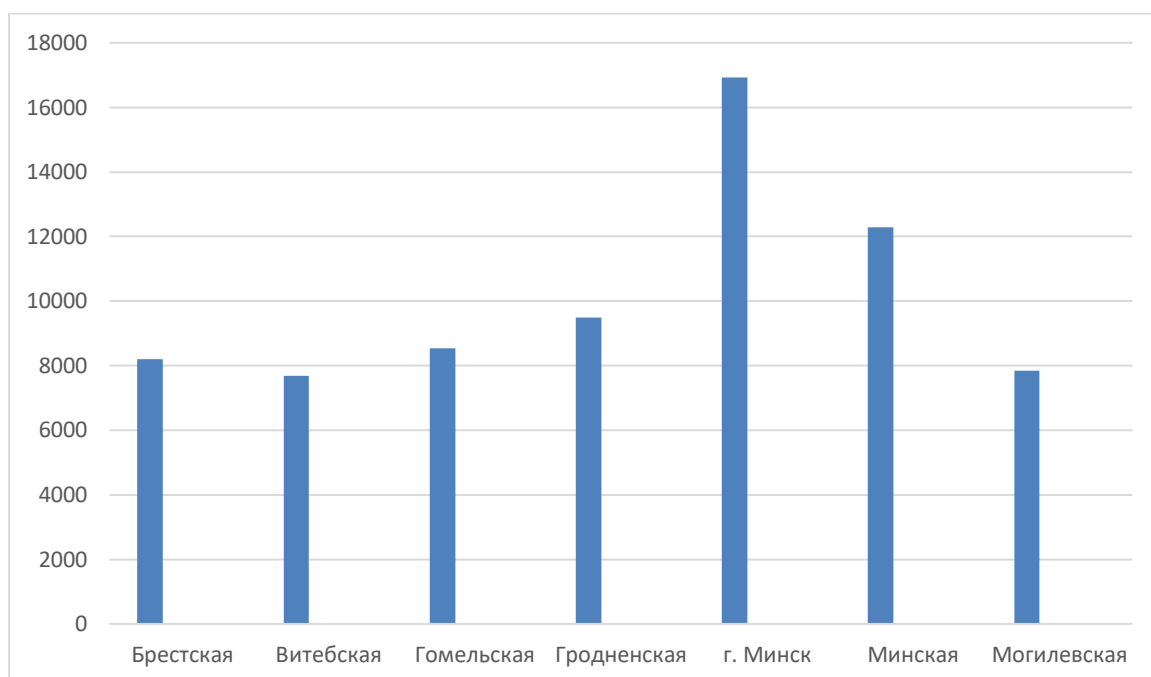

Рис. 5. Валовой региональный продукт на душу населения, в текущих ценах в 2018 году, руб.

Примечание – Источник: составлено автором на основе данных Национального статистического комитета Республики Беларусь

Уровень социального развития региона определяют такие показатели как доступность и качество образовательных услуг.

По данным международного исследования качества школьного образования PISA-2018 [4], в среднем 15-летний подросток, проживающий в городской местности, набрал 482 балла, а в сельской местности – только 432 (при этом 30–40 баллов по шкале PISA эквивалентны одному году обучения). Такие различия являются важной движущей силой урбанизации и межрегиональной миграции.

Различия в качестве жизни можно измерять при помощи такого сводного показателя, как Индекс человеческого развития ПРООН.

Обращает на себя внимание тот факт, что все регионы, кроме г. Минска, находятся в группе стран с высоким уровнем развития ($0,7 \leq \text{ИЧР} < 0,8$), при этом различия между г. Минском и наилучшим из остальных регионов – Гродненской областью – очень существенные: Минск находится на уровне 27-го места среди

стран мира (Чехия), Гродненская область – на уровне 59-го места (Иран). При этом различия касаются не только уровня дохода, но и ожидаемой продолжительности жизни (2,8 года), и ожидаемой и средней продолжительности обучения (4 и 1,6 года соответственно) [4].

Таким образом, различия в качестве жизни между регионами достаточно велики, чтобы стать движущей силой миграции из регионов в столицу.

Еще одной важной особенностью Беларуси является то, что и страна в целом, и все регионы, кроме Минской области, имеют более низкий валовой национальный доход (ВНД) на душу населения, чем ВНД стран, соседних по рейтингу, и тот, который можно было бы ожидать, исходя из уровня человеческого развития, на котором они находятся, что является дополнительным фактором трудовой миграции или эмиграции из страны.

Невысокая результативность мер по снижению межрегиональных диспропорций подтверждается анализом распределения регионов по их вкладу в некоторые экономические показатели. Концентрация экономической активности в долгосрочном периоде или снизилась незначительно, или даже возросла. Например, в 2018г. 112 (из 1197) районов суммарно обеспечивали 48% промышленного производства [5].

Таким образом, естественным процессам концентрации деловой активности в наиболее перспективных регионах практически невозможно противостоять, поэтому задачей государства становится минимизация негативных последствий концентрации для менее перспективных регионов.

Понятие и причины возникновения депрессивных регионов

Депрессивный регион – это локальное территориальное объединение, отличительной характеристикой которого является сильное и устойчивое отставание от других регионов. Условием определения региона как депрессивного является практически полное отсутствие возможностей и ресурсов для экономического роста, т.е. невозможность нормального воспроизводства экономических, демографических и иных опосредованных региональных процессов [6].

В исследованиях по региональной проблематике выделяют четыре основных вида депрессивных регионов:

классические старопромышленные регионы (старые индустриальные агломерации) – это территории, на которых исторически сложилась концентрация индустриальных отраслей, что определило экономическую, социальную и пространственную структуру региона, не соответствующую новым условиям и требованиям, что приводит к кризису регионов.

Признаки старопромышленного региона:

- историческое доминирование предприятий промышленных отраслей;
- применение устаревших технологий и средств производства;
- локальный рынок сбыта выпускаемой продукции;
- производство неконкурентоспособной промышленной продукции.

регионы «конкубаций» (перенаселенные промышленные агломерации);

регионы преимущественно аграрной ориентации (отсталые – сельская глубинка);

зона «пограничного пояса» (районы с принудительно разорванными историческими связями).

В целом, депрессивность регионов определяется следующими **причинами**:

1. Перенос народно-хозяйственных диспропорций производственных структур на территориальные структурные параметры. Наличие в депрессивных регионах большой доли отраслей с низкооплачиваемыми рабочими местами, а также их специализация на видах экономической деятельности с избыточной структурой занятости создают условия для роста безработицы.

2. Специфические характеристики региона, т.е. наличие внутренних условий, отрицательно влияющих на социально-экономическое развитие: низкая конкурентоспособность производства по сравнению с другими регионами; потеря конкурентных преимуществ; длительный отток населения; географическая удаленность от крупных экономических центров.

3. Снижение конкурентоспособности основной продукции.

4. Отказ от системы госзаказа и сокращение инвестиционного спроса.

5. Истощение материально-сырьевой базы.

6. Структурные сдвиги в экономике страны.

Появление депрессивных регионов в постсоветских странах, определяется четырьмя группами факторов:

1. Плохая адаптация плановой экономики региона и проживающего на данной территории населения к новым рыночным условиям: возникновение большого количества нерентабельных производств, вследствие перехода от плановых к рыночным ценам и, последующей утратой спроса со стороны покупателей на свою неконкурентоспособную продукцию;

2. Нехватка значительных бюджетных средств на инвестиции, дотирование производства и социальной сферы приводит к резкому ухудшению социально-экономического положения региона;

3. Существенный спад производства, что в результате приводит к росту уровня безработицы в депрессивных регионах, определяется концентрацией отраслей производства, которым необходимы дотации со стороны государства – сельского хозяйства, инвестиционного машиностроения, легкой промышленности, а также наличием производств с длительным циклом;

4. Уровень депрессивности регионов определяется также неэффективным менеджментом, отсутствием навыков у местных властей вести рыночное хозяйство, в том числе медленным развитием малого и среднего бизнеса, неспособностью обеспечить высвобождающуюся рабочую силу новыми вакансиями вследствие ликвидации крупных предприятий [5].

Кроме того, отличительными признаками депрессивных регионов в постсоветских странах являются:

- высокий уровень накопленного научно-технического потенциала;
- значительная доля промышленности в структуре экономики;
- относительно высокий уровень квалификации кадров.

Величина депрессивного состояния региона выражается через оценку снижения основных показателей уровня и качества жизни населения, социального обслуживания населения, экономического развития, включая

создание новых рабочих мест и формирования доходной части регионального и местного бюджета.

Зарубежный опыт развития депрессивных регионов

В развитых странах для определения депрессивных регионов применяются как абсолютные, так и относительные индикаторы. В качестве абсолютных индикаторов используются (например, в Великобритании) уровень безработицы, интенсивность миграции из региона, уровень предпринимательской активности. В качестве относительных индикаторов рассматривается ситуация в отраслях региона в сравнении с общенациональным уровнем (Великобритания), либо дифференциация экономического развития региона по сравнению с другими регионами страны (Германия). В последнем случае регионы, которым необходима помощь, группируются в порядке убывания по принципу регионального неравенства. В ЕС при реализации региональной политики используется как относительный критерий – ВВП на душу населения в регионе менее 75% от среднего по ЕС уровня, так и абсолютные показатели, выделяющие территории с традиционными отраслями в состоянии спада, регионы, переживающие социально-экономические изменения в секторе услуг, сельские территории в состоянии спада, депрессивные регионы, зависимые от рыболовства.

В США для определения регионов, в отношении которых необходимы меры поддержки регионального развития, используется критерий региональной безработицы (уровень 2-летней безработицы не менее чем на 1 п.п. выше общенационального уровня) и доходов на душу населения (80% или менее общенационального показателя). Содействию развитию подлежат регионы, испытывающие трудности, которые вызваны: промышленной реструктуризацией; закрытием военных объектов или потерей рабочих мест в оборонном секторе; природными катастрофами; резким сокращением природных ресурсов; существенным оттоком населения; отрицательным влиянием внешней торговли.

В Испании депрессивные регионы разделены на 2 типа – зоны экономического стимулирования и зоны промышленного спада. Первый тип включает южные аграрные регионы с высокой безработицей и низким уровнем жизни населения. Соответствующая региональная политика нацелена на развитие производств в соответствии с конкурентными преимуществами региона, снижение безработицы и рост среднедушевых доходов населения. Зоны промышленного спада включают территории с моноотраслевой структурой промышленного производства в состоянии застоя. Основным направлением региональной политики выступает стимулирование структурной перестройки экономики региона и развитие новых производств при соблюдении принципов устойчивого развития и при минимизации негативных последствий для занятости населения.

В Германии регионы, которым необходима поддержка, отбираются по ряду критериев, в числе которых среднегодовой уровень безработицы, среднегодовая зарплата, прогноз численности экономически активного населения, развитость инфраструктуры. При этом сами регионы формируются не по административно-территориальному делению, а по критерию сформированного локального рынка труда. Всего выделяется 258 регионов рынка труда [7].

Правительства стран в целом используют сходные подходы к реализации политики стимулирования депрессивных регионов, в основе которой разработка критериев для определения приоритетных с точки зрения оказания государственной поддержки районов страны, подготовка пакета мер, главным образом, финансовых, а также взаимная увязка мер государственной поддержки в рамках среднесрочных государственных программ регионального развития.

Региональная политика в настоящее время уходит от узкого подхода таргетирования конкретных региональных проблем и реализации инфраструктурных проектов. В настоящее время применяются новые подходы стимулирования регионального развития за счет мер, направленных на максимальное развитие регионального потенциала, содействия развитию

предпринимательства и инновациям, поддержки образовательных проектов и переквалификации местной рабочей силы. Это позволяет лучше использовать потенциал депрессивных регионов в увязке с развитием более успешных районов страны (табл. 5).

Таблица 5

Изменение подходов к реализации политики поддержки отстающих регионов

Элементы	Старая парадигма	Новая парадигма
Цели	Временная компенсация недостатков расположения депрессивных регионов	Реализация недоиспользованного потенциала регионов на основе повышения региональной конкурентоспособности
Единицы воздействия	Административные единицы	Функциональные экономические районы
Стратегии	Отраслевой подход	Интегрированные проекты развития
Инструменты	Субсидии и государственная помощь	Меры по объединению интеллектуального и физического капитала регионов (фондовый капитал, рынок рабочей силы, деловая среда, социальный капитал и сети)
Субъекты	Центральное правительство	Различные уровни правительства

Примечание – Источник: [7].

Государства, стремясь обеспечить целевую поддержку депрессивных регионов, преследуют не только социальные цели, т.е. выравнивание уровня доходов населения, проживающего в отсталых регионах. В настоящее время депрессивные регионы рассматриваются как источник экономического роста ввиду наличия значительного объема незадействованных или задействованных неэффективно ресурсов. В связи с этим поддержка депрессивных регионов рассматривается не столько как элемент социальной политики, сколько как элемент политики стимулирования экономического роста в стране. Новая парадигма региональной политики основывается на рыночных механизмах и нацелена на стимулирование эндогенного роста за счет максимального использования ресурсов депрессивных регионов и синергии с ресурсами других

регионов. Если ранее политика государственной поддержки была направлена на привлечение инвестиций в отсталые регионы и субсидии инвесторам или новым компаниям, то в настоящее время государственная помощь нацелена на развитие конкурентоспособности местных компаний, создание региональных кластеров и обмен знаниями между местными компаниями, в первую очередь, малыми и средними предприятиями, с целью содействия инновациям. При этом страны стремятся не только расширить предложение ресурсов в депрессивном регионе, поскольку этого недостаточно для качественного ускорения роста региона и догоняющего развития по отношению к более развитым регионам. Государственная политика ориентируется на поиск синергии при использовании наличных и привлеченных в регион ресурсов на основе использования инноваций, стимулирования различных субъектов рыночного процесса в данном регионе, а также обеспечения синергии ресурсов отсталого региона с другими регионами страны. При этом страны стремятся к определенной децентрализации управления региональной политикой, передавая полномочия специально созданным региональным организациям, подчиненным правительству. Так, в Великобритании были созданы Агентства регионального развития, которые подчинены центральному правительству, но функционирующие независимо от министерств. Агентства управляются советами директоров, в состав которых входят представители бизнеса и региональных организаций (профсоюзы, местные власти, образовательные учреждения). Для стимулирования эффективности Агентств создан специальный фонд (50 млн. фунтов стерлингов), из которого финансировались бонусы, выделяемые Агентствам по итогам правительственного мониторинга эффективности их работы.

В Нидерландах с начала 70-х годов функционируют пять государственных инвестиционных компаний, содействующих развитию определенного региона. При этом основная доля уставного капитала принадлежит центральному правительству: так, в компании LIOF (создана для содействия региональному развитию Южного Лимбурга) 91% уставного капитала принадлежит

центральному правительству, 8% – региональному правительству провинции Лимбург и 1% – муниципалитетам.

В США с целью поддержки депрессивных регионов была создана Администрация экономического развития, целями деятельности которой выступали формирование среды, которая содействует экономической деятельности, посредством развития общественной инфраструктуры, поддержка создания рабочих мест посредством роста инноваций, производительности и предпринимательства, поддержка усилий местных сообществ, которые столкнулись с высокой хронической безработицей и низкими доходами на душу населения, по развитию частного бизнеса и привлечению частных инвестиций. Достижение данных целей обеспечивается посредством реализации 5 программ, распределяющих гранты региональным некоммерческим организациям:

- общественные работы и инвестиции в экономическое развитие (самая крупная программа, аккумулирующая 63% ресурсов): гранты выделяются на проекты строительства или реконструкции общественной инфраструктуры, необходимой для создания и сохранения занятости в частном секторе и развития региональной конкурентоспособности;

- экономическое выравнивание: поддержка регионов, испытывающих структурные проблемы, путем предоставления кредитов местным предприятиям, для которых недоступны кредиты на коммерческих условиях;

- планирование экономического развития: поддержка проектов сотрудничества представителей местных организаций, местных общин, неправительственных организаций по разработке, реализации и пересмотру программ регионального развития;

- внешнеторговая адаптация: помощь в реализации стратегий восстановления местных компаний, испытывающих сложности в связи с ростом импорта;

- региональная техническая помощь: помощь в подготовке обоснований целесообразности инвестиций, оказание технической помощи предприятиям [7].

Особенностью реализации программ развития депрессивных регионов в США является то, что инициатива по развертыванию данных программ исходит от частного бизнеса. Так, например, программа Ренессанс Детройта является инициативой группы руководителей крупных компаний. Основной акцент в данной инициативе сделан на развитии пригорода Детройта, однако, в дальнейшем она была расширена на ряд соседних районов. Это было сделано с целью обеспечения синергетического эффекта от реализации региональной программы. Основной акцент в программе был сделан на развитии образования и повышении человеческого капитала, локализованного в регионе, что, в свою очередь, должно было обеспечить привлечение в регион инвестиций. Еще одной сходной инициативой было Региональное экономическое партнерство Детройта, сформированное на базе Торгово-промышленной палаты Детройта и объединившее 10 округов. Основной целью проекта было привлечение в регион прямых иностранных инвестиций на основе организации посещений региона с целью продвижения его как инвестиционной локации. Еще одним примером партнерства стала реализация инициативы частного бизнеса по созданию так называемой Долины автоматизации (по аналогии с Силиконовой долиной). Проект объединил представителей бизнеса, университеты и исследовательские центры. Основной идеей стало формирование технологического кластера в сфере информационных технологий, который бы занимался разработкой прикладных программ для автомобильного сектора. Основной акцент при этом был сделан на реализации образовательных программ подготовки специалистов среднего звена. Отдельные регионы США накапливают финансовые ресурсы для того, чтобы процесс структурной перестройки экономики региона сделать в перспективе менее болезненным. Так, Постоянный фонд Аляски создан с целью сохранения устойчивых доходов региона в условиях сокращения поступлений от добычи полезных ископаемых. В фонд отчисляется 25% поступлений от налогов и сборов, связанных с добычей полезных ископаемых региона. Средства фонда реинвестируются в инвестпроекты и ценные бумаги главным образом за пределами штата. Кроме того, в США и других развитых странах

поддерживается заключение двух- (местные сообщества – добывающие компании) и трехсторонних кооперационных соглашений (местные сообщества – добывающие компании – местные администрации). Целью таких соглашений является создание специальных финансовых фондов за счет части роялти, уплачиваемых добывающими компаниями, средства которых используются впоследствии для поддержки социально-экономического развития региона.

Например, в Канаде заключаются так называемые Соглашения о развитии общин, которые имеют форму трехсторонних соглашений о сотрудничестве. В их структуру включаются соглашение о роялти, планирование развития рынка труда, планирование местных закупок, планирование регионального развития, налогообложение и коммуникации. Опыт реализации подобных соглашений показал их позитивное влияние на развитие экономики сырьевых регионов и расширение отраслевой структуры экономики региона за счет поддержки закупок у местных компаний [7].

Оценка эффективности реализации программ поддержки депрессивных регионов

При осуществлении политики поддержки депрессивных регионов, как и в целом региональной политики, страны применяют специальные индикаторы, позволяющие оценить эффективность реализуемых мер, внести необходимые коррективы для повышения результативности региональной политики. При этом функционирование системы индикаторов является элементом системы мониторинга за применением финансовых и иных мер поддержки регионального развития, созданных с этой целью институтов регионального развития. При этом сами индикаторы подчинены целям регионального развития, которые также имеют четкие количественные критерии достижения. В частности, в Великобритании достижение цели снижения разрыва между развитыми и депрессивными регионами трансформировалось в два целевых индикатора: обеспечение более высоких показателей роста валовой добавленной стоимости (ВДС) во всех регионах и снижение разрыва в уровне среднегодовых темпов роста НДС в 7 наименее развитых регионах по сравнению с 3 наиболее

развитыми регионами Англии. В качестве целевых индикаторов результативности политики поддержки регионального развития использовались такие, как:

- создание и поддержка занятости: количество созданных или сохраненных рабочих мест; количество граждан, которым оказано содействие в трудоустройстве;

- создание и поддержка бизнеса: количество созданных новых предприятий, которые демонстрируют рост по истечении первого года; количество предприятий, которым оказана помощь в повышении эффективности; количество предприятий, которым оказана помощь в получении доступа к новым знаниям;

- регенерация: поддержка государственных и частных инвестиций в инфраструктуру регенерации земель; количество гектаров пахотных земель, которые были вовлечены в оборот;

- профессиональная квалификация: количество человек, которым оказано содействие в повышении квалификации в результате реализации программ регионального развития; количество взрослого населения, получивших новые базовые навыки; количество взрослого населения в трудоспособном возрасте, которым не хватало базовой квалификации и которым оказана помощь в ее получении.

Выводы и рекомендации для Республики Беларусь

Депрессивные регионы не в состоянии самостоятельно выйти из кризисной ситуации, для этого необходима соответствующая помощь со стороны государства (поддержка развития экономики и социальной сферы), которое должно быть заинтересовано в ее оказании, поскольку депрессивные регионы ведут к негативным проявлениям политического, экономического и социального характера.

При этом основными задачами государства являются следующие:

- 1) поддержание приемлемого уровня экономической дифференциации регионов;

2) создание в депрессивных регионах конкурентоспособных субъектов экономической деятельности и формирование факторов экономического роста внутри регионов (реструктуризация экономики в целях создания предпосылок для их устойчивого развития). Выход региона из депрессивного состояния является сложным процессом, требующим в каждом конкретном случае объединение соответствующих механизмов и процедур, включая и специальные меры по социальной защите населения данной территории.

Этапами подготовки программ развития депрессивных регионов могут стать следующие (рис. 6):

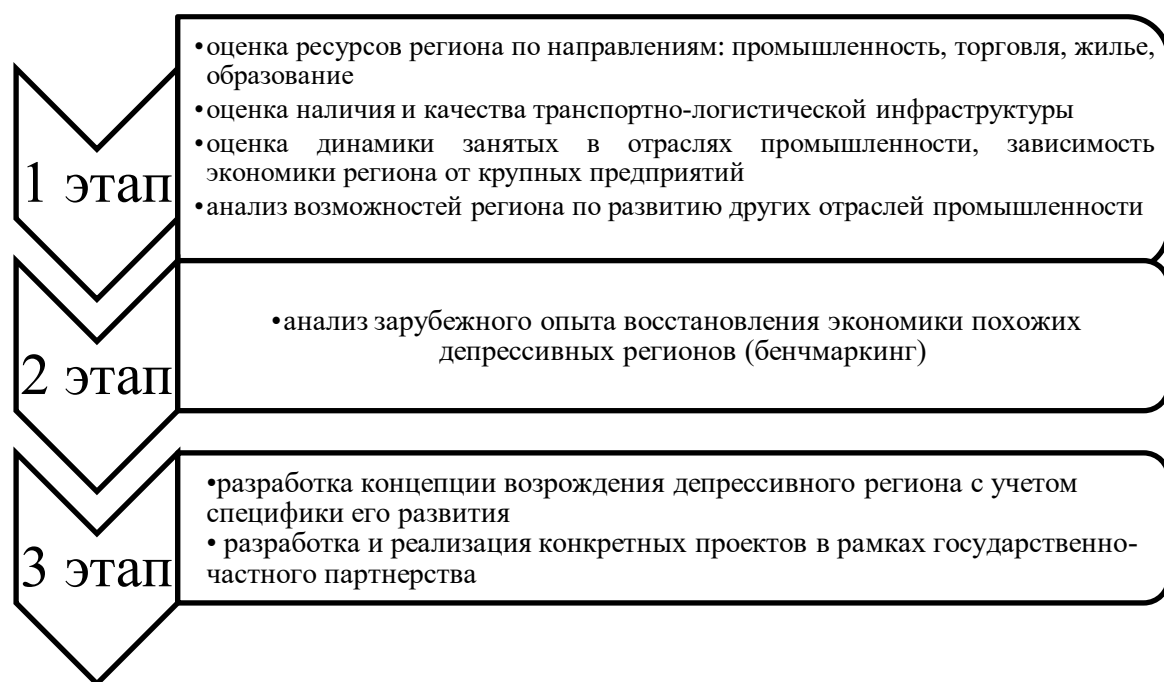

Рис. 6. Этапы подготовки программы развития депрессивных регионов

Примечание – Источник: разработано автором.

Учитывая, что экономические различия регионов обуславливаются естественными факторами, трудно поддающимися воздействию мер региональной политики, внимание следует сосредоточить на снижении неравенства в качестве жизни и создании максимально равных возможностей в сфере образования и здравоохранения вне зависимости от региона. В качестве возможных направлений можно предложить следующие меры:

1. Смещение приоритетов государственных инвестиций от реализации крупных коммерческих проектов к инвестициям в человеческий капитал, в

первую очередь образование и здравоохранение, что позволит снизить неравенство возможностей и полнее раскрыть потенциал регионов.

2. Инвестиции в инфраструктуру, направленные на повышение мобильности рабочей силы и гибкости региональных рынков труда, которые позволили бы частично перейти от миграции между регионами на постоянное место жительства к маятниковой миграции.

3. Содействие развитию региональной занятости в первую очередь через программы развития малого бизнеса, переподготовки наиболее уязвимой части рабочей силы и поддержки самозанятости.

4. Снижение централизации бюджета и введение «бюджета гражданского участия» с целью более активного вовлечения сообществ в местное самоуправление и создания стимулов для местных органов власти к эффективному развитию экономики региона.

5. Поддержка формирования агломераций (регуляторная и инфраструктурная) с целью повышения их конкурентоспособности в контексте других стран региона и мировой экономики в целом.

6. Дифференцированный подход к стратегиям развития регионов и ключевым показателям эффективности руководителей местных органов власти с целью учета специфики региона для повышения эффективности работы местных органов власти и максимально полного раскрытия потенциала регионов (промышленного, туристического, сельскохозяйственного и пр.).

Необходима определенная децентрализация политики поддержки депрессивных регионов на основе привлечения к процессу отбора и финансирования приоритетных проектов некоммерческих организаций, расположенных в данной местности (агентств регионального развития). Данные организации должны включать представителей профсоюзов, местных общественных организаций, бизнес-ассоциаций.

Целесообразно разработать четкие критерии оценки эффективности реализации мер поддержки депрессивных регионов, на основе которых будет

осуществляться как совершенствование применяемых инструментов, так и поощрение наиболее успешных агентств регионального развития.

Необходимо стимулировать инициативу по разработке программ помощи депрессивным регионам со стороны частного бизнеса, расположенного в данном регионе, при соблюдении баланса интересов всех компаний, т.е. равной доступности мер поддержки как для инициаторов программы, так и для иных региональных предприятий.

При разработке программ поддержки депрессивных регионов необходимо основное внимание уделить оценке существующего потенциала с точки зрения транспортной, энергетической и иной коммунальной инфраструктуры. Особое внимание следует уделить оценке интеллектуального потенциала региона, наличия квалифицированных кадров и их специализации, действующих в регионе исследовательских и образовательных центров.

Программа должна опираться на стратегии развития в регионе крупнейших предприятий, обеспечивая их поддержку за счет вложений государственных средств в развитие инновационного потенциала, подготовку кадров.

Реализация программ развития депрессивных регионов должна обеспечивать получение синергетического эффекта на основе интеграции социально-экономических потенциалов смежных регионов, т.е. взаимного дополнения отсталых и более успешных регионов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Статистический ежегодник. Республика Беларусь 2020 – Мн: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2020.
2. Регионы Республики Беларусь. Социально-экономические показатели, 2019 (Том 1) – Мн: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2019.

3. Регионы Республики Беларусь. Социально-экономические показатели, 2019 (Том 2) – Мн: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2019.

4. Чубрик А., Мазоль О. Причины межрегиональных диспропорций в Беларуси и возможные направления региональной политики [Электронный ресурс]. http://beroc.by/publications/policy_papers/prichiny-mezhregionalnykh-disproportsiy-v-belarusi/?sphrase_id=2016

5. Мазоль О. Депрессивные регионы [Электронный ресурс]. http://beroc.by/publications/policy_papers/depressivnye-regiony/?sphrase_id=2016

6. Экономическая энциклопедия / гл. редактор Л.И. Абалкин. М.: Экономика, 1999. – 1055 с.

7. Мазоль О. Опыт зарубежных стран в сфере развития депрессивных регионов [Электронный ресурс]. http://beroc.by/publications/policy_papers/opyt-zarubezhnykh-stran-v-sfere-razvitiya-depressivnykh-regionov/?sphrase_id=2016

Мичак Наталія Олександрівна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів
ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»,
м. Київ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0985-1402>

ЗАЙНЯТИСТЬ ТА БЕЗРОБІТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Стаття присвячена оцінці стану зайнятості та безробіття в Україні та Італії. Зокрема, проведено аналіз зайнятості та безробіття населення за останні роки. Зазначено вагомість впливу глобалізаційних процесів на зайнятість та безробіття в Україні. Наведено основні причини безробіття. Представлено кількісну зміну зайнятих та безробітних осіб за віковою структурою населення, статевою ознакою та типом місцевості. Також здійснено порівняння динаміки чисельності зайнятих і безробітних загалом по Україні та Італії. Представлено зміну рівня безробіття за тривалістю пошуку роботи працездатним населенням. Акцентовано увагу на необхідності боротьби із надприродним безробіттям та доцільності встановлення допустимого рівня безробіття окремо за кожним видом діяльності.

Ключові слова: зайнятість, безробіття, ринок праці, працевлаштування, глобалізація.

Зайнятість відіграє важливу роль у житті більшості людей для забезпечення свого життя засобами до існування. Місце роботи - це місце, де люди проводять більшість часу щодня, майже не залишаючи часу на родину, друзів та дозвілля, оскільки для багатьох людей хороша робота є основною вимогою до підвищення рівня якості життя. До того ж, провідні і успішні компанії завжди прагнуть залучати до штату мотивованих, перспективних працівників. Тож ефективна діяльність компаній, підприємств, організацій означає створення достатньої зайнятості в країні та стимулює економічне її зростання, що позначається на рівні життя працюючого населення.

Проте у світі постійно відбуваються глобалізаційні процеси, впливаючи на різні сфери господарської діяльності та зачіпаючи питання зайнятості. Одним із помітних наслідків глобалізації стала висока міграція працездатного населення України на навчання чи на роботу до країн зарубіжжя, що створює проблему для України в частині недостатньої забезпеченості підприємницьких структур кваліфікованими кадрами. Процеси міграції спричиняють ускладнення демографічних процесів, оскільки зменшується народжуваність, що негативно впливає на стан на вітчизняному ринку праці. Крім того, зростання рівня смертності населення також значно погіршує ситуацію на ринку праці.

Також для ринку праці залишається гострою проблема безробіття, особливо серед молоді. Коли особа закінчує навчання у навчальному закладі, отримує диплом, перед нею постає проблема вибору робочого місця. Молода людина, виходячи на ринок праці, ще не є конкурентною, тому що існує значний розрив між її професійними навичками та очікуваннями роботодавців, які зацікавлені у досвідченому фахівцеві, на підготовку якого не потрібно витратити додаткові кошти, тому проблема працевлаштування перед цією людиною посилюється. До того ж, чим довше молодий випускник знаходиться у статусі безробітного, тим більша конкуренція спіткає його на шляху пошуку роботи, адже щороку із навчальних закладів випускається велика кількість молодих потенційних працівників, тобто постійно збільшується чисельність робочої сили. Відповідно може виникати дисбаланс в частині перевищення пропозиції робочої сили над її попитом, коли бажаючих працювати багато, а потреба роботодавців у нових працівниках відсутня або низька, що стає для людей мотивом покидати національний ринок праці.

До значного вивільнення кадрів та зростання безробіття також призвела ситуація на Сході України та у Криму. Крім того, вагомий вплив на рівень зайнятості населення та стан економіки спричинила пандемія коронавірусу.

Враховуючи існуючі проблеми, знаходження нових векторів розвитку вітчизняного ринку праці на сьогодні становить актуальність та потребує

глибоких наукових досліджень і практичного вирішення проблеми із зайнятістю населення в умовах глобальних трансформацій.

Питання, пов'язані із зайнятістю населення, трудовими відносинами та змінами на ринку праці під впливом глобалізації економіки, розробкою механізмів державного впливу на розвиток ринку праці, розробкою шляхів вирішення проблеми безробіття в Україні є сферою досліджень таких зарубіжних і вітчизняних вчених та науковців як Александров М., Бабаскін А., Бандур С., Безугла Я., Василенко П., Венедиктов В., Грішнова О., Дружиніна В., Жадан О., Іванов С., Колот А., Кондратьєв Г., Корецький М., Лібанова Е., Лісогор Л., Лозинська Т., Магницька О., Мамонова В., Мельник Л., Моторна І., Павлюк Т., Петрова І., Петюх В., Самуельсон П., Сичова В., Фішер С., Швець В., Федотова Т. та інші.

У вивченні проблематики зайнятості наукові здобутки цих вчених та науковців є досить вагомими та цінними, але все ще залишається маловивченим функціонування національного ринку праці в умовах глобалізації та розробка інструментів його правового регулювання для подолання негативних впливів глобалізаційних процесів. Метою дослідження є вивчення стану зайнятості та безробіття в Україні та Італії та пошук шляхів поліпшення ситуації на ринку праці.

Законом України «Про зайнятість населення» встановлено, що кожен має право на вільно обрану зайнятість [2, ст. 3]. Право кожного на працю також закріплене Конституцією України [4, ст. 43].

Згідно Закону України «Про зайнятість населення» зайнятість – це не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно [2, ст. 1].

Під час вивчення стану зайнятості та безробіття населення приділено увагу таким категоріям зайнятості як чисельність зайнятого та чисельність безробітного населення.

В Законі України «Про зайнятість населення» визначено, що працездатні особи – це особи віком від 16 років, які проживають на території України і за станом здоров'я здатні до активної трудової діяльності [2, ст. 1].

Трудову активність людина починає в молодому віці, прагнучи до розвитку, реалізації трудового потенціалу, підвищення рівня свого життя. Згідно Закону України «Про основні засади молодіжної політики» молодь – це особи віком від 14 до 35 років, які є громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах [3, ст. 1].

Зайнятість населення за віковою структурою наведено на рис. 1.

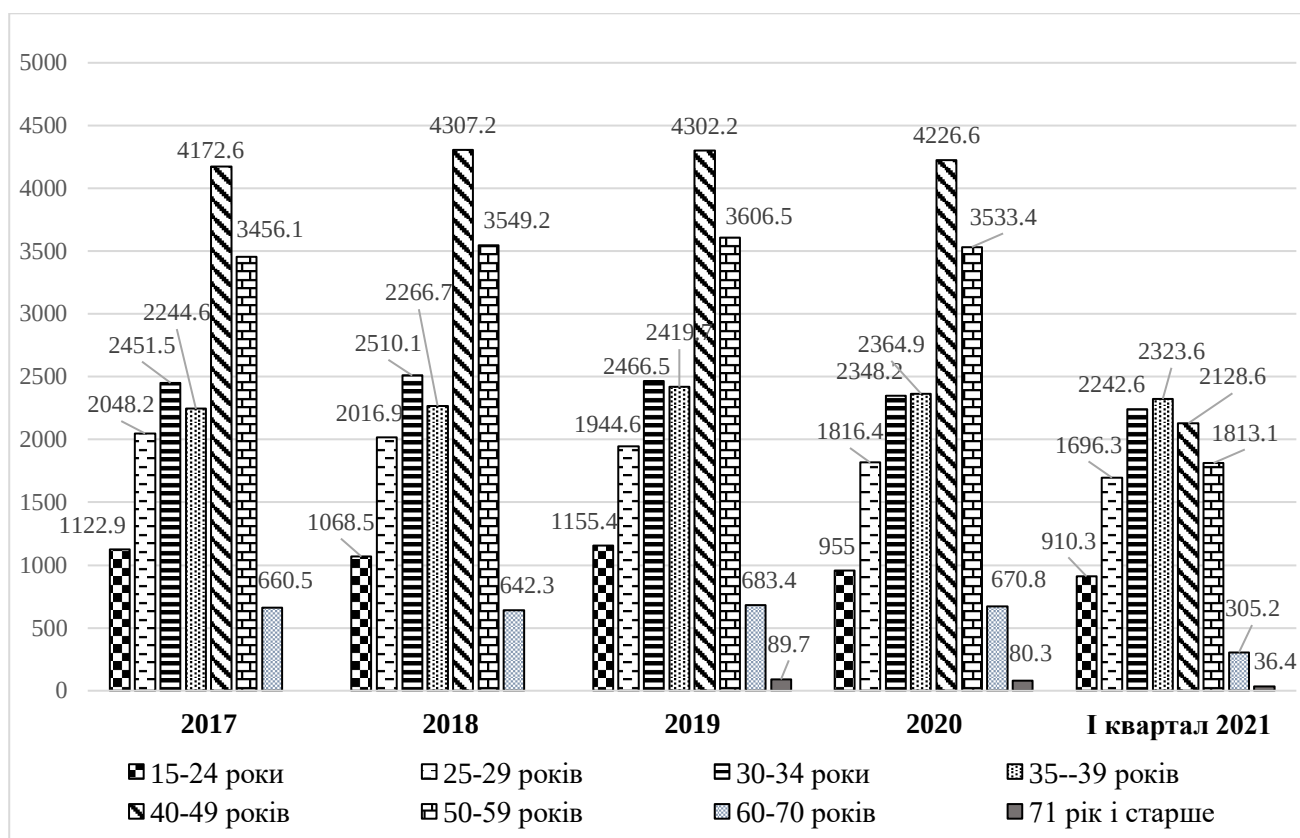

Рис. 1. Динаміка кількості зайнятих осіб за віковими групами в Україні за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

З даних рисунка 1 слідує, що для молоді у віці 25-29 років існує тенденція зниження зайнятості з кожним роком. Молодь віком 15-24 роки – це категорія осіб, які ще навчаються та ті, хто знаходиться в пошуках свого постійного місця роботи, тому це найменш працевлаштоване населення. На момент виходу на ринок праці України молода дипломована особа ще не є конкурентоспроможною для того, щоб стати на один рівень зі старшими за віком, за посадою та більш досвідченими працівниками. Часто спостерігається ситуація, коли особа певний час не може знайти роботу після закінчення навчального закладу. Тож, або підприємство не має стимулів для стажування, працевлаштування молодшої особи, або рівень знань, професійних навиків цієї особи не відповідає тому рівню, який вимагає роботодавець для заміщення вакантної посади.

Найкраще забезпечена роботою старша вікова група – 40-49 років, але і в цій групі прослідковується тенденція зниження зайнятості. Найнижчу зайнятість зафіксовано для вікової групи населення старше 60 років (36,4 тис. осіб у I кварталі 2021 року).

Порівняння загальної кількості зайнятих за статевою ознакою у динаміці наведено на рис. 2.

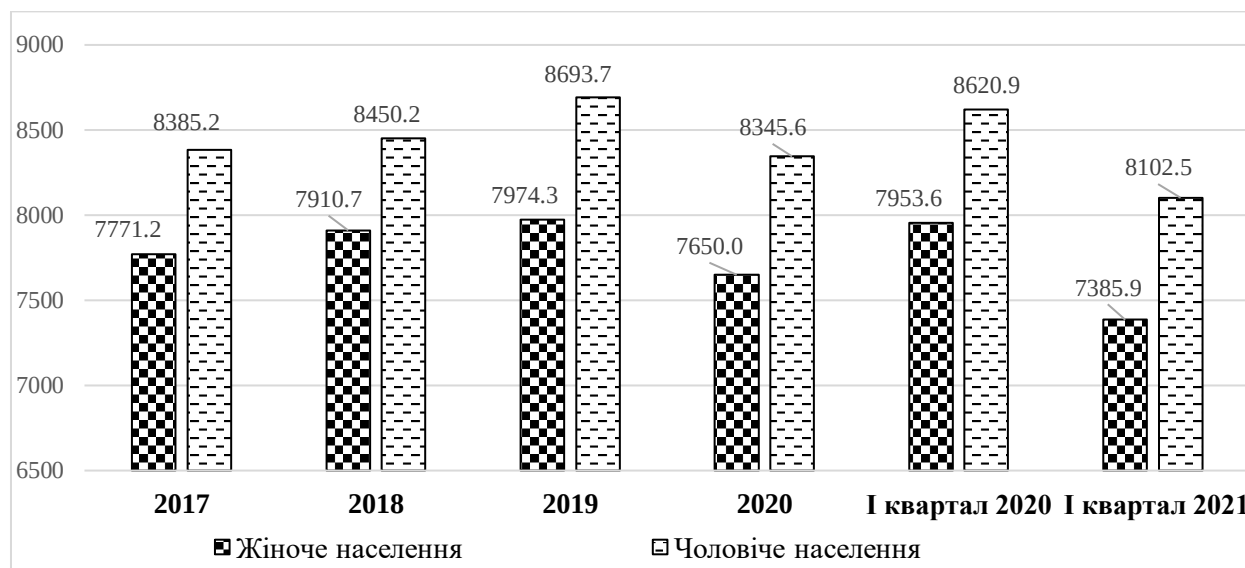

Рис. 2. Динаміка кількості зайнятих осіб за статевою ознакою в Україні за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

З рис. 2 слідує, що серед працюючого населення щороку переважає чоловіче населення. За 2017-2019 роки спостерігалось підвищення зайнятості, а у 2020 році – зниження серед населення обох статей. Порівняння кількості працевлаштованого населення в 1 кварталі 2021 року та 1 кварталі 2020 року дає змогу робити висновок про несприятливу динаміку (за рік відбулося деяке зниження зайнятості).

Детальніше результати розрахунків змін у динаміці зайнятості населення за віковими групами та статевую ознакою наведено у зведеній табл. 1.

Таблиця 1

Зміни в динаміці зайнятості чоловічого та жіночого населення

Стать	За віковими групами	Абсолютна / відносна зміна кількості зайнятого населення									
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Ч	15-24	-21,5	-3,38	50,5	8,23	-117,5	-17,7	-35,7	-6,53	-95,8	-15,79
Ж		-32,9	-6,75	36,4	8	-82,9	-16,9	-9	-2,2	-64,4	-13,89
Ч	25-29	-51,4	-4,34	6	0,53	-83,3	-7,31	-66	-6,25	-71,8	-6,76
Ж		20,1	2,33	-78,3	-8,86	-44,9	-5,58	-54,1	-7,12	-80	-10,18
Ч	30-34	26,4	1,94	-3	-0,21	-47	-3,39	-62,7	-4,69	-86,7	-6,37
Ж		32,2	2,95	-40,6	-3,62	-71,3	-6,59	-42,9	-4,25	-102,7	-9,59
Ч	35-39	12	1,01	100	8,33	-24,4	-1,88	18,2	1,43	-22,2	-1,69
Ж		9,5	0,89	53,5	5,02	-30,3	-2,71	-59,5	-5,46	-98,7	-8,75
Ч	40-49	78,4	3,87	32,9	1,56	-35,4	-1,66	5,2	0,25	-68,6	-3,15
Ж		56,2	2,62	-37,9	-1,72	-40,2	-1,86	4,2	0,19	-59,6	-2,72
Ч	50-59	23,8	1,42	0,6	0,04	-39,8	-2,34	-68,1	-4,1	-117,2	-6,86
Ж		69,3	3,89	56,7	3,06	-33,3	-1,75	-60,4	-3,22	-99,9	-5,22
Ч	60-70	-3,3	-1,05	18,5	5,95	1,8	0,55	-27,1	-8,19	-49,6	-14,03
Ж		-14,9	-4,3	22,6	6,82	-14,4	-4,07	-34,6	-10,18	-50	-14,08
Роки		2018 / 2017		2019 / 2018		2020 / 2019		І квартал 2021 / 2021 / 2020		І квартал 2021 / І квартал 2020	

*Ч – чоловіки, Ж – жінки

Джерело: розраховано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

З даних таблиці 1 слідує, що у 2018 та 2019 роках помітним було зростання трудової активності населення, а саме, у 2018 році зросла зайнятість жінок на

139,5 тис. осіб та чоловіків на 64,4 тис. осіб; у 2019 році – на 12,4 тис. жінок та 205,5 тис. чоловіків. Скорочення обсягів та рівня зайнятості відбулося як серед жінок, так і серед чоловіків, зокрема, у 2020 році (на 317,3 тис. жінок і 345,6 тис. чоловіків) та на початку 2021 року (на 256,3 тис. жінок та 236,2 тис. чоловіків). У першому кварталі 2021 року порівняно з цим же періодом минулого року кількість зайнятих жінок скоротилася на 555,3 тис. осіб, а чоловіків – зменшилася на 511,9 тис. осіб.

За проведеними розрахунками згідно даних таблиці 1, станом на 1 квітня 2021 року працевлаштованість наймолодшого населення обох статей в цілому знизилася, зокрема, серед чоловіків – на 124,2 тис. осіб (на 19,38 %), а серед жінок – на 88,4 тис. осіб (на 17,85 %).

Зайнятість молоді віком 25-29 років: серед чоловічого населення в цілому спостерігалось зниження на 194,7 тис. осіб (на 17,37 %), серед жіночого – на 157,2 тис. осіб (на 19,23 %).

У віковій групі 30-34 років зміни були такі: трудова зайнятість чоловіків знизилася на 86,3 тис. осіб (на 6,35 %), вивільнення з числа зайнятого населення відбулося і серед жінок – на 122,6 тис. осіб (на 11,51 %).

Зайнятість чоловічого населення віком 35-39 років має тенденцію до зростання, оскільки працевлаштованих чоловіків цього віку стало більше на 105,8 тис. осіб (на 8,89 %), проте зайняте жіноче населення знизилось на 26,8 тис. осіб (на 2,26 %).

Згідно статистичних даних, за період від 2017 року до 1 кварталу 2021 року серед зайнятого населення віком 15-39 років переважає чоловіче населення, ніж жіноче.

У віці 40-49 років зайняте населення зросло в кількості на 81,1 тис. осіб чоловічої статі (на 4,02 %) і зменшилося в цілому на 17,7 тис. осіб жіночої статі (на 0,77 %).

Щодо населення старшого віку (50-59 років), трудове населення України на 1 квітня 2021 року в цілому кількісно зменшилося на 83,5 тис. чоловіків (на 4,98 %) та зросло на 32,3 тис. жінок (на 1,98 %).

Найстарша вікова категорія працюючих осіб (60-70 років) має таку забезпеченість роботою: зайнятість чоловічого населення зменшилася на 10,1 тис. осіб (на 2,74 %), а жіночого – на 41,3 тис. осіб (на 11,73 %).

Згідно статистичних даних, за період від 2017 року до 1 кварталу 2021 року серед зайнятого населення віком 40 років і старше переважає жіноче населення, ніж чоловіче. Незважаючи на те, що структурно кількість працюючого жіночого населення більша у старших вікових групах (від 40 років), ніж чоловічого населення такого ж віку, але в цілому на загальну динаміку мала вплив саме кількість чоловічого зайнятого населення, яка була більша, ніж жіночого, у молодших вікових групах (до 39 років включно) (рис. 2).

Ситуацію, пов'язану із трудовою активністю населення міст та сіл України, представлено на рис. 3.

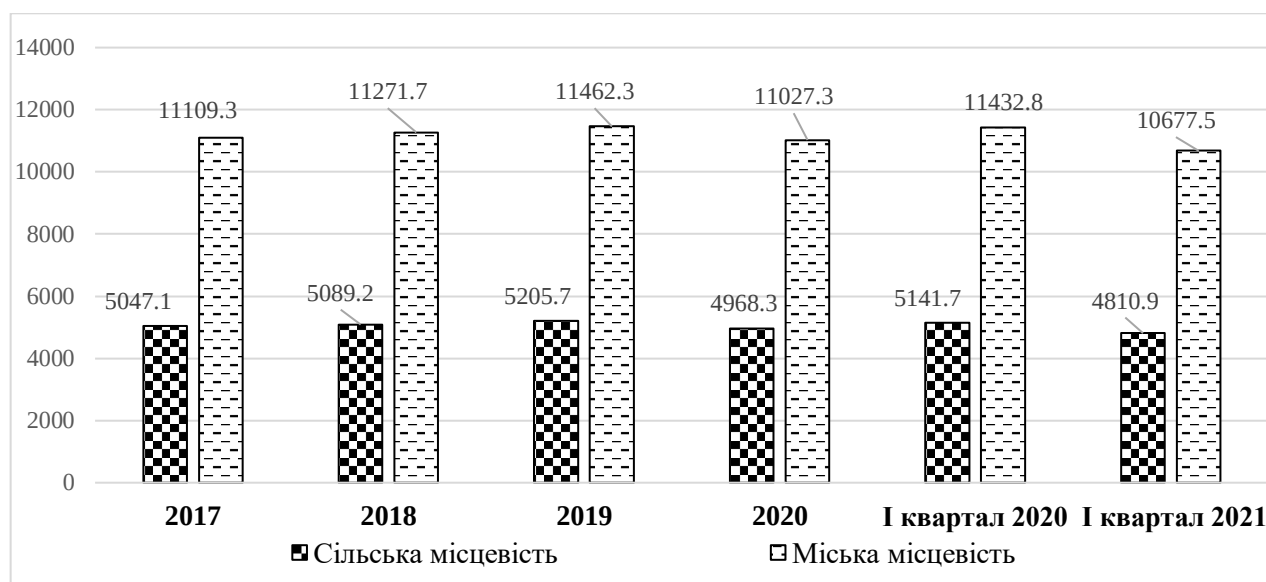

Рис. 3. Динаміка кількості зайнятих осіб за типом місцевості в Україні за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

З рис. 3 слідує, що серед працюючого населення щороку переважає населення міст. За 2017-2019 роки спостерігалось підвищення сільської та міської зайнятості, а у 2020 році – зниження всього зайнятого населення. За даними Державної служби статистики України кількість зайнятого населення у

віці 15-70 років за перший квартал 2021 року порівняно з першим кварталом 2020 року, в цілому скоротилася на 1086,1 тис. осіб (на 755,3 тис. осіб у містах і на 330,3 тис. у селах). Це дає змогу зробити висновок про несприятливу динаміку (за рік відбулося суттєве зниження зайнятості). Таке високе зниження зайнятості означає вивільнення трудових ресурсів зі складу працівників і зарахування до складу не тільки безробітного, а й економічно неактивного населення, до якого відносяться особи, що навчаються; які отримують пенсії; зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими; ті, хто зневірилися знайти роботу; які не мають необхідності або бажання працювати; ті, що шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом. Крім того, серед населення, на яке зменшилася кількість офіційно зайнятих в Україні, є і ті, хто вирішив виїхати за кордон на заробітки чи постійне проживання в пошуках кращих можливостей, вищого рівня життя. Проте порівнюючи чисельність за 2020 рік і за перший квартал 2021 року слід відмітити, що вже з початку року відбулося активне пожвавлення зайнятості.

Детальніше результати розрахунків змін у динаміці зайнятості населення за віковими групами та типом місцевості наведено у зведеній табл. 2.

Таблиця 2

Зміни в динаміці зайнятості населення у селах та містах

Тип місцевості	За віковими групами	Абсолютна / відносна зміна кількості зайнятого населення									
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
М	15-24	-33,5	-5,15	74,5	12,08	-	-	-43,2	-7,54	-	-
С		-20,9	-4,42	12,4	2,74	-81,9	-17,64	-1,5	-0,39	-53,5	-12,32
М	25-29	-38,5	-2,79	-52,9	-3,94	-70	-5,43	-72,3	-5,93	-93,5	-7,54
С		7,2	1,08	-19,4	-2,87	-58,2	-8,87	-47,8	-7,99	-58,3	-9,58
М	30-34	6,1	0,34	-67,3	-3,69	-116	-6,62	-	-6,21	-	-10,1
С		52,5	8,23	23,7	3,43	-2,3	-0,32	-4	-0,56	-16,9	-2,33
М	35-39	31,8	1,96	144,9	8,75	-35,1	-1,95	-47,3	-2,67	-	-6,34
С		-9,7	-1,56	8,1	1,33	-19,7	-3,19	6	1	-4,5	-0,73
М	40-49	129	4,52	3,4	0,11	-25,7	-0,86	63,1	2,13	-27,5	-0,9
С		5,6	0,42	-8,4	-0,63	-49,9	-3,79	-53,7	-4,24	-	-7,67
М	50-59	63	2,66	15,5	0,64	-58,3	-2,38	-88,1	-3,69	-147	-6,01

Тип місце- вості	За віковими групами	Абсолютна / відносна зміна кількості зайнятого населення									
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
С		30,1	2,76	41,8	3,73	-14,8	-1,27	-40,4	-3,52	-70,1	-5,96
М	60-70	4,5	1,07	25	5,89	-7,5	-1,67	-51,5	- 11,65	-78,6	-16,75
С		-22,7	- 9,44	16,1	7,39	-5,1	-2,18	-10,2	-4,46	-21	-8,77
Роки		2018 / 2017		2019 / 2018		2020 / 2019		І квартал 2021 / 2020		І квартал 2021 / І квартал 2020	

*М – міське населення, С – сільське населення

Джерело: розраховано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

З даних таблиці 2 слідує, що у 2018 та 2019 роках збільшилася кількість людей, які були забезпечені роботою (у 2018 році серед міського населення – на 162,4 тис. осіб, сільського – на 42,1 тис. осіб; у 2019 році міське зайняте населення зросло на 143,1 тис. осіб, сільське – на 74,3 тис.). Щодо молоді, то у ці роки зайнятість населення віком до 34 років у містах хоч і знижувалася, але у 2019 році дещо зросла порівняно з 2018, а у селах – зростала, але в динаміці за рік все ж понизилася, що може свідчити про значний витік робочої сили із сільської місцевості до міст. У 2020 році зайнятість у всіх вікових групах різко впала (міста недоотримали трудового населення на 431,1 тис. осіб, села – на 231,9 тис. осіб).

За результатами обчислення в таблиці 2, станом на 1 квітня 2021 року працевлаштованість наймолодшого населення в містах в цілому в динаміці з 2017 року знизилася на 120,7 тис. осіб (на 17,75 %), в селах – на 91,9 тис. осіб (на 19,7 %). Кількість зайнятих у віці 25-29 років у містах зменшилась на 233,7 тис. осіб (на 18,1%), в селах – на 118,2 тис. осіб (на 18,7 %), зайнятість населення віком 30-34 роки у містах впала на 278,8 тис. осіб (на 16,2 %), в селах – зросла на 69,9 тис. осіб (на 10,8 %).

У віці 35-39 років міське зайняте населення збільшилось на 94,3 тис. осіб (на 6,1 %), сільське – зменшилось на 15,3 % (на 2,4 %); у віці 40-49 років – міське

населення зросло на 169,8 тис. працевлаштованих осіб (на 5,9 %), сільське – зменшилось на 106,4 тис. осіб (на 8,2 %).

Населення старшого працездатного віку (50-59 років) втратило у кількості зайнятих 67,9 тис. міщан (2,8 %) та поповнилося на 16,7 тис. сільського населення (1,7 %). Серед населення старше 60 років відбулося зменшення кількості зайнятих, зокрема, у містах – на 29,5 тис. осіб (на 6,4 %), у селах – на 21,9 тис. осіб (на 8,7 %).

Зменшення зайнятості означає вивільнення людей із складу персоналу, знижується кількість штатних одиниць у господарюючих структурах, у зв'язку з цим відбувається падіння реальних доходів вивільненого працездатного населення, виникає соціальна напруга, скорочуються податкові надходження до бюджету, тому, крім питання зайнятості, слід також детально аналізувати і вагому соціально-економічну проблему безробіття, яка становить загрозу для суспільного і економічного благополуччя.

В Законі України «Про зайнятість населення» визначено, що безробітний – це особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи. Безробіття виникає не лише через неможливість знайти роботу після закінчення навчання, а й внаслідок вивільнення персоналу через реорганізацію чи ліквідацію підприємства, скорочення штату, сезонність роботи, звільнення за власним бажанням, за станом здоров'я, звільнення через закінчення терміну контракту. Найбільш поширеною причиною незайнятості населення можна назвати звільнення з постійної роботи за власним бажанням або за згодою сторін.

Якщо особа занадто тривалий час перебуває у статусі безробітного, вона втрачає свою кваліфікацію, довгий час не має трудового джерела доходу, крім соціальної допомоги по безробіттю, тому з часом в людини можуть виникати психологічні проблеми, такі як втрата поваги до самого себе, зниження самооцінки, наприклад через зневіру знайти роботу з причини постійних відмов роботодавців або недостатньої професійної підготовки для заміщення вакантної

посади. Не можна не зазначити і можливість розпаду сім'ї через постійну відсутність стабільного заробітку та конфлікти з цієї причини.

Безробіття населення за віковою структурою наведено на рис. 4, з даних якого слідує, що рівень безробіття серед населення є високим. Наймолодша вікова група 5-24 років є менш працевлаштованим населенням, ніж молодь віком 25-29 років, оскільки безробіття в цій групі було вищим і протягом 2017-2019 років зменшувалось, але підвищилося у 2020 році. Безробіття молодого населення у віці 25-29 років має позитивну тенденцію до зниження з кожним роком. Третя вікова група молоді (30-34 роки) має більше безробітних у 2020 році порівняно з іншими роками. Безробіття населення віком 35-39 років зростало у 2018, 2020, 2021 роках, знижувалось у 2019 році.

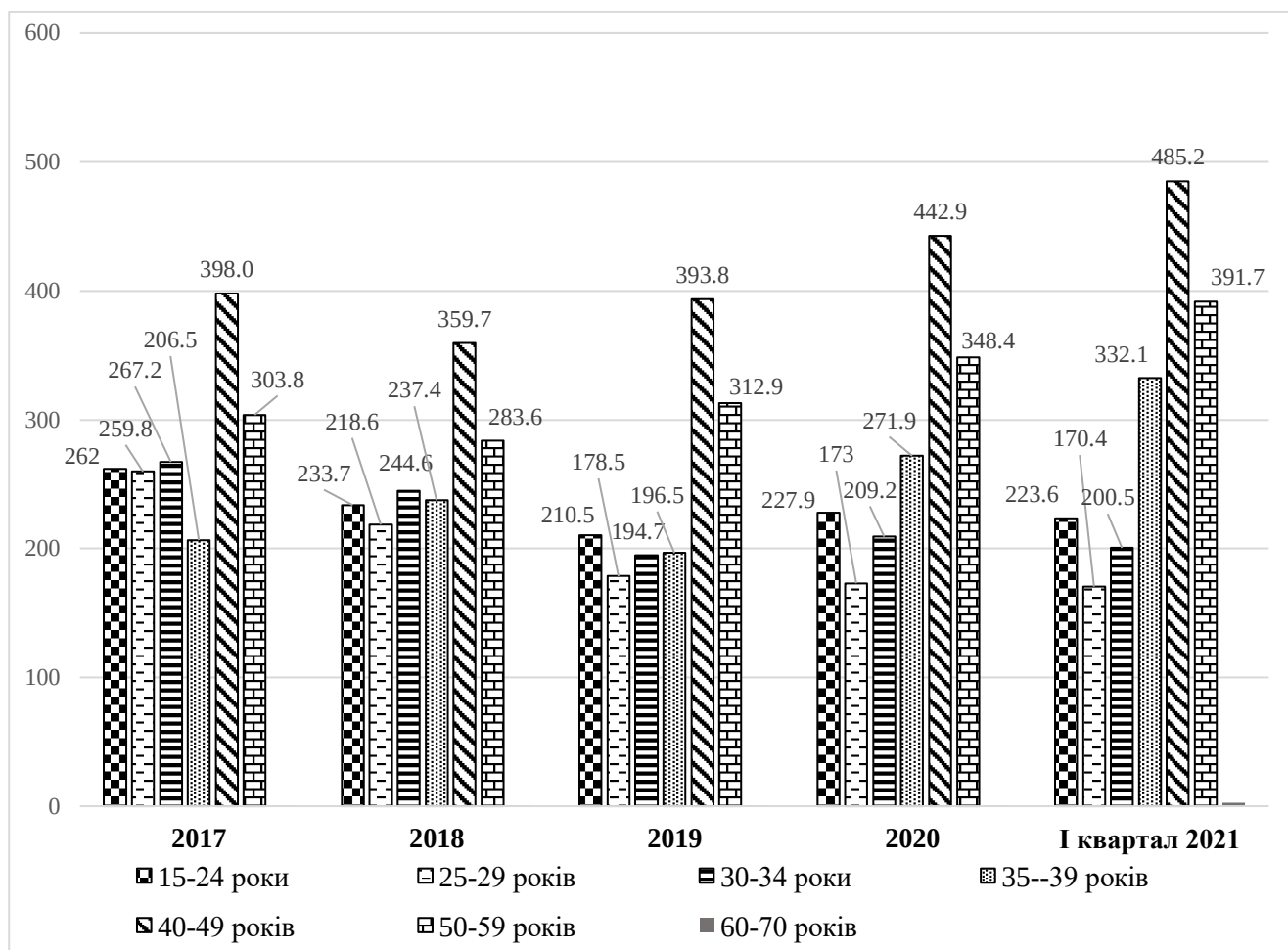

Рис. 4. Динаміка кількості безробітних осіб за віковими групами в Україні за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

Найбільше потерпало від безробіття населення у віці 40-49 років (зниження було у 2018 році із подальшим зростанням). Аналогічна динаміка була і для населення старше 50 років. Найменше безробітних зафіксовано для вікової групи населення старше 60 років.

Порівняння загальної кількості безробітних за статевою ознакою у динаміці наведено на рис. 5.

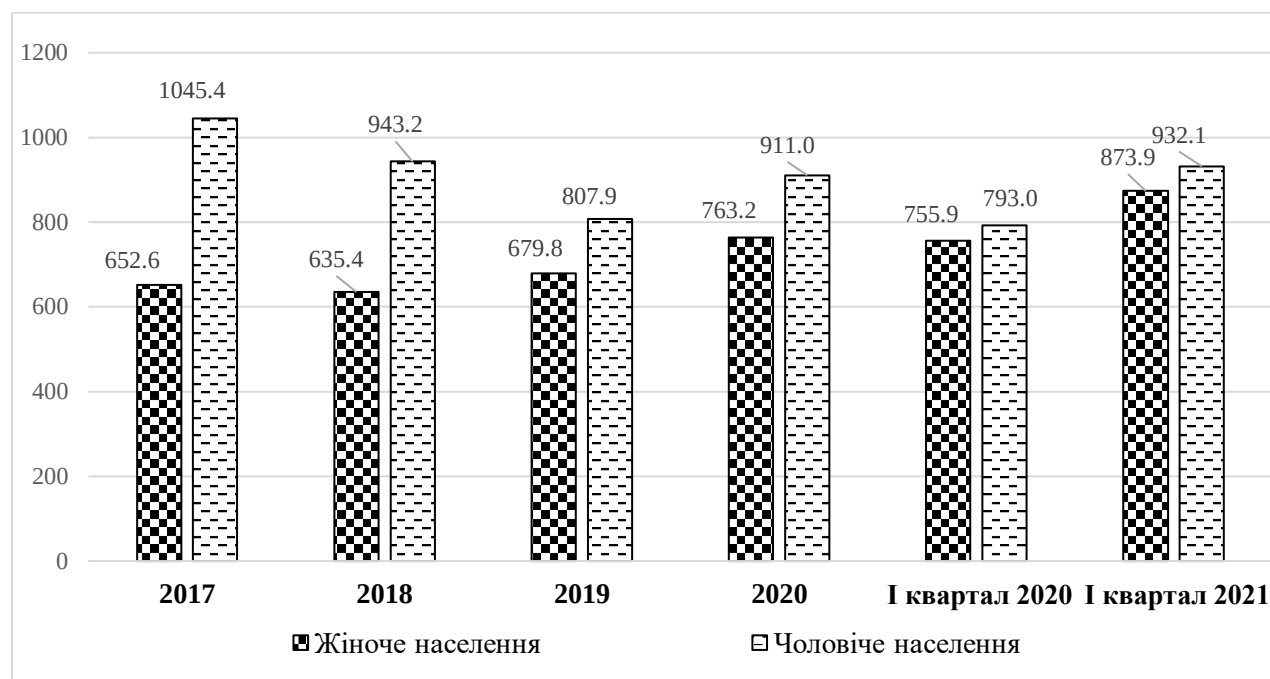

Рис. 5. Динаміка кількості безробітних осіб за статевою ознакою в Україні за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

З рис. 5 слідує, що протягом досліджуваних років безробіття чоловічого населення переважало. Зростання обсягів безробіття відбулося як серед жінок, так і серед чоловіків. Кількість безробітних жінок зростала у 2019 році (на 44,4 тис. осіб або на 7 %), 2020 році (на 83,4 тис. осіб або на 12,3 %) та на початок 2021 року (на 110,7 тис. осіб або на 14,5 %). Кількість чоловіків без роботи зростала у 2020 році (на 103,1 тис. грн. або на 12,8 %) та на початку 2021 року (на 21,1 тис. осіб або на 2,3 %). Порівняння кількості незайнятого населення в 1 кварталі 2021 року та 1 кварталі 2020 року дає змогу робити висновок про несприятливу динаміку, оскільки за рік відбулося деяке зростання безробіття

серед всього населення: серед жінок – на 118 тис. осіб або на 15,6 %, серед чоловіків – на 139,1 тис. осіб або на 17,5 %.

Детальніше результати розрахунків змін у динаміці безробіття населення за віковими групами та статевую ознакою наведено у зведеній табл. 3.

Таблиця 3

Зміни в динаміці безробіття чоловічого та жіночого населення

Стать	За віковими групами	Абсолютна / відносна зміна кількості безробітного населення									
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Ч	15-24	-37,0	- 22,83	-3,5	-2,8	13,8	11,35	-26,4	-19,5	2,2	2,06
Ж		8,7	8,71	-19,7	- 18,14	3,6	4,05	22,1	23,89	25,6	28,76
Ч	25-29	-20,7	- 11,57	-47,8	- 30,21	-5,1	-4,62	-7,6	-7,22	-11,8	- 10,78
Ж		-20,5	- 25,34	7,7	12,75	-0,4	-0,59	5	7,39	17,3	31,23
Ч	30-34	-16,8	-9,95	-29,8	- 19,61	0	0	-3,9	-3,19	3,6	3,14
Ж		-5,8	-5,89	-20,1	- 21,71	14,5	20	-4,8	-5,52	-2,4	-2,84
Ч	35-39	22,8	18,83	-45,3	- 31,48	49,2	49,9	4,7	3,18	21,5	16,41
Ж		8,1	9,49	4,4	4,71	26,2	26,76	55,5	44,72	53,1	41,98
Ч	40-49	-18,7	-8,03	-23,9	- 11,16	37,9	19,93	37,8	16,57	88,6	49,97
Ж		-19,6	- 11,86	58	39,84	11,2	5,5	4,5	2,09	10,7	5,13
Ч	50-59	-31,5	-17,4	14,9	9,97	7,4	4,5	15,7	9,14	33,8	21,99
Ж		11,3	9,2	14,4	10,74	28,1	18,92	27,6	15,63	12,7	6,63
Ч	60-70	-0,3	- 42,86	0,1	25	-0,1	-20	0,8	200	1,2	0
Ж		0,6	0	-0,3	-50	0,2	66,67	0,8	160	1	333,3
Роки		2018 / 2017		2019 / 2018		2020 / 2019		І квартал 2021 / 2020		І квартал 2021 / І квартал 2020	

*Ч – чоловіки, Ж – жінки

Джерело: розраховано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

За розрахунками в табл. 3 станом на 1 квітня 2021 року кількість безробітних чоловіків у віці 15-34 роки та безробітних жінок у віці 25-34 роки знижувалася, чоловіків у віці 35-70 років та жінок у віці 15-24 та 35-70 років – зростала. Зокрема, зменшувалося безробіття на 53,1 тис. осіб (на 33,8 %) для молодих

чоловіків віком 15-24 роки, для жінок цього віку безробіття посилювалося на 14,7 тис. осіб (на 18,5%). Для населення віком 25-34 роки відбулося зниження кількості безробітних серед жінок на 24,2 тис. осіб (на 18,9 %), серед чоловіків – на 131,7 тис. осіб (на 86,4 %). Кількість жінок і чоловіків, що були в пошуках зайнятості, віком 35-39 років збільшувалася, при чому безробіття жіночої частини населення зростало активніше (на 94,2 тис. осіб або на 85,7 %), ніж чоловічої (на 31,4 тис. осіб або на 40,4 %). Для населення старшого віку спостерігалася схожа тенденція: для людей віком 40-49 років – зростання безробітних чоловіків на 33,1 тис. осіб (на 17,3 %), жінок – на 54,1 тис. осіб (на 35,6 %): для людей віком 50-59 років – зростання безробітних чоловіків на 6,5 тис. осіб (6,2 %), жінок – на 81,4 тис. осіб (на 54,5 %). Населення вікової групи 60-70 осіб мало дуже низьку кількість безробітних.

Ситуацію, пов'язану зі станом безробіття населення міст та сіл України представлено на рис. 6.

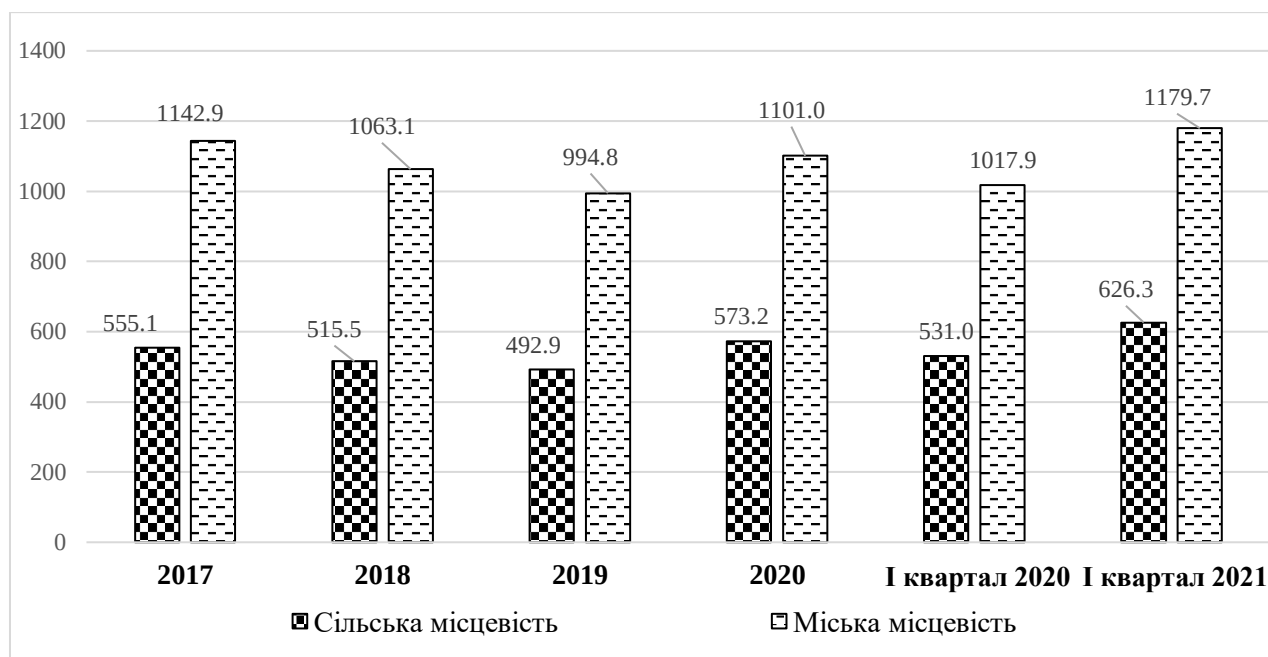

Рис. 6. Динаміка кількості безробітних осіб за типом місцевості в Україні за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

З рис. 6 слідує, що серед безробітного населення щороку переважає населення міст, ніж сіл. За 2017-2019 роки спостерігалось зниження кількості безробітних осіб у сільській та міській місцевості, у 2020 році – збільшення безробітного населення, у 1 кварталі 2021 року – знову зростання. За даними Державної служби статистики України, кількість безробітного населення у віці 15-70 років за перший квартал 2021 року порівняно з першим кварталом 2020 року, в цілому зросла на 257,1 тис. осіб (на 161,8 тис. осіб (15,9 %) у містах і на 95,3 тис. осіб (17,9 %) у селах). Це дає змогу зробити висновок про несприятливу динаміку у 2020 році та першому кварталі 2021 року (за рік відбулося зростання безробіття). Зростання безробіття на 257,1 тис. осіб свідчить про те, що дана кількість безробітних в Україні є офіційно зареєстрованою, хоча реальна кількість безробітних, які не взяті до уваги центрами зайнятості, насправді може бути набагато вища.

Порівнюючи чисельність за 2020 рік і за перший квартал 2021 року слід відмітити, що вже з початку року відбулося збільшення безробітного населення.

Детальніше результати розрахунків змін у динаміці безробіття населення за віковими групами та типом місцевості наведено у зведеній табл. 4.

Таблиця 4

Зміни в динаміці безробіття населення у селах та містах

Тип місцевості	За віковими групами	Абсолютна / відносна зміна кількості безробітного населення									
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
М	15-24	3,7	2,63	-21,5	-14,9	6,3	5,13	-6,4	-4,96	22,4	22,36
С		-32,0	-26,3	-1,7	-1,9	11,1	12,64	2,1	2,12	5,4	5,65
М	25-29	-18,4	-10,7	-39,9	-26,18	-15,5	-13,8	-10,5	-10,82	-2,9	-3,24
С		-22,8	-25,6	-0,2	-0,3	10,0	15,15	7,9	10,39	8,4	11,13
М	30-34	-29,8	-14,9	-41,6	-24,62	5,9	4,63	11,5	8,63	18,0	14,21
С		7,2	10,51	-8,3	-10,96	8,6	12,76	-20,2	-26,58	-16,8	-23,14
М	35-39	31,0	21,65	-32,8	-18,83	57,4	40,59	58,8	29,58	76,9	42,56
С		-0,1	-0,16	-8,1	-12,82	18,0	32,67	1,4	1,92	-2,3	-2,99
М	40-49	-47,3	-16,6	46,9	19,69	27,8	9,75	-1,9	-0,61	25,5	8,93

Тип місцевості	За віковими групами	Абсолютна / відносна зміна кількості безробітного населення									
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
С		9,0	8	-12,8	-10,53	21,3	19,59	44,2	34	73,8	73,51
М	50-59	-19,3	-9,48	20,9	11,35	24,4	11,89	27,1	11,81	21,2	9,01
С		-0,9	-0,89	8,4	8,45	11,1	10,3	16,2	13,62	25,3	23,04
М	60-70	0,3	42,86	-0,3	-30	-0,1	-14,29	0,1	16,67	0,7	0
С		0,0	0	0,1	0	0,2	200	1,5	500	1,5	500
Роки		2018 / 2017		2019 / 2018		2020 / 2019		І квартал 2021 / 2020		І квартал 2021 / І квартал 2020	

*М – міське населення, С – сільське населення

Джерело: розраховано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

За розрахунками таблиці 4 можна сказати, що протягом досліджуваного періоду (від 2017 року до 1 квітня 2021 року) кількість міського населення у віці до 24 років зменшилась на 17,9 тис. осіб (на 12,1 %), сільського – на 20,5 тис. осіб (на 13,5 %); міського у віці 25-29 років – зменшилась на 84,3 тис. осіб (на 61,6 %), сільського – на 5,1 тис. осіб (на 0,4 %); міського у віці 30-34 роки – на 54 тис. осіб (на 26,4 %), сільського – на 12,7 тис. осіб (на 14,3 %).

Кількість безробітного міського населення у віці 35-39 років зросла на 114,4 тис. осіб (на 73 %), сільського – на 11,2 тис. осіб (на 21,6 %); міського у віці 40-49 років - на 25,5 тис. осіб (на 12,3 %), сільського – на 61,7 тис. осіб (на 51 %); міського у віці 50-59 років – на 53,1 тис. осіб (на 25,6 %), сільського – на 34,8 тис. осіб (на 31,5 %).

За 2017-2018 роки міське населення, що знаходилося в пошуках роботи, в цілому скоротилося на 79,8 тис. осіб, сільське – на 39,6 тис. осіб; за 2018-2019 роки – міське населення знизилося на 68,3 тис. осіб, сільське – на 22,6 тис. осіб; за 2019-2020 роки – міське збільшилося на 106,2 тис. осіб, сільське – на 80,3 тис. осіб; за І квартал 2021 – 2020 роки міське населення збільшилось на 78,7 тис. осіб, сільське – на 53,1 тис. осіб. Порівнюючи безробіття станом на І квартал 2020

року та I квартал 2021 року, кількість населення зросла суттєво. Отже, за 2017-2019 роки безробіття знижувалося, після 2019 року зростало.

В Україні на кінець першого кварталу 2021 року зайнятість всього населення суттєво понизилася, особливо для вікової групи 40-59 років. Скорочення зайнятості призвело до різкого зниження одержуваних від трудової діяльності доходів і відповідно до зростання бідності.

Одним із аспектів проблеми безробіття є тривалість пошуку робочого місця, оскільки довгі пошуки посилюють напруженість у суспільстві, підвищують ризик втрати людиною мотивації до самого пошуку, до розвитку, до втрати професійних вмінь та навичок, відтак знижуються можливості на успішне працевлаштування, а особа перестає бути цінним та якісним працівником.

За даними сайту Державної служби статистики України [8], на рис. 7 представлено динаміку зміни рівня безробіття залежно від термінів пошуку роботи працездатним населенням за роками.

Аналіз вікової структури довготривалого безробіття в Україні свідчить, що серед осіб, які шукають роботу тривалий час, переважає молодь. У загальній кількості безробітних в країні, які шукають роботу понад 12 місяців, молодь у віці 15-34 років становить близько 40 %. Значні обсяги довготривалого безробіття зафіксовані у віковій групі 30 – 34 років, хоча особи з цієї вікової групи зазвичай демонструють вищі за середні показники трудової активності, адже більшість із них уже мають накопичений досвід роботи, професійно-кваліфікаційні навички, освіти тощо.

Крім негативних наслідків для нормального функціонування економіки, безробіття має і позитивні сторони, але лише, якщо воно не набуло масового характеру та не спричинило суттєвих соціально-політичних змін. Безумовно, населення, яке було вивільнене з місць свого колишнього працевлаштування з різних причин, є резервом робочої сили для перерозподілу кадрів на підприємствах, що має позитивний ефект, оскільки працівник отримає нову посаду, відмінну від попередньої, та буде мотивований підвищити свої фахові навички, хоч адаптація до нових умов може даватися працівнику нелегко.

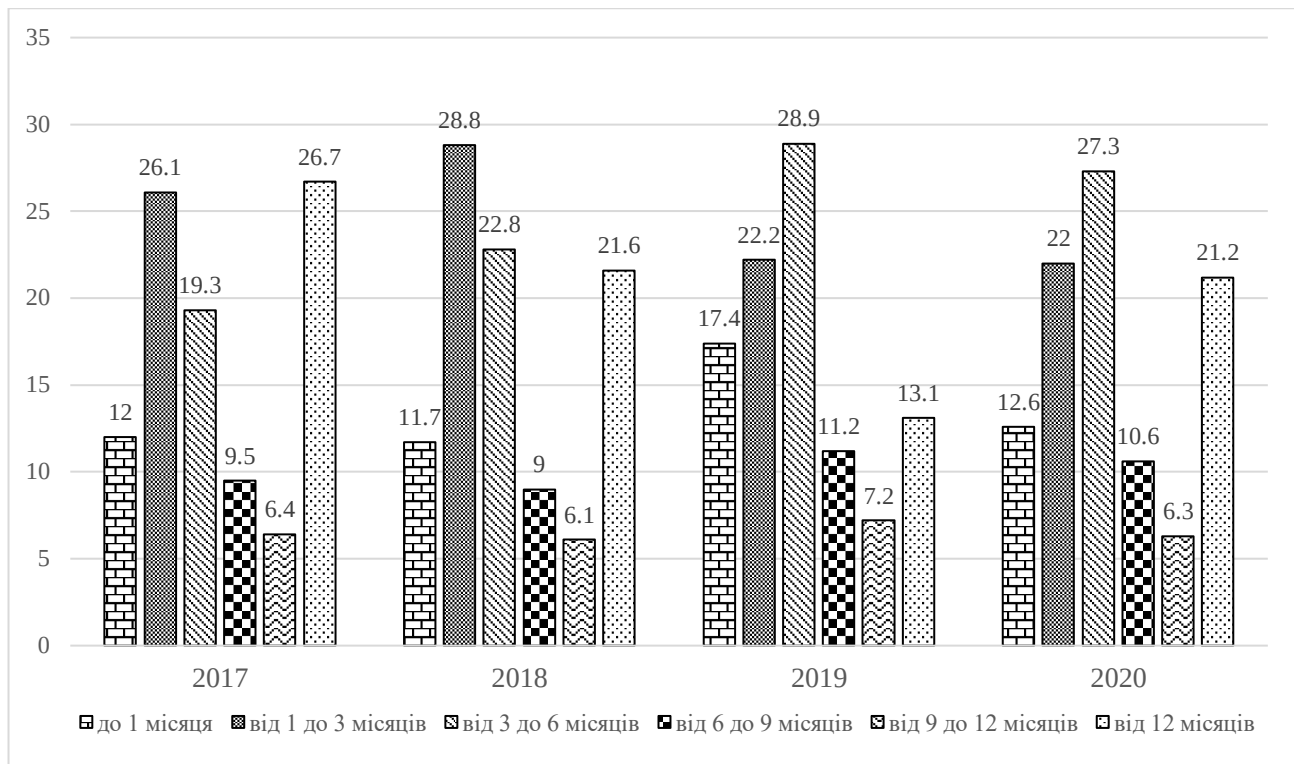

Рис. 7. Динаміка рівня безробіття населення за тривалістю пошуку роботи, %

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8]

В той же час роботодавці під час пошуку необхідного кандидата на посаду також мають ширший вибір кваліфікованих спеціалістів, чим спричиняється поява конкуренції між потенційними працівниками за краще місце роботи і вигіднішу посаду. Відтак підприємство задовольняє свої потреби у кваліфікованих трудових ресурсах, а працівник отримує нові можливості реалізувати свій якісний потенціал та вдосконалитися на робочому місці.

Для порівняння ситуації з зайнятістю та безробіттям на українському та зарубіжному ринку праці взято приклад Італії.

Динаміку зайнятості населення за віковими групами в Італії та Україні представлено на рис. 8.

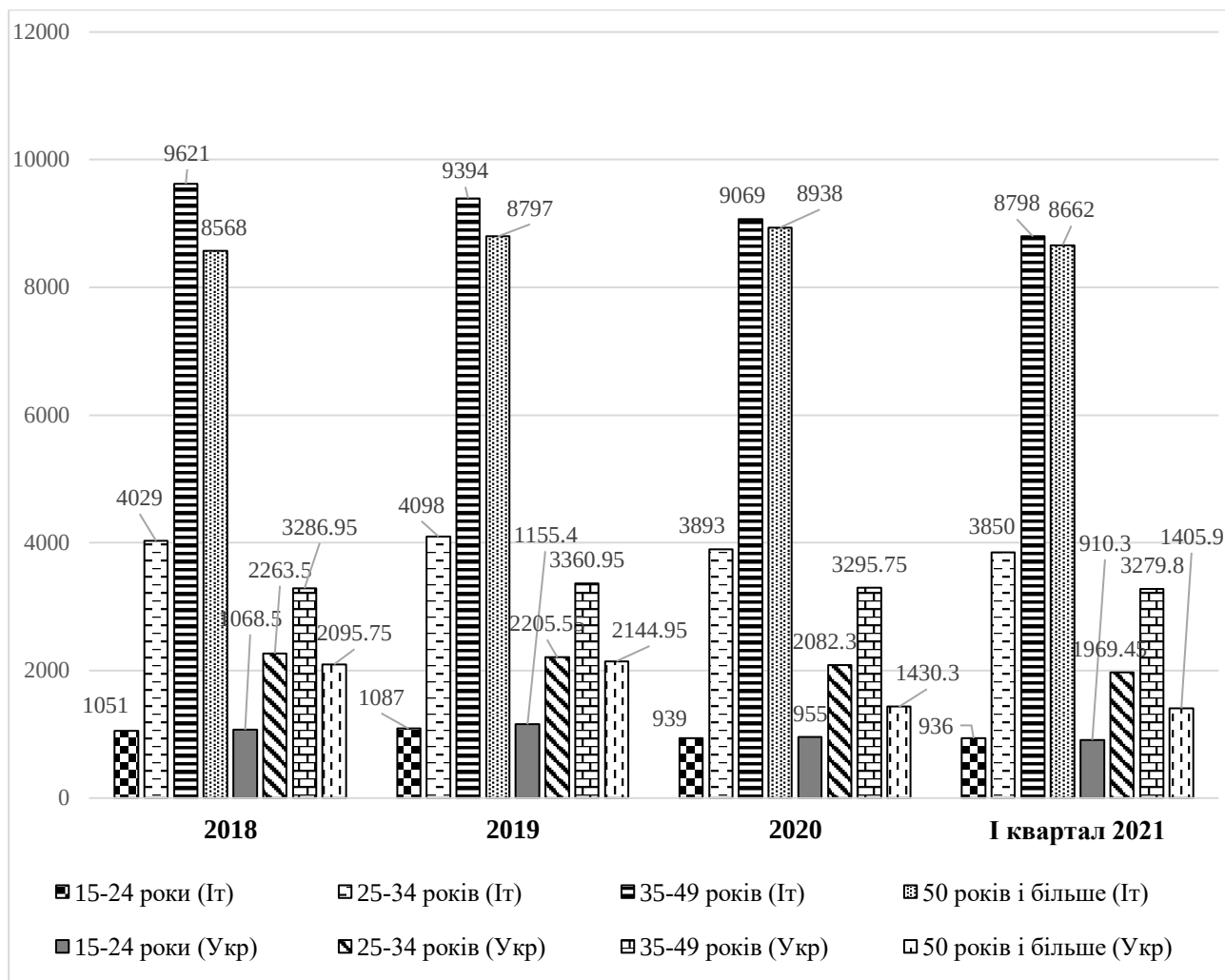

Рис. 8. Динаміка кількості зайнятих осіб за віковими групами в Україні та Італії за 2018-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8] та Національного Інституту Статистики Італії [9]

З даних рис. 8 слідує, що найкраще забезпечене місцем роботи населення віком від 35 років в Італії і віком 35-49 років в Україні.

У грудні 2019 року в Італії зростання зайнятості спостерігалось серед людей у віці 15-24 років, зайнятість людей у віці 25-49 років зменшилася, кількість тих, хто старше 50 років, зростає. В Україні зменшення кількості працюючих було у віковій групі 25-34 роки. У 2020 році щомісяця зниження зайнятості стосувалося жінок усіх вікових груп, за винятком осіб, старших 50 років, тоді як кількість зайнятих чоловіків була стабільною. У першому кварталі 2021 року Інститутом

Статистики Італії та службою статистики України було зафіксовано зниження кількості зайнятих осіб по всіх вікових групах.

На рис. 9 зображено порівняння динаміки зайнятості населення за статевою ознакою в Україні та Італії.

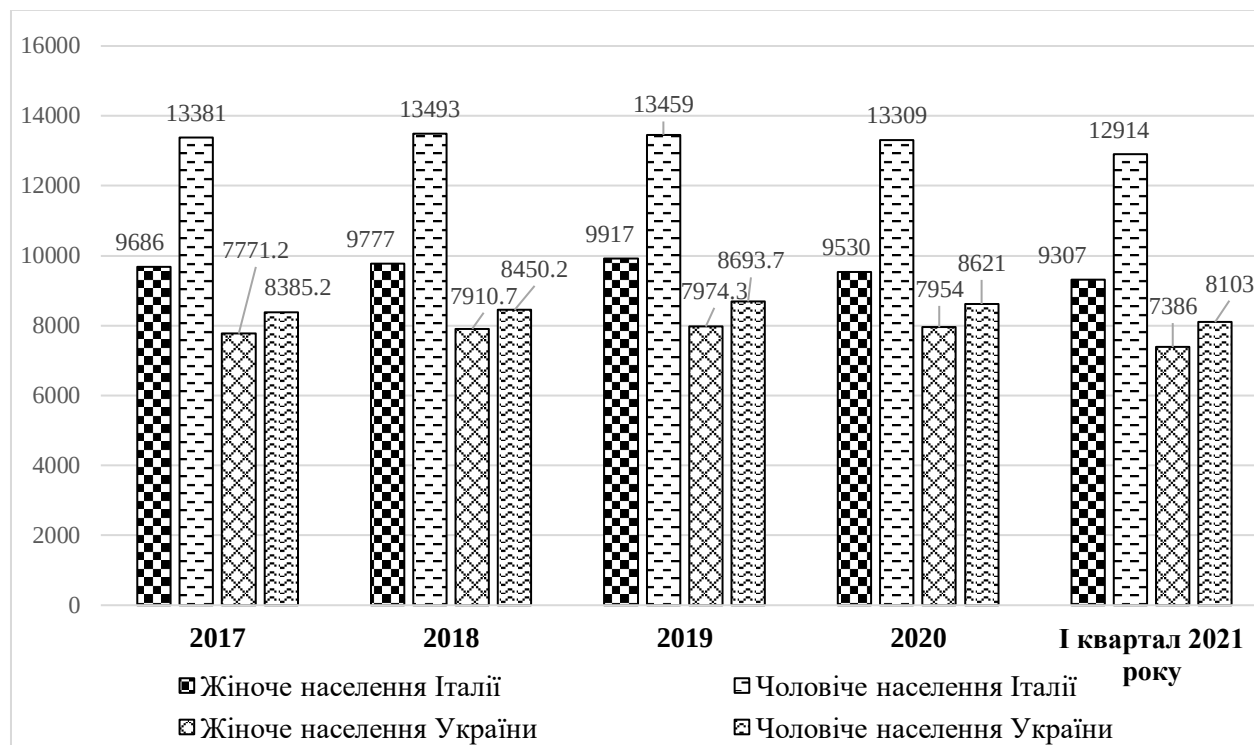

Рис. 9. Динаміка кількості зайнятих осіб за статевою ознакою в Україні та Італії за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8] та Національного Інституту Статистики Італії [9]

За даними рис. 9 чоловіче зайняте населення переважає жіноче у обох країнах. За 2017-2020 рр. кількість працюючого населення обох статей зростає і для України, і для Італії, з 2020 року – спадає.

У грудні 2018 року в Італії кількість зайнятого населення помірними темпами зросла порівняно з листопадом (на 23 тис. осіб), зокрема, жіноча зайнятість зросла, чоловіча – зменшилася, а порівняно з 2017 роком – зростання було для обох статей. У грудні 2019 року, порівняно з листопадом, зайнятість в Італії знизилася. Падіння зайнятості стосувалося і жінок, і чоловіків. Порівняно з груднем 2018 року, у 2019 році зайнятість в Італії зросла на 136 тис. осіб, зростання стосувалося і чоловіків, і жінок всіх вікових груп, за винятком осіб у

віці 35-49 років, в Україні – на 307 тис. осіб. Щорічно зростання зайнятості супроводжувалося падінням безробітних та економічно неактивного населення.

У грудні 2020 року, порівняно з листопадом, в Італії кількість зайнятих скоротилася, тоді як ріст було зафіксовано для кількості економічно неактивних та безробітних людей.

За період лютий-квітень 2021 року відносно попереднього кварталу (листопад 2020 року - січень 2021 року) зайнятість упала (на 0,4 %, на 83 тис. осіб) для обох статей. Було зареєстровано збільшення кількості безробітних (на 4,8 %, на 120 тис. осіб).

Станом на 1 квітня 2021 року як чоловіче, так і жіноче працездатне населення Італії кількісно перевищує українське населення (жіноче – на 1921 тис. осіб, чоловіче – на 4811 тис. осіб), але, незважаючи на це перевищення, питома вага працюючого жіночого населення в Італії є нижчою, ніж в Україні (в Італії жіноча частина населення займає 15,42 %, в Україні – 17,8 %), а питома вага чоловічого працюючого населення Італії є вищою, ніж в Україні (чоловіча частина населення в Італії становить 21,39 %, в Україні – 19,53 %), проте загальна чисельність населення всієї Італії є суттєво більшою, ніж чисельність українців. Порівняно з квітнем 2020 р. зайнятість в цілому мала тенденцію до падіння.

Динаміку безробіття населення за віковими групами в Італії та Україні представлено на рис. 10.

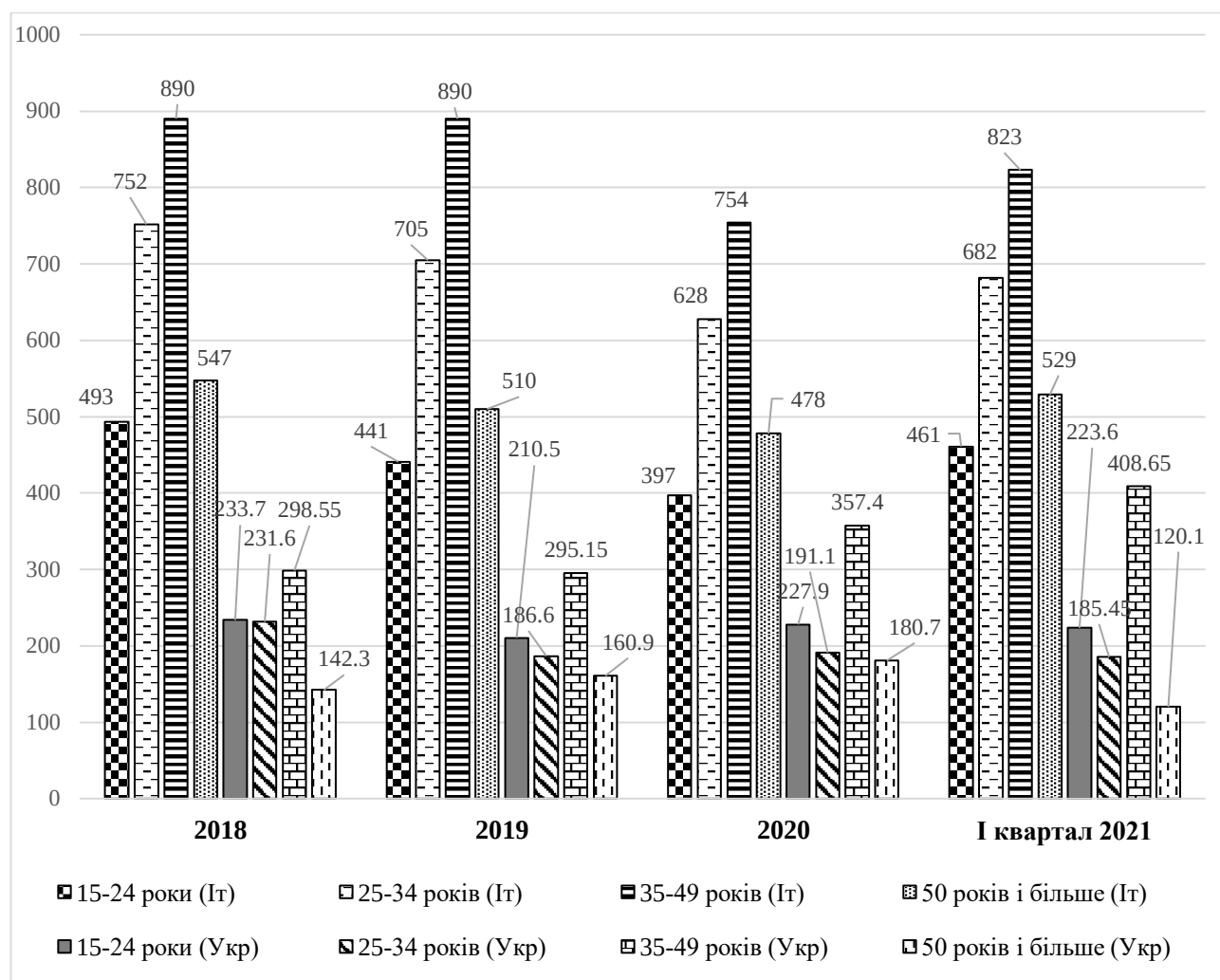

Рис. 10. Динаміка кількості безробітних осіб за віковими групами в Україні та Італії за 2018-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8] та Національного Інституту Статистики Італії [9]

У 2019 році кількість безробітних стала меншою для населення Італії та України (крім населення України старше 50 років). У 2020 році безробіття Італії зменшилося для всього населення, в Україні – зросло. У першому кварталі 2021 року Інститутом Статистики Італії було зафіксовано зростання кількості безробітних осіб по всіх вікових групах. В Україні за цей же період спостерігається подібна ситуація.

На рис. 11 зображено порівняння динаміки безробіття населення за статевою ознакою в Україні та Італії.

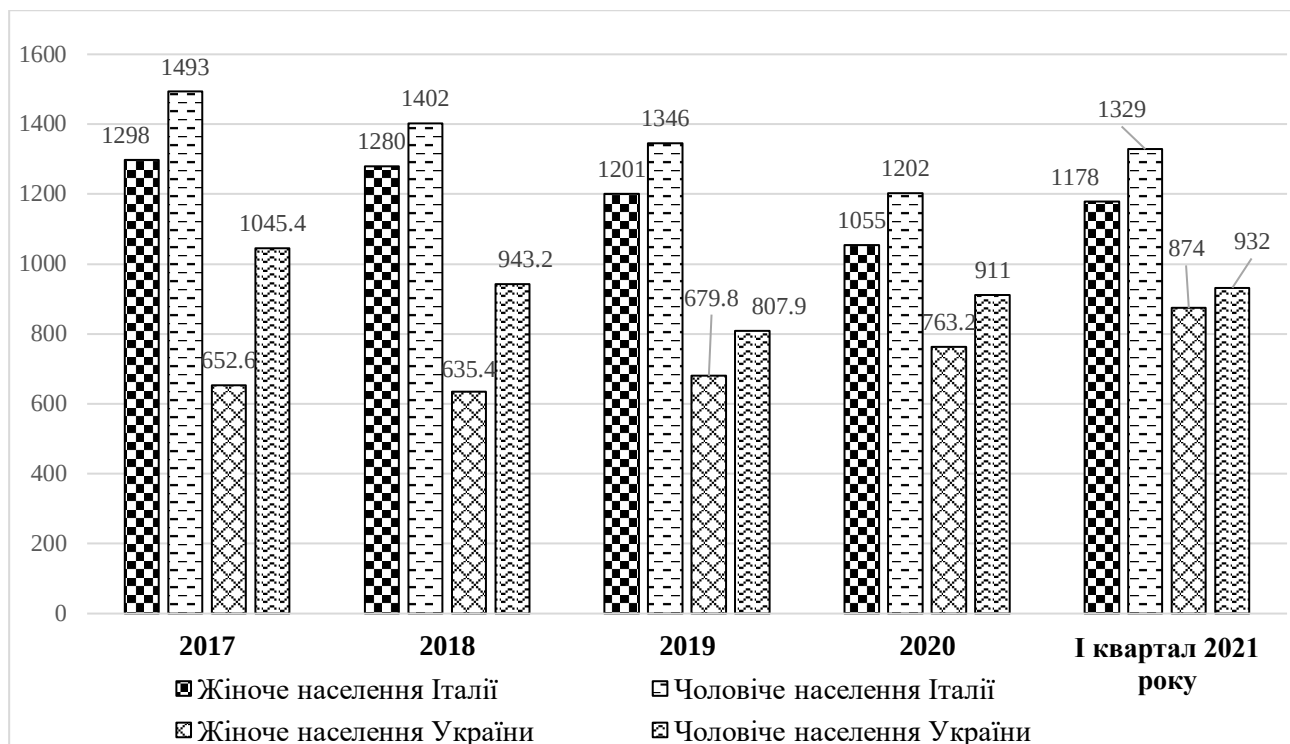

Рис. 11. Динаміка кількості безробітних осіб за статевою ознакою в Україні та Італії за 2017-2021 роки, тис. осіб

Джерело: сформовано автором за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [8] та Національного Інституту Статистики Італії [9]

За даними рис. 11 чоловіче безробітне населення переважає жіноче у обох країнах. Щороку показники кількості безробітних осіб Італії є вищими, ніж в Україні. За 2017-2020 роки безробітне населення Італії знижувалося для обох статей, у 2021 році зросло. Безробіття в Україні знизилося у 2018 році і зросло до 2021 року.

З представленого слідує, що і зайнятість, і безробіття в Італії, порівняно з Україною, мають в основному вищі показники протягом досліджуваних років.

Отже, проблема безробіття є досить актуальною не лише на території України, особливо якщо безробіття є надмірним і має масовий характер не лише у кризові періоди, оскільки рівень безробіття негативно відображається на економічному становищі країни, зокрема, воно призводить до зниження рівня виробництва, зростання злочинності та соціальної напруги в суспільстві, погіршення трудової активності, скорочення податкових надходжень, падіння життєвого рівня та скорочення обсягів заощаджень населення. Тому

надзвичайно важливо для уряду країн розробляти політику зі скорочення рівня безробіття, а саме, усувати фактори, що призводять до такого негативного соціально-економічного стану трудового населення, щоб більш повно і якісно використовувати трудові ресурси.

Погоджуємося зі словами Т.І. Павлюк про те, що актуальним для України в умовах сьогодення має бути розвиток системи професійної орієнтації та інформаційної підтримки молоді, також важливо вдосконалювати діяльність молодіжних центрів праці, створювати місця для проходження оплачуваної виробничої практики, розвивати систему наставництва у процесі формування власного бізнесу [6].

Таким чином, високий рівень безробіття – це проблема, що потребує глибокого дослідження на основі практичних рекомендацій, які можна використати для розробки та реалізації ефективної соціально-економічної політики, направленої на забезпечення високого рівня зайнятості економічно активного населення країни.

Висновки. Глобалізаційні процеси відбуваються постійно, тому впливають на світову економіку, в тому числі на ринки праці. Ринок праці є важливою складовою економіки будь-якої країни, оскільки саме з нього економіка отримує необхідні їй трудові ресурси відповідної якості та кількості. Чисельність економічно активного населення на ринку праці залежить від зміни загальної чисельності населення в країні і забезпечує пропозицію робочої сили на ринку праці. Згідно з оцінками Державної служби статистики України, чисельність наявного населення в Україні станом на 1 квітня 2021 року становила 41 487,96 тис. осіб. Протягом січня – березня 2021 року чисельність наявного населення зменшилася на 100,39 тис. осіб (на 1 січня 2021 року вона становила 41 588,35 тис. осіб). Статистичні дані свідчать про значне перевищення кількості померлих над кількістю народжених (у 2,5 рази), що кількісно зменшує робочу силу. Вплив глобалізації на українську економіку значно відчутний, наприклад, явище тривалого безробіття зумовлює зростання злочинності, бандитизму, існування

ринку нелегальних товарів та їх збут в інші країни, що погіршує економічну ситуацію у всіх країнах, які вступають у подібні торгівельні відносини.

Ще одна сторона впливу глобалізації на стан економіки – це виїзд трудового населення за кордон з метою працевлаштування. Відбувається відтік робочої сили з однієї країни та приплив у іншій країні. Для України це явище поширене і викликане низьким рівнем зарплат та не завжди задовільними умовами праці і проживання. Це безумовно позначається на народжуваності, оскільки працездатне населення не завжди бажає повертатися із заробітків до України, а вважає за краще влаштувати своє життя і забезпечити свій добробут в іншій країні. А переїзд за кордон сім'ями означає можливість народження дітей за межами України з наданням їм іншого громадянства.

Оскільки повністю безробіття подолати неможливо і в Україні ця проблема існує досить тривалий час, тому слід боротися з величиною надприродного безробіття. Для того, щоб подолати надприродне безробіття та звести його до природнього (допустимого) рівня, необхідно удосконалювати роботу профспілок, всебічно підтримувати розвиток підприємництва, виводити з тіні мале підприємництво, впроваджувати помірну податкову політику.

Слід встановлювати допустимий рівень безробіття окремо за кожним видом діяльності, який суттєво не вплине на рівень зайнятості за цим видом та не призведе до значних економіко-соціальних втрат, не спричинить застій або падіння обсягів виробництва та збуту, тобто відставання рівня ВВП за рахунок недовиробленої продукції та наданих послуг.

Вважається за доцільне також слідкувати за динамікою безробіття за видами безробіття і за галузями щомісяця та в порівнянні з попередніми періодами, з іншими галузями, країнами.

Такі заходи дозволять вчасно реагувати на зміни тенденцій на ринку праці, частіше аналізувати рівень середніх заробітних плат, реально оцінювати демографічну ситуацію, міграційні потоки працездатного населення за кордон, давати актуальну інформацію про те, в яких сферах діяльності наявний гострий

дефіцит кадрів, а в яких перенасичення, а також знаходити шляхи сприяння працевлаштуванню молоді на перше робоче місце тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гришкін В.О., Сімахова А.О., Перекопська Ю.С. Аналіз впливу глобалізації на зайнятість населення в Україні. *Проблеми економіки*. 2016. № 3. С. 40-45.

2. Закон України «Про зайнятість населення» № 5067-VI від 05.07.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.

3. Закон України «Про основні засади молодіжної політики» № 1414-IX від 27.04.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>.

4. Конституція України, прийнята від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

5. Мельничук Л.С. Основні проблеми зайнятості населення України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Економіка. Випуск 177. Том 189. 2012. С. 105-108.

6. Павлюк Т.І. Стан та проблеми працевлаштування молоді в Україні. *Ефективна економіка*. 2020. № 12.

7. Павлюк Т.І. Ринок праці: теорія, методологія, практика: монографія. Вінниця: Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2018. 212 с.

8. Сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

9. Сайт Національного Інституту Статистики Італії. URL: <https://www.istat.it/>.

Мойсеенок Оксана Владимировна
магистр экономических наук, старший преподаватель
кафедры экономики и управления
УО «Институт предпринимательской деятельности»
г. Минск, Беларусь
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7448-3250>

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация. Малый и средний бизнес во всем мире является важнейшим фактором развития экономики в целом, в том числе, за счет создания и использования инновационных продуктов, привлечения высококвалифицированных специалистов, быстрого реагирования на изменения внешней среды, а также участия в социальных программах (создание дополнительных рабочих мест, снижение эмиграции рабочей силы, снятие социальной напряженности). Однако развитие малого и среднего бизнеса невозможно без своевременной финансовой поддержки со стороны государства.

В статье рассмотрены статистические данные оказанной финансовой помощи микро-, малым и средним предприятиям в Республике Беларусь, особенности регионального финансирования проектов, а также возможности оказания адресной помощи субъектам предпринимательства на местах.

Ключевые слова: малое и среднее предпринимательство, государственная поддержка, финансовая помощь, региональное развитие.

Введение – «Беларусь – страна успешного предпринимательства»

Устойчивое социально-экономическое развитие страны во многом зависит от уровня развития и предпринимательской инициативы малого и среднего бизнеса. Данный сектор экономики является достаточно мобильным и может сгладить негативные процессы в сфере занятости населения, обеспечить социальную адаптацию высвобождающихся с крупных предприятий

работников, а также сформировать новые рыночные ниши и точки экономического роста.

Действительно, проделан очень большой путь по созданию правовых и социально-экономических механизмов для устойчивого экономического роста в Республике Беларусь и приближения уровня и качества жизни населения страны к развитым государствам мира. В 2021 г. запущена Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2021-2025 годы, утвержденная Постановлением Совета Министров от 24 декабря 2020 г. № 758. Также, актуальной является Стратегия развития малого и среднего предпринимательства «Беларусь – страна успешного предпринимательства» на период до 2030 года. В ней определены приоритетные направления развития малого и среднего предпринимательства на среднесрочную и долгосрочную перспективу, создание благоприятных условий формирования и функционирования предпринимательской среды, обеспечение согласованности действий органов государственной власти различных уровней и бизнеса. Реализация настоящей Стратегии должна позволить сформировать гибкий сектор национальной экономики, обеспечивающий ее инновационное развитие, высокий уровень конкурентоспособности, эффективную занятость и рост качества жизни населения.

При реализации предыдущей программы на 2016-2020 гг. были достигнуты следующие показатели: в мировом рейтинге достижения 17 взаимосвязанных и неразделимых целей в области устойчивого развития, Беларусь заняла 18-ю позицию среди 166 стран. ВВП на душу населения по паритету покупательной способности возрос за пятилетие на 16 % и достиг в 2020 году почти 21 тыс. долл. США. В стране обеспечена стабильная занятость населения, реальная заработная плата за пятилетие выросла более чем в 1,3 раза. По индексу человеческого капитала Всемирного банка Беларусь заняла 36-е место из 174 государств по уровню производительности труда нового поколения работников. Однако не все результаты оказались на уровне запланированных. Рост ВВП, экспорта, инвестиций оказался значительно ниже. Не в полной мере

удалось привлечь в экономику «длинные» деньги на инвестиционные цели, сформировать полноценную конкурентную среду. По-прежнему сохраняется неравный доступ к финансовым ресурсам для крупного бизнеса и малых и средних предприятий, бюрократизм и волокита в принятии решений на местах. Недостаточно развиваются институты для быстрого получения гражданами и юридическими лицами качественных административных процедур. Не решен вопрос сокращения документооборота и отчетности. Наблюдается межрегиональная диспропорция по уровню доходов.

На 1 января 2021 г. в Республике Беларусь хозяйственную деятельность всего осуществляли 371 732 субъектов малого и среднего бизнеса (увеличение на 2,8 % по сравнению с 2020 г.), 102 231 организаций-субъектов малого предпринимательства (снижение на 2,2 %), 11 282 малых организаций, 2 152 средних организаций. Индивидуальных предпринимателей на 1 января 2021 г. было зафиксировано 269 501, что почти на 5 % больше по сравнению с 2020 г. Эти данные свидетельствуют, что несмотря на сложности, связанные с эпидемиологической обстановкой, бизнес продолжает развиваться [1].

Вклад субъектов малого и среднего предпринимательства в ВВП республики за 2019 год составил 26,1 %, в том числе организациями малого бизнеса – 15,9%, организациями среднего бизнеса – 7%, индивидуальными предпринимателями – 3,2% [2].

Что касается ключевых проблем развития бизнеса, то их круг в 2020 году оставался практически тем же, что и в предыдущие годы. Это высокие ставки налогов, обременительные административные процедуры (лицензии, сертификация, проверки и пр.), неравные условия деятельности по сравнению с государственными предприятиями, высокие процентные ставки и другие.

Зарубежный опыт поддержки малого и среднего бизнеса

Следует отметить, что предпринимательство в полной мере способно раскрыть себя только при соответствующем деловом климате, который формируется, в том числе, посредством государственной политики. И сегодняшняя роль индивидуального, малого и среднего бизнеса для обеспечения

экономического развития страны служит главным аргументом в пользу необходимости продолжения оказания государственной поддержки и внедрения ее новых форм.

В целях оказания содействия развитию малого и среднего предпринимательства и осуществлении предпринимательской деятельности, создана система непрерывного сопровождения субъектов малого предпринимательства с момента их государственной регистрации, далее на этапе становления, достижения ими финансовой самостоятельности и в ходе ведения хозяйственной деятельности. В республике действует сеть субъектов инфраструктуры поддержки малого и среднего предпринимательства, а также осуществляется финансовая поддержка на республиканском и местном уровнях.

Одним из приоритетов государственной экономической политики стало повышение доли малого и среднего предпринимательства в ВВП, например, в 2019 году – до 27 % [2]. Однако за рубежом этот показатель достигает 50–59 % – как за счет благоприятной институциональной среды, так и благодаря разнообразию программ и инструментов поддержки малого бизнеса.

Например, в Великобритании отдельные министерства (торговли и промышленности, занятости, экологии, энергетики) используют 4 категории программ: консультации новым и действующим фирмам; оказание финансовой помощи – «Схема грантов», «Агентство помощи предприятиям местного значения»; региональные, в помощь мелким фирмам Шотландии, Уэльса, Северной Ирландии; поощрение экспорта (Бюро британской внешней торговли).

В Словакии реализуются кредитные, безвозмездные, а также научные и информационные программы. Безвозмездные программы направлены на поддержку и развитие малых и средних предприятий в отдельных отраслях, а также для начинающих бизнесов, повышения конкурентоспособности и др.

В Чехии с 2004 г. осуществляются программы из средств государственного бюджета и программы ФАРЕ ЕС с участием Чешско-Моравского банка гарантий и развития. Кроме того, в рамках отдельных программ чешским предпринимателям предоставляют все виды услуг на бесплатной основе

агентства CzechTrade и CzechInvest, включая различные дотационные программы, помощь в создании своего дела, новых рабочих мест, сертификации и т.д. [3].

В настоящее время в зарубежных странах в финансировании малых предприятий активно участвуют мелкие банки, которые обладают значительными преимуществами по сравнению с крупными, так как лучше знают местные условия и местный бизнес. Малые предприятия предпочитают брать кредиты именно у них, поскольку здесь большую роль играют личные взаимоотношения и положение владельца малого предприятия в местном сообществе.

Политика поддержки малого предпринимательства в Германии, где около 80 % предприятий относятся к категории малых, базируется на несколько иных принципах:

- 1) государство не берет на себя инициативу реализации конкретных экономических проектов, так как это – задача самих предпринимателей;
- 2) государством поощряются творческий поиск, готовность рисковать и адаптировать, а также осуществляется защита малых предприятий от монополистического давления;
- 3) государство оказывает преимущественно косвенную финансовую поддержку малого предпринимательства [4].

Государственная финансовая поддержка МСП в Беларуси

Финансирование расходов в рамках государственных программ в Республике Беларусь осуществляется с учетом выполнения конкретных программных мероприятий, что обеспечивает более четкую взаимосвязь с целями государственной политики и концентрацию бюджетных расходов на приоритетных направлениях социально-экономического развития. Так, наиболее значительный объем бюджетного финансирования приходится на государственные программы социально-экономической направленности,

расходы на финансирование которых в общих расходах консолидированного бюджета на 2021 год составляют около 57 % или 5,78 млрд. рублей [5].

К основным видам государственной поддержки малого бизнеса относятся следующие (Рис. 1).

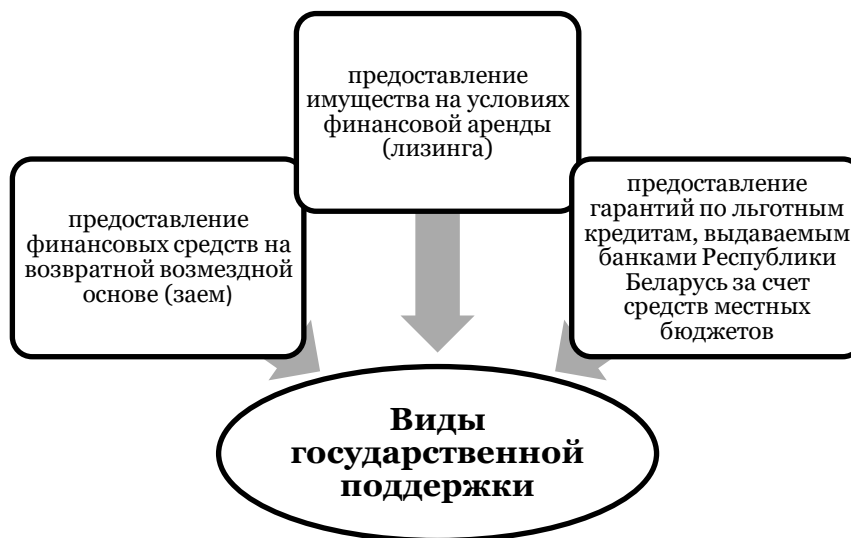

Рис. 1 Виды государственной поддержки малого и среднего предпринимательства

Примечание. Источник: - [собственная разработка по данным www.economy.gov.by]

В августе 2014 г. в Беларуси стартовала новая программа финансовой поддержки малого и среднего предпринимательства, инициированная и разработанная ОАО «Банком развития Республики Беларусь». Главная ее цель – обеспечение и расширение доступа субъектов предпринимательства, осуществляющих деятельность в производственной сфере и сфере услуг, к кредитным ресурсам, а также возможностей по проведению операций финансовой аренды (лизинга) для реализации инвестиционных проектов на разных стадиях развития их бизнеса.

Основной инструмент программы – предоставление кредитных ресурсов по доступной стоимости и с прозрачными и понятными требованиями к заемщикам. Кроме того, наряду с финансированием производственной сферы и сферы услуг стало возможным финансирование предприятий торговой сферы. Участниками данной программы являются 12 банков-партнеров (ОАО

«Белгазпромбанк», «Банк БелВЭБ», «Белорусский народный банк», «Белинвестбанк», «БПС-Сбербанк», «Приорбанк», «Банк Москва-Минск», «Белагропромбанк», «Паритетбанк» ЗАО «МТБанк», «Альфа-Банк», «Банк ВТБ» (Беларусь)) и ОАО «Промагролизинг» с которыми Банком развития подписаны соглашения.

Для расширения круга потенциальных участников программы постановлением Совмина от 1.02.2017 № 91 урегулирован дополнительный механизм оказания поддержки через кредитование банками-партнерами лизинговых компаний с последующим предоставлением имущества. Появилась возможность получить финансирование не только напрямую в банках, но и через белорусские лизинговые компании. Банк развития реализует собственную программу финансовой поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства. За январь-сентябрь 2020 г. по соглашениям, заключенным с банками-партнерами и лизинговыми организациями, банк профинансировал 919 проектов. Общий объем заключенных кредитных договоров (договоров финансовой (аренды) лизинга)) составил 182,1 млн. рублей [6].

Помимо обычных кредитных программ белорусских банков, в Беларуси предусмотрена государственная поддержка малого бизнеса в виде льготного кредитования. С декабря 2014 года Белорусский фонд финансовой поддержки предпринимателей разрабатывает и поэтапно внедряет новые механизмы предоставления нефинансовых инструментов государственной поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства. Сюда можно отнести: информационную работу Фонда, консультации по различным вопросам, развитие контактно-кооперационных связей между промышленным сектором и малыми предприятиями, оценку и экспертизу инвестиционных и бизнес-проектов, содействие развитию экспорта, производству инновационной продукции, участие в стартап-мероприятиях и так далее.

За более чем двадцатилетнюю историю Фонд профинансировал более 1500 проектов субъектов малого предпринимательства (Рис. 2).

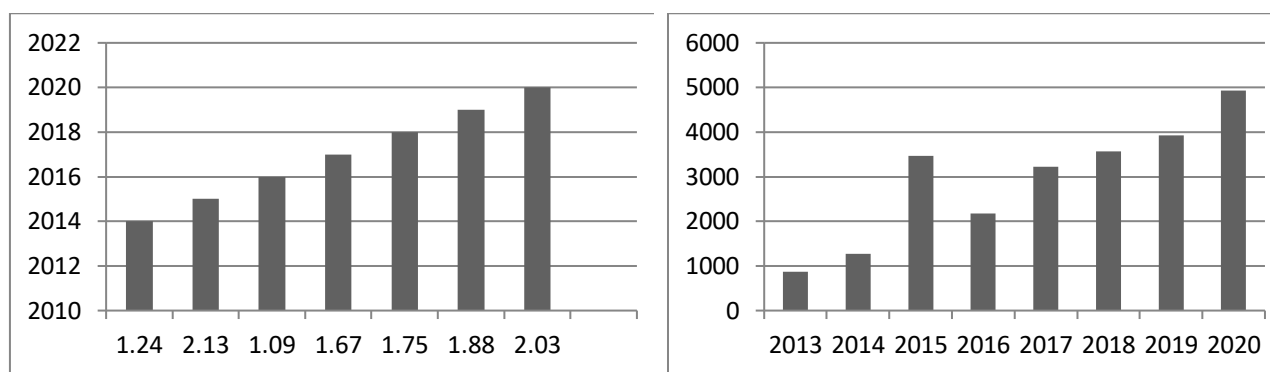

Рис. 2 Оказанная финансовая поддержка малому бизнесу, млн долл. США, тыс. руб.

Источник: [7].

Количество заявок, поступивших в фонд финансовой поддержки предпринимателей, в 2020г. увеличилось почти на 40 % по сравнению с 2016 г. (табл. 1).

Таблица 1

Поступление заявок на получение финансовой поддержки в Белорусский фонд финансовой поддержки предпринимателей за 2016-2020 гг.

Количество проектов	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Поступившие проекты	106	108	130	91	147
Принятые к финансированию проекты	55	40	43	41	52
Профинансированные проекты	38	34	42	34	43

Источник: [7].

За 12 месяцев 2020 года в Фонд для получения государственной финансовой поддержки поступило 147 проектов от субъектов малого предпринимательства. Положительное решение о финансировании получили 52 проекта на сумму 5 865,8 тыс. руб. Фактически одобрение получают примерно 40 % заявок. Около 60 % получателей поддержки – это микроорганизации, 6,7 % – индивидуальные предприниматели [7].

На наш взгляд, микроорганизациям досталась большая часть от общего объема финансирования в связи с их более активным поиском доступа к финансовым ресурсам для пополнения оборотных средств, а также вследствие относительно небольших сумм, требующихся данным предприятиям.

В 2019 году в рамках данной организации начал свою работу гарантийный фонд, который стал выступать гарантом по кредитам, предоставленным банками небольшим организациям. Это новый механизм, который является очень востребованным и банками и заемщиками. Следует отметить, что в течение 20 лет данный вопрос прорабатывался в Фонде, однако по-настоящему заработал только сейчас. Характерными чертами его являются: невысокая плата за предоставление гарантии, валюта покрытия – только белорусские рубли, четко прописанный механизм взыскания. Однако масштабы такой поддержки стоит увеличивать [8].

Региональное распределение финансирования проектов и освоение выделенных средств

Если же рассмотреть поддержку малого бизнеса в разрезе областей, то результаты будут вполне ожидаемы (рис. 3).

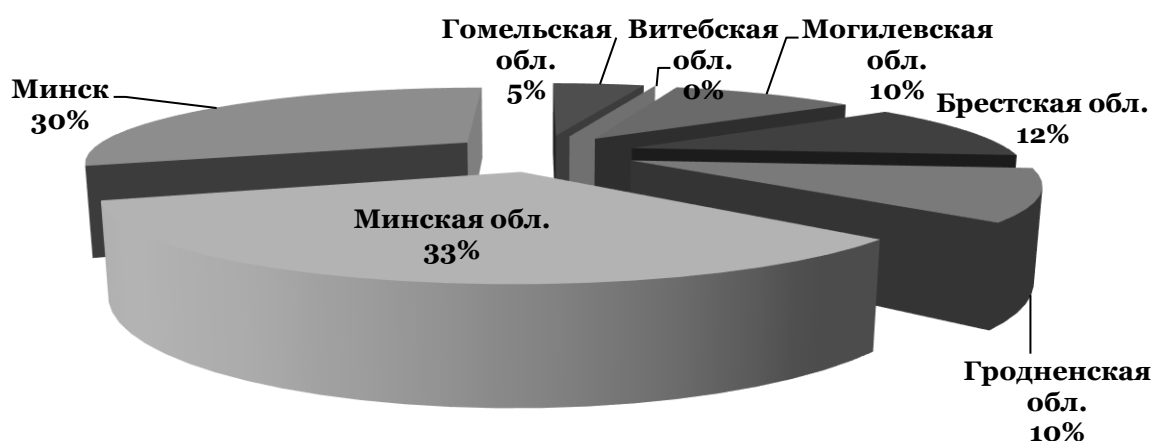

Рис. 3 Распределение объемов профинансированных проектов в разрезе регионов за 2020 г.

Источник: [7]

Представленные данные свидетельствуют о явном перевесе Минска и Минской области в распределении финансирования проектов, что также отражает традиционную предпринимательскую активность столицы и Минской области в сравнении с остальными регионами страны.

С 2019 г. Белорусский фонд финансово поддержки выдает гарантии по банковским кредитам. Индивидуальные предприниматели, микро- и малые организации могут получить кредит или оформить лизинг в банках-партнерах фонда при недостатке залога. Фонд предлагает поручительство до 60 % от суммы запрашиваемого кредита и эта сумма не должна превышать 142,9 тыс. бел руб. Кредит можно получить в четырех банках-партнерах: Белагропромбанк, Банк Дабрабыт, Банк ВТБ (Беларусь) и МТБанк.

Из средств местных бюджетов в 2019 г. государственная финансовая поддержка была предоставлена 146 субъектам малого предпринимательства. Наиболее востребованными у малого бизнеса были такие инструменты финансовой поддержки как льготные кредиты, субсидии для возмещения части процентов за пользование банковскими кредитами и субсидии для возмещения части расходов, связанных с участием в выставочно-ярмарочных мероприятиях либо с их организацией.

ОАО «Банк развития Республики Беларусь» в рамках собственной программы финансовой поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства в 2020 г по соглашениям, заключенным с банками-партнерами и лизинговыми организациями, профинансировал 1,168 тыс. проектов на сумму 268 млн бел руб. При этом общая стоимость проектов, составила 403 млн бел рублей.

Наибольший удельный вес в общем портфеле поддержки субъектов МСП занимают проекты, связанные с производственной деятельностью (производство светотехнической продукции, оконных и дверных блоков, деревянных строительных конструкций, консервированной продукции) – 37,4%, деятельностью в области транспорта (пассажирские и грузоперевозки) – 21,3 %, сферой услуг – 10,6 %. Исходя из количества профинансированных проектов, сегмент клиентов на 67 % состоит из микробизнеса и индивидуальных предпринимателей.

География финансирования охватывает практически всю территорию Республики Беларусь за счет разветвленной сети банков-партнеров,

участвующих в программе. Лидирующую позицию по количеству проектов занимают Гродненская, Брестская и Витебская области.

Из республиканского бюджета 2020 года на развитие предпринимательской деятельности планировалось направить около 2,9 млн бел рублей. В Минске в 2020 году на поддержку малого и среднего предпринимательства направлено 1 млн бел рублей, в том числе 870 тыс. бел рублей на субсидии.

Однако в последние месяцы риторика власти по отношению к малому и среднему бизнесу начала меняться. Зимой 2021 г. стало известно, что Комитет государственного контроля Республики Беларусь направил в адрес Министерства финансов письмо, в котором было предложено внести существенные изменения в деятельность индивидуальных предпринимателей. Данные изменения касаются, в частности, единого налога, упрощенной системы налогообложения, взносов в Фонд социальной защиты населения. Фактически рассматривается возможность повышения налогов для индивидуальных предпринимателей, в некоторых случаях – до 16 %. Также было предложено постепенно отменить единый налог для индивидуальных предпринимателей и перевести их на упрощенную систему налогообложения с установлением дифференцированных ставок налога в зависимости от вида деятельности, оборота, затрат на деятельность. И в первую очередь повысить ставки налога для тех, кто оказывают услуги по управлению, маркетинговые, консультационные, аудиторские, юридические, бухгалтерские услуги, а также услуги по предоставлению информации. Утверждается, что «при организации и осуществлении данных видов услуг плательщик несет незначительные затраты».

Данные предложения находятся на рассмотрении, однако они вызвали множество негативных комментариев со стороны бизнес-союзов и предпринимателей.

За период действия Государственной программы «Малое и среднее предпринимательство в Республике Беларусь» в 2013–2015 гг. из средств местных бюджетов финансовая поддержка оказана 243 субъектам на общую

сумму 14,8 млн бел руб. В 2016 году государственная финансовая поддержка из средств местных бюджетов оказана 77 субъектам малого предпринимательства на сумму 2,7 млн. бел руб. При этом запланированные на данные цели средства местных бюджетов были освоены на 41 % и 38,7 % соответственно.

Что касается 2018 года, то из средств местных бюджетов государственная финансовая поддержка была предоставлена 83 субъектам малого предпринимательства.

Если же подробнее остановиться на некоторых областных центрах страны, то в Витебской области, например, вследствие работы Комитета государственного контроля в 2018 г., выяснилось, что мероприятия государственной программы по развитию малого и среднего предпринимательства реализуются недостаточно эффективно. Ежегодно не выполняется большинство целевых показателей (в 2016 г из 9 целевых показателей программы не выполнено 5, в 2017 г – 6, в 2018 г – 7). В частности, не достигнуты показатели по удельному весу валовой добавленной стоимости, формируемой субъектами малого и среднего предпринимательства; не обеспечены рост удельного веса лиц, занятых у субъектов малого и среднего бизнеса, и увеличение количества таких организаций.

В результате за 3 года реализации госпрограммы количество созданных субъектов малого и среднего бизнеса в Витебской области сопоставимо с количеством ликвидированных (создано 11,5 тыс., ликвидировано 11,3 тыс.).

Не осваиваются бюджетные средства, выделяемые на реализацию программы, поскольку не урегулирован вопрос кредитования субъектов малого предпринимательства. За 2016-2018 гг. оказана поддержка из бюджета в размере 100 тыс. бел руб. из запланированных 2 млн бел руб. (5 %) [8].

В соответствии с Указом Президента Республики Беларусь от 25 июля 2016 г. № 289 «О порядке формирования, финансирования, выполнения и оценки эффективности реализации государственных программ» решением Гомельского областного Совета депутатов от 25 ноября 2016 г. № 141 утвержден Региональный комплекс мероприятий по выполнению Государственной

программы. На реализацию мероприятий Государственной программы в 2017 году было предусмотрено 770 000,0 бел рублей. В 2017 году финансовая поддержка оказана 9 субъектам малого предпринимательства, на общую сумму 100,1 тыс. рублей, что составило всего 13 % от запланированной суммы [9].

Очевидно, что недоиспользование средств происходит не только вследствие неэффективности данных программ, но и в связи с отсутствием заявок, удовлетворяющих предъявляемым требованиям. Невысокий же интерес субъектов предпринимательства к такого рода поддержке можно объяснить незначительными объемами финансирования, сложной, продолжительной процедурой ее получения (в среднем, от двух до четырех месяцев), жесткой системой контроля и применяемых санкций при неисполнении обязательств. Так, при нарушении получателем установленных сроков возврата финансовых средств начисляется значительный размер пени:

- по средствам, полученным на возвратной возмездной основе, – в размере процентов, указанных в договоре, увеличенных в 1,5 раза;
- по средствам, полученным на возвратной безвозмездной основе, – в размере ставки рефинансирования Национального банка, действующей на день возникновения задолженности.

Действующая система государственной финансово-кредитной поддержки малого предпринимательства малоэффективна и ей присуще наличие ряда недостатков:

- незначительность объемов ресурсов, направляемых государством на развитие предпринимательской деятельности (0,07 – 0,17% от расходной части бюджета), что обуславливает низкий уровень ее влияния на динамику и перспективы развития данного сектора экономики;
- низкий уровень охвата субъектов малого предпринимательства теми или иными формами государственной финансово-кредитной поддержки. Доля малых предприятий и индивидуальных предпринимателей, получающих ее, составляет менее 0,05 % от их общего количества. На сегодняшний день более половины

представителей малого бизнеса вообще не знают о существовании такого направления стимулирования развития частного сектора экономики;

- узкий круг видов финансовой поддержки, оказываемой за счет бюджетных средств и предоставляемой через коммерческие банки;

- сложившаяся процедура получения поддержки является предельно сложной и трудоемкой;

- небольшой размер максимально возможной суммы поддержки не обеспечивает необходимые финансовые вложения большинства реализуемых проектов.

Можно утверждать, что именно в силу изложенных причин значительная часть ресурсов, предусматриваемых бюджетами областей на развитие предпринимательства, зачастую оказывается невостребованной.

Очевидно, что действующая в республике система государственной финансово-кредитной поддержки малого предпринимательства носит преимущественно номинальный характер и нуждается в существенном совершенствовании.

Отдельно следует сказать не только о поддержке, но и вмешательстве государства в деятельность частного бизнеса. Безусловно власть выполняет надлежащую ей контролирующую функцию и определяет целесообразность ведения того или иного бизнеса в стране. Однако иногда желание работать, создавать рабочие места и нести социальную нагрузку доказать органам государственной власти становится крайне сложно. Примером здесь может стать ситуация с олимпийской чемпионкой по биатлону Надеждой Скардино и вице-чемпионкой Александрой Герасименей. Был разработан проект по созданию радиостанции «Спорт ФМ». Н. Скардино рассказывала, что в штате радиостанции будет работать примерно 30 человек, обещала прямые включения и репортажи со спортивных событий. Музыку на «Спорт ФМ» планировали ставить «бодрящую, которая придает энергии людям». Тем не менее, им ответили отказом. Основной причиной была названа нецелесообразность проекта (слишком много радиостанций).

Также, на наш взгляд вызывает много вопросов необходимость обязательного согласования плана набора студентов частных вузов с Министерством образования Республики Беларусь. До 2010 г. они были наделены правом самостоятельно определять количество набираемых абитуриентов, однако демографическая ситуация обострила конкурентную борьбу на рынке образовательных услуг и цифры приема стали сокращаться. В то же время, одним из принципов Гражданского законодательства является принцип недопустимости произвольного вмешательства в частные дела (ст. 2 ГК РБ 218-3 от 7.12.1998 г.) [10].

В условиях растущего напряжения в различных сферах бизнеса, связанного с событиями глобального масштаба в 2020 г., правительства стран предпринимают меры по оказанию помощи стейкхолдерам своих государств, и в каждой стране такого рода поддержка значительно отличается.

Александр Лукашенко 24 апреля подписал Указ №143 «О поддержке экономики», с целью оказанию первоочередных мер по обеспечению устойчивой работы экономики и социальной сферы страны в условиях мировой эпидемиологической ситуации.

Указом предусматривались меры поддержки субъектов хозяйствования отдельных отраслей экономики, наиболее подверженных неблагоприятному воздействию: обрабатывающая промышленность, производство текстильных изделий, одежды, изделий из кожи и меха, оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов, транспортная почтовая и курьерская деятельность, деятельность сухопутного и трубопроводного транспорта, услуги по общественному питанию, операции с недвижимым и движимым имуществом и др.

Местные органы власти вправе были изменять установленный срок уплаты налогов, сборов (пошлин), полностью уплачиваемых в местные бюджеты, арендной платы за земельные участки, находящиеся в государственной собственности, подлежащих уплате с 1 апреля по 30 сентября 2020 г. в форме отсрочки с последующей рассрочкой, налогового кредита.

По состоянию на 16 июля с заявлением о предоставлении налоговых льгот и преференций в облисполкомы и Мингорисполком обратились 3467 субъектов хозяйствования, из них 1266 воспользовались налоговыми льготами и преференциями (73,1% – организации частной формы собственности). Общий объем поддержки составил 22,9 млн бел руб. Областные советы депутатов снизили ставки единого налога на второй и третий кварталы. Согласно поданным декларациям, льготой воспользовались более 34,3 тыс. индивидуальных предпринимателей. Суммарная поддержка составила 8,3 млн бел руб.

По состоянию на 1 июля 2020 г. из поступивших 5155 обращений арендаторов (ссудополучателей) и покупателей имущества льготами и преференциями воспользовались более 3,5 тыс. субъектов хозяйствования. Общая сумма поддержки составила 23,8 млн бел руб., из них 88 % предоставлены 3236 субъектам хозяйствования частной формы собственности [11].

В Беларуси продлили меры поддержки пострадавших отраслей и организаций в условиях замедления экономической активности из-за эпидемиологической ситуации. Соответствующие изменения внесены указом от 31 декабря 2020 года № 512 в указ № 143 от 24 апреля 2020 года «О поддержке экономики». В частности, продлеваются возможность предоставления налоговых льгот по платежам в местные бюджеты и арендной плате за земельные участки, мораторий на увеличение базовой арендной величины, разрешение на реализацию безрецептурных лекарственных средств в интернете. На первое полугодие 2021 года перенесен срок предоставления рассрочек погашения арендных платежей по отсрочкам, предоставленным в II и III кварталах 2020 года, а также предоставляются новые отсрочки в первом полугодии 2021 года с рассрочкой погашения обязательств до конца 2021 года. Кроме того, перечень видов экономической деятельности, наиболее подверженных неблагоприятному воздействию эпидемиологической ситуации, дополнен деятельностью по показу кинофильмов. Организациям предоставлено право по согласованию с собственниками принимать решения о непроведении инвентаризации находящегося на бухгалтерском учете имущества.

Благодаря предпринятым мерам, а также деловому сообществу, особенно в регионах, которые проявили активность, регулярно проводили конструктивный обмен мнениями, проявили социальную ответственность – удалось заметно смягчить последствия эпидемии для предприятий и для экономики Беларуси в целом.

Заключение – современные направления поддержки предпринимательской активности в регионах

Тем не менее, на наш взгляд основное внимание в поддержке и развитии предпринимательства следует оказывать именно регионам (Рис. 4).

Рис. 4 Поддержка и развитие предпринимательства в регионах

Примечание. Источник – собственная разработка.

При этом здесь необходимо учитывать особенности каждого территориального центра, их потенциал, возможность привлечения инвестиций, развитие целой системы малого и среднего предпринимательства. Некоторые эксперты говорят о необходимости разработки универсальных мини-кейсов для той или иной местности для начинающих предпринимателей, как, например, на юге Беларуси основной вид деятельности – это тепличное хозяйство, и это направление настолько развито, что весь цикл производства, снабжения и реализации освоен именно на данной территории: одни занимаются отоплением, другие – защитой растений, третьи реализуют пленку [12]. Кроме того, назрела необходимость и предусматривается на местном уровне создание ресурсных центров экономического развития, на которой будут вести прием представители райисполкома или облисполкома и куда может обратиться предприниматель для решения всех «наболевших вопросов».

В регионах практически не работают механизмы саморазвития, отсутствует регулярная деятельность, направленная на развитие целевых сообществ, а также сформировалась неспособность мобилизовать имеющиеся ресурсы и слабость лидерского потенциала. Необходимо вовлекать население в процесс разработки и обсуждения стратегий развития области и района, воспитывать более молодых лидеров, обучать их мыслить стратегически, базироваться на принципах устойчивого развития, разделять обязанности, делегировать полномочия. Реализация данных задач возможна, в частности, с помощью развития малого бизнеса. Одним из направлений поддержки предпринимательства в регионах может стать обмен передовым опытом, когда представители местных бизнес-сообществ посещают фестивали, семинары, конференции, обсуждают «истории успеха», а затем применяют эти знания у себя. И хотя предпринимательская активность населения крайне низкая (исследователи отмечают, что по критерию «предпринимательские навыки» Беларусь занимает последнее место среди стран Восточного Партнерства), важно опираться на ресурсный потенциал и местный рынок, необходимо определить чего не хватает каждому конкретному региону, специфику данной

территории и, далее, с государственной поддержкой выстраивать инфраструктуру поддержки малого бизнеса на местах (рис. 5).

Это позволит более активно развиваться региональному бизнесу, что является определяющим в развитии предпринимательства в стране и обеспечит Республике Беларусь достижение цели поставленной Стратегией развития малого и среднего предпринимательства на период до 2030 года – сделать ее страной успешного предпринимательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Министерство по налогам и сборам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nalog.gov.by/> – Дата доступа: 20.03.2021.

2 Национальный статистический комитет Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.belstat.gov.by> – Дата доступа: 11.03.2021.

3 Мировой опыт поддержки малого и среднего предпринимательства // Экономическая газета. – 2014. – 26.08. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://neg.by/novosti/otkrytj/mirovoj-opyt-podderzhki-malogo-i-srednego-predprinimatelstvaca-18803> – Дата доступа: 10.03.2021.

4 Тараруева, А.А. Зарубежный опыт региональной поддержки малых предприятий / А.А. Тараруева // Серия «Экономика. Управление. Право» // Вестник РГГУ. – Москва. – 2011. – С. 324-331.

5 Министерство финансов Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://minfin.gov.by/> – Дата доступа: 13.03.2021.

6 Банк развития профинансировал более 900 проектов в рамках поддержки МСП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://brrb.by/about/press/news/za-9-mesyatsev-2020-g-bank-razvitiya-profinansiroval-bolee-900-proektov-v-ramkakh-podderzhki-msp/?fbclid=IwAR0--laTJB8SJmzWk7Jzwppl1RQtHZj2LDrjeCR_bKzi4IkgSLM3y-0nMbs – Дата доступа: 17.03.2021.

7 Белорусский фонд финансовой поддержки предпринимательства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belarp.by/> – Дата доступа: 12.03.2021.

8 Кредитные гарантии. Они нужны бизнесу? // Экономическая газета. – 2019. – 22.10. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://neg.by/novosti/otkrytj/kreditnye-garantii-oni-nuzhny-biznesu> – Дата доступа: 08.03.2021.

9 КГК отмечает неэффективность реализации госпрограмм по развитию малого и среднего предпринимательства в Витебской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://primepress.by/news/ekonomika/kgk_otmechaet_neeffektivnost_realizatsii_gos

programm_po_razvitiyu_malogo_i_srednego_predprinimatelst-13337/ – Дата доступа: 11.03.2021.

10 Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravo.by>. – Дата доступа: 18.02.2021.

11 Министерство экономики Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.economy.gov.by/ru/> – Дата доступа: 15.03.2021.

12 Эксперты – о развитии предпринимательства в регионах, кооперации малого бизнеса и промышленности и создании специализированной организации по поддержке МСП // SB.by: Беларусь сегодня. – 2019. – 30.04. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.sb.by/articles/initsiativa-toplivo-dlya-ekonomiki.html> – Дата доступа: 12.03.2021.

Рогоза Нікіта Сергійович,
аспірант ВНЗ «Київський
університет ринкових відносин»
м. Київ,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8091-8046>

АНАЛІЗ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ, ФІНАНСОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ З ОЦІНКОЮ ЇХ КРИЗОВИХ ФАЗ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація. У даній статті розглянуто довгострокові прогнози фінансових і соціально-економічних криз, виконані на основі системної теорії різноманітних циклів, що створена протягом двох століть. Дана комплексна оцінка процесів трансформації регіональних фінансових криз у світову глобальну соціально-економічну кризу 2008-2021 рр., фази якої склали дві хвилі з піками 2008-2009 і 2020-2021 рр. Остання друга хвиля була викликана пандемією коронавірусу, яка синхронізувала з рецесією світової економіки. Аналогічно дві хвилі кризи спостерігались і в часи Великої депресії 1929-1939 рр. з піками 1932-1933 і 1937-1938 рр. Наслідком протиріч, накопичених останньою, відповідно до теорії довгих хвиль Кондратьєва, в 1939-1945 рр. стала Друга світова війна. Виходячи з теорії циклічності соціально-економічних криз М. Туган-Барановського і М. Кондратьєва визначені 9-річні цикли глобальної економіки в останні півстоліття з 3-річним лагом їх попередження механізмом фінансових криз.

Ключові слова: глобалізація, фінансові та соціально-економічні цикли, кризи, рецесія, цикли сонячної активності, числа Вольфа.

До використання теорії фінансових та соціально-економічних циклів і криз у моніторингу процесів світової економіки та їх прогнозування вчені-економісти прийшли не випадково, оскільки спонукала їх до цього потужна соціально-економічна та політична криза, що охопила СРСР ще наприкінці 1980-х років, яка в результаті закінчилась розвалом «соціалістичного табору» країн - сателітів Радянського Союзу з наступним його розпадом у 1991 р. До цього тут займались прогнозуванням соціально-економічного розвитку радянської

України та її регіонів на основі різних економіко-математичних моделей – детермінованих та економетричних. Адже в СРСР відкидали складові «економіксу» – «мікроекономіку» та «макроекономіку», побудовані на основі теорії маржиналізму, що обґрунтована австрійською школою політичної економії, яка ще у роки Громадянської війни була піддана нищівній критиці головним на той час теоретиком марксистсько-ленінської політичної економії Миколою Бухарінін [1]. І хоча наприкінці 1938 року його було страчено сталінськими сатрапами, ще півстоліття теорія маржиналізму була заборонена на терені СРСР. Тим не менш, у роки хрущовської «відлиги» економіко-математичні методи та моделі повернулись в радянську економічну науку, тим більше, що вже через десятиріччя після відправлення у відставку Микити Хрущова та закінчення запровадженої ним «відлиги», міжнародна наукова спільнота вручила Нобелівську премію з економіки академіку АН СРСР Леоніду Канторовичу (1975). До речі, це єдина Нобелівська премія з економіки, яку отримав представник СРСР, до того ж у співавторстві з американським економістом-математиком Тьяллінгом Купмансом «за методи та моделі оптимального розподілу економічних ресурсів», оскільки основна маса радянських економістів виховувалась на марксистсько-ленінській політичній економії, яка, по суті, є надбанням ще ХІХ століття. Після відзначення світовою науковою спільнотою заслуг Л. Канторовича, протягом наступного десятиріччя, аж до «перебудови», яка супроводжувалась вже повним хаосом в радянському господарстві, включаючи зростаючу інфляцію, якої не знали в СРСР при встановлених державою цінах на основні продукти масового споживання, економіко-математичні моделі досить успішно використовувались у теорії та практиці економічного планування та прогнозування радянської економіки.

Ці моделі показували непогані прогностні результати до початку економічної кризи в СРСР наприкінці 1980-х років, яку вони, тим не менш, по суті, не передбачали. Але саме тоді, у 1989 р. надрукували книгу Сергія Меншикова та Лариси Клименко «Довгі хвилі в економіці. Коли суспільство змінює шкіру»[2] про Кондратьєвські К-хвилі та, вперше з 20-х років ХХ ст.,

безпосередньо основні праці видатного радянського економіста Миколи Кондратьєва [3], якого як і Миколу Бухаріна в 1938 р. було страчено сталінськими сатрапами. Вже у середині 1990-х років у Росії, на відміну від України, були видані й праці його вчителя - видатного українського економіста Михайла Туган-Барановського, який вперше у світі створив системну теорію соціально-економічних криз більше століття тому [4].

Але ж у часи досліджень соціально-економічних циклів і криз Туган-Барановським та його учнем Кондратьєвим ще не існувало такого феномену другої половини XX ст. як глобалізація світової економіки, яка в XXI ст. впливає й на інші сфери людської діяльності. Глобальна економіка представляє собою історично нову реальність, що відрізняється від традиційної світової економіки. За визначенням одного з її апологетів – відомого франко-американського соціолога іспанського походження Мануеля Кастельса «глобалізація характеризує економіку, здібну працювати як єдина система в режимі реального часу у масштабі усієї планети»[5]. Процес глобалізації світової економіки йде вкрай нерівномірно. Це стосується як сфер діяльності та галузей, так і макроекономічних регіонів, об'єднаних по групам країн та цивілізаціям. Саме глобалізація дає змогу найрозвинутішим країнам світу, насамперед США, за допомогою інструментів МВФ і СБ здійснювати певний трансфер криз, розв'язуючи проблеми подолання соціально-економічної кризи у цих країнах за рахунок інших держав. І захист від таких негативних впливів національної економіки є дуже важливим питанням економічної безпеки держави [6]. Але, навіть, такі заходи, в кінцевому рахунку, не вберегли найрозвинутіші країни світу від глобальної фінансово-економічної кризи.

Найвищий рівень глобалізації досягнуто у фінансово-інвестиційній сфері. Адже сьогодні загальновідомим став факт перевищення більш ніж на порядок фінансових потоків обігу світової економіки у порівнянні з її матеріальними потоками, пов'язаними з реальними ринками товарів та послуг. Таким чином, цей вивільнений грошовий капітал не має матеріального підкріплення і перебуває у вільному плаванні, маючи щохвилинні біржові операції на мільярди

доларів, забезпечивши їх зростання за останні 20 років на два порядки. І ця фінансова бомба вже десятки років нависає над виробничими потужностями реальної економіки країн усієї Земної Кулі, періодично знищуючи фінансові ринки у тому чи іншому ареалі світу через механізми фінансових криз, найбільш відомими з яких за останні три десятиріччя стали Мексиканська криза 1994 – 1995 рр., криза в країнах Південно-Східної Азії 1997 – 1998 рр. з суттєвим її впливом на світові фінансові ринки, в т. ч. країн СНД, внутрішній дефолт 1998 р. у Росії, який особливо вплинув і на Україну з обвалом гривні у 3 рази [7], та зовнішній дефолт в Аргентині 2001 року.

І нарешті, необхідно звернути особливу увагу на сучасні регіональні фінансові кризи початку XXI століття в США, Китаї та інших глобальних гравцях світової економіки, про загрозу переходу яких до глобальної фінансово-економічної кризи та її негативний вплив на господарство України вчені теж протягом перших років нового тисячоліття не раз попереджали [8].

Досвід різних країн – Великої Британії, США, Швеції та інших у розробці антикризової політики у період Великої депресії міг стати у нагоді Україні на шляху виходу її економіки з трансформаційної кризи 1990-х років, від яких Велику депресію віддаляє як раз одна довга хвиля Кондратьєва, який визначив її довжину в 50-60 років, тобто у середньому 55 років, які віддаляють й сучасну світову економічну кризу рубежу тисячоліть від закінчення Другої світової війни. Остання криза на початку XXI століття була частково амортизована фінансовими вливаннями різних регіонів світу в економіку США та розпочатими країнами НАТО війнами в Афганістані та Іраку у відповідь на катастрофічні події 11 вересня 2001 р. Ці війни активізували розвиток ВПК США та через міжгалузеві зв'язки взагалі пожвавили їх економіку. Тим самим пік кризи, який спостерігався в 2009 році, було відсунуто від початку тисячоліття на один 9-річний цикл Жюгляра.

На сьогодні в науковій літературі існує багато теорій і трактувань криз. Можна виділити кілька груп теорій. Перша з них пояснює циклічний характер розвитку економіки причинами, котрі не мають відношення до характерних рис

ринкового господарства, тобто позаекономічними. Цю групу можна розділити на дві підгрупи.

До першої підгрупи входять ті, котрі головну причину криз вбачають в природних явищах, так звані натуралістичні теорії. Вони пояснюють циклічний процес, виходячи з природних явищ, які не мають відношення до даної конкретної системи виробництва. Представниками цього напрямку є англійські економісти (батько і син) Вільям Стенлі і Ерберг Джевонси [9]. Вони пояснювали кризи ще у ХІХ ст. впливом плям на сонці, що мають кілька циклів сонячної активності (СА). Різна інтенсивність сонячної радіації, з їхньої точки зору, визначає відповідні цикли врожайності сільськогосподарських культур, що, в свою чергу, впливає на всю економічну діяльність людей. Деякі економісти пояснювали цикли впливом інших атмосферних чинників на врожай, а також на психологію людей у процесі їх економічної діяльності. Ці ідеї у ХХ ст. були розвинуті російським вченим Олександром Чижевським [10].

О. Чижевський провів складний математико-статистичний аналіз різноманітних масових народних рухів за два з половиною тисячоліття й побачив у них циклічні коливання, періоди котрих співпадали з періодами СА. Вихід з рівноваги, стан, коли великі людські маси збуджуються він назвав «геліотараксією» («геліо» - Сонце, «тараксію» – збуджую). Відповідно теорія геліотараксії стала обґрунтуванням динамічної реакції мас на спільний вплив геліофізичних та соціально-економічних факторів, що ведуть до якісного зламу суспільно-політичного життя різних територій (регіонів, країн, материків). Подібні, численні в історії людства, якісні переходи відповідно до його теорії являють собою ні що інше, як звичайний процес перетворення енергії, коли посилений притік сонячної енергії, проходячи ряд проміжних форм, перетворюється на згусток нервово-психічної енергії мас та знаходить свою розрядку в соціально-політичних діях та рухах.

Дослідження О. Чижевського призвели до висновків про періодичні згущення та розсіювання кількості масових народних рухів, що відповідають максимумам і мінімумам діяльності Сонця з плямами, як про науковий факт. Такі

згущення в рамках 11-річного циклу сонячної активності займають інтервал у середньому рівний 3-5 рокам, а інші 6-8 років циклу припадають на розсіювання. У періоди максимальної напруженості у сонячній діяльності проявляється синхронний сплеск соціально-політичної та військової активності. І навпаки, у періоди мінімальної діяльності спостерігається такий самий синхронізм, проте у мирній перетворювально-реформаторській діяльності. На цій підставі О. Чижевський сформулював закон всесвітньо-історичного процесу. Він справедливо називає геліотараксію мутаційним моментом у структурній зміні соціальної системи, «точкою кипіння» народних мас, котра за його словами «стоїть на рубежі двох різних процесів: процесу накопичення нервово-психічної енергії під впливом соціальних подразників і процесу соціального вивільнення цього нагромадження, тобто статичної та динамічної мас». В головному, була доведена синхронність максимумів приростів сонячної активності з періодами виникнення революцій та війн. Визначено, що злам у розвитку соціуму відбувається в реперних точках динамічного екстремуму (найвищого приросту за модулем сонячної активності).

На синхронність «пасіонарних поштовхів» з динамічними екстремумами сонячної активності вказував у другій половині ХХ ст. російський історик і географ Лев Гумільов у своїй теорії етногенезу [11]. Видатний російський історик та етнолог Лев Гумільов знайшов «творче втілення» сонячної енергії в пасіонарності – рисі, що ставить сіру посередність людини на чолі натовпу, що жадає перемін. За його думкою, так народжуються вожді, а натовп становиться революційною масою. Він наголошував: «Коли я наніс на глобус місця появи нових етносів, побачив, що ці області нагадують за формою удари бича. Це завжди прямі довгі смуги. Начебто протягом ось вже тисячі років з космосу б'ють та б'ють бичом по нашій планеті... Частина населення в районі, що піддався космічному опроміненню, становиться пасіонаріями. Це явище природне, ні в якому випадку не соціальне. Пасіонарієм може бути й найбільшій селянин, й найбагатший пан» - писав Гумільов.

Друга підгрупа об'єднує психологічні теорії, котрі пояснюють походження криз причинами, що містяться в натурі чи психології людини. Психологічні теорії виходили з пояснення циклічного характеру розвитку економіки оптимізмом і песимізмом, тобто песимістичними чи оптимістичними діями людей. До цієї підгрупи відносяться погляди італійського соціолога-політолога та економіста Вільфредо Парето [12] та англійського економіста Артура Пігу [13]. Ці погляди не можна віднести до розряду повністю доведених. Хоча будь-яке природне явище і будь-яке передбачення знаходить відображення в економіці, але це не означає, що в них слід бачити головну причину такого складного явища, як соціально-економічна криза, але й відкидати їх не можна. Ці чинники є додатковими, які з ефектом їх синхронізації можуть посилити кризові явища в господарстві за рахунок позаекономічних важелів, що інколи справді можуть призвести до катастрофічного стану економіки, яка практично вже не піддається регулятивним впливам макроекономічних антикризових важелів.

Друга група теорій пояснює кризи, виходячи з економічних явищ, але з різних позицій. В першу підгрупу входять теорії, котрі головну причину кризи вбачають у порушенні рівноваги між виробництвом і споживанням, яке зумовлюється, в свою чергу, недоспоживанням. Ці теорії висували ще у XVIII-XIX ст. представники школи класичної політичної економії Томас Малтус [14], Шарль Сисмонді, Джон Гобсон [15]. Вже у першій половині XX ст. цю підгрупу представляв Джон Мейнард Кейнс [16], з теорії якого виникла й практика макроекономічного антикризового регулювання.

Другу підгрупу становлять теорії, котрі вбачають причину криз у перевищенні виробництва засобів виробництва над виробництвом споживчих товарів, яке періодично виникає як у світовій, так і у національних економіках. Такими теоріями є й ті, що пояснюють кризу перенакопиченням капіталу або порушенням пропорцій між збереженнями та інвестиціями. Серед прихильників цієї тези певним чином є й видатний український економіст Михайло Іванович Туган-Барановський та його послідовники, перш за все, його безпосередній

учень Микола Кондратьєв. Але першим вченим, який ще на початку 60-х років XIX століття розробив закінчену теорію економічних циклів на торговельно-грошовій основі, є французький біолог та економіст Клемент Жюгляр [17]. У подальшому вони отримали назву циклів Жюгляра довжиною 7-11 (у середньому - 9) років і саме їх досліджували як Карл Маркс, так й Михайло Туган-Барановський.

З економістів молодшого покоління можна назвати Елвіна Хансена [18], якого називали «американським Кейнсом» та інших, що пов'язували причини криз головним чином з обмеженням банківського кредиту і рухом облікової ставки, на що раніш також вказував Туган-Барановський, відносячи їх до вторинних до перевиробництва. Третя підгрупа пов'язана з другою і пояснює кризу тією обставиною, що швидке зростання промисловості (її перегрів) викликає зниження цін на споживчі товари, що, в свою чергу, скорочує попит на традиційні засоби виробництва. Відбувається призупинення зростання промисловості та обсягів виробництва ВВП, що й спостерігається зараз у світовій економіці. Видатний австро-американський економіст Йозеф Алоїз Шумпетер [19], який синтезував свою теорію економічного розвитку за рахунок інновацій з теоріями великих циклів кон'юнктури Кондратьєва, котрі він назвав Кондратьєвськими довгими хвилями (скорочено - К-хвилями), і ділових циклів Жюгляра, вказував на “творчу руйнацію” інновацій у часи кризи через конкурентне оновлення виробництва продукції та заміну застарілих засобів виробництва новими, що й очікується в процесі катарсису сучасної світової соціально-економічної кризи. Причому синхронізацією кризових фаз трьох циклів він пояснював феномен Великої депресії 1930-х років. Реальний циклічний характер розвитку економіки проявляється у вільному ринковому господарстві за певної свободи (liberty) господарюючих суб'єктів[20]. В результаті, у кожній кризі є як екзогенні, так і ендогенні чинники.

Ще восени 2006 року в США почалась криза ринку нерухомості. Вже майже через рік, 31 липня 2007 р., тодішній голова Міжнародного валютного фонду (МВФ) Родріго Рато попередив, що “світові інвестиції і перспективи

економічного зростання піддаються ризику внаслідок різкого збільшення обсягу приватних інвестицій і небезпек, створюваних фінансовою глобалізацією". За його словами, проблеми на ринку іпотечних кредитів позичальникам з низьким рейтингом у США є одним із прикладів таких ризиків.

Рато закликав по-новому глянути на стандарти діяльності кредитних організацій і приділяти більше уваги освіті позичальників. За словами Рато, угоди в сфері приватних інвестицій, фінансовані за рахунок величезних кредитів, у випадку невдачі можуть призвести до несприйняття ризику, скоротивши широту доступу на кредитному ринку. Це, у свою чергу, "може негативно вплинути на інвестиції і перспективи зростання не тільки в країнах, де виникли проблеми, а й в усьому світі". Рато заявив, що переконуватиме регулюючі органи "залишатися пильними" щодо подібних угод і приділяти особливу увагу угодам, провал яких може мати "системні наслідки". Голова МВФ висловив стурбованість тим, що ризики, зв'язані з фінансовою глобалізацією, не оцінено належною мірою.

Водночас, на його думку, ризики, що виникли в результаті втрат на ринку іпотечних кредитів позичальникам з низьким рейтингом, не занадто високі. Масштаби цих утрат поки що є "значно меншими, ніж під час колишніх криз у сферах заощаджень і кредитів". Рато заявив, що прогнози загальносвітового економічного зростання, а також росту економік азійських країн, що розвиваються, "загалом гарні", незважаючи на негативний ефект очікуваного уповільнення економічного зростання в США.

У прогнозі, опублікованому наприкінці липня 2007 р., МВФ заявив, що очікує росту світової економіки на рівні 5,2% у 2007 і 2008 роках, порівняно з 5,5% у 2006 році. Вже через рік аналітики МВФ з його новим головою Домініком Стросс-Каном прогнозували уповільнення темпів приросту світової економіки 2009 року до 3%, а 2008 року до 4% порівняно з 5% за 2007 рік. За словами Рато, вказаними у липні 2007 р., економіки азійських країн, що розвиваються, виграючи за рахунок сильних припливів капіталу, можуть значно постраждати

від різкого повороту цих потоків у випадку фінансових криз, як це було у часи фінансової кризи 1997 р.

Регіональна фінансова криза 27 лютого 2007 р. у Китаї не тільки мала відгук в різних куточках світу, а й означила низку істотних аспектів, які необхідно було вже тоді враховувати Україні в її соціально-економічній політиці, насамперед готовності до роботи в умовах світової економічної кризи, про що українські вчені попереджали за два роки до кризи [21].

По суті, ця локальна фінансова криза за півтора року стала свого роду попередженням глобальної фінансової кризи, що охопила весь світ у вересні–жовтні 2008 року. Але хто тоді його відчув? Хіба що широковідомий сьогодні у світі американський професор Нуель Рубіні.

Незважаючи на неоднозначність факторів, які “сірого вівторка” (так охрестили аналітики день 27 лютого 2007 р.) безпосередньо викликали біржову паніку, проглядається логічний зв’язок між цими подіями і тими, що мали місце напередодні кризи 1997–1998 рр. В обох випадках криза почалася в Південно-Східній Азії, а потім перекинулася на усю світову економіку. І в першому, й в другому випадку йдеться про країни, в яких у результаті перегріву економік і відповідної міграції капіталу рівень фондових котирувань перевищив критично припустимі межі. Обвальне падіння акцій на китайському фондовому ринку не стало несподіванкою. Його прогнозували ще за рік, коли біржовий індекс зріс майже вдвічі, що означило надмірне зростання капіталізації китайських компаній. Економіка Китаю нині настільки інтегрована в структури світового фондового ринку, що в принципових речах вона вже не визначається Пекіном, а підкоряється циклічним закономірностям глобальної міграції капіталу, згідно з якими послідовність фаз “розширення” – “розбухання” – “обвальне стиснення” є невідворотним.

У фінансово-економічних потрясіннях завжди найбільшу небезпеку представляють психологічні чинники, що розвиваються стихійно і хвилеподібно. Хто при цьому зазнає найбільших втрат – інвестори американського чи європейського, або, можливо, азіатських ринків, і наскільки вдасться світовій

економіці в цілому утриматися від обвального падіння ВВП, яке вже відбулась у ряді країн, включаючи Україну, нині спрогнозувати абсолютно точно неможливо. Але серйозні ризики існують – достатньо звернутися до аналогів. Адже так само було і напередодні кризи 1997–1998 рр. Спочатку фінансова криза спалахнула в Таїланді з девальвацією національної валюти (тайського бату) в липні 1997 р. Уже через два тижні паніка перекинулася на інші країни Центральноазіатського регіону та відбулося обвальне падіння індонезійської рупії, малайзійського рингіту і філіппінського песо. У серпні курси цих валют знецінилися вже на 30–40%. У жовтні кризові процеси охопили Гонконг. У грудні визнала неплатоспроможність Південна Корея. Пізніше глибоке падіння випробували фондові ринки Японії, Австралії, Нової Зеландії. У підсумку – географія кризи охопила більшість країн АСЕАН.

У серпні 1998 р. хвиля цієї кризи дійшла до РФ та інших країн СНД. Після дефолту втрати російської економіки, що була офіційно проголошена неплатоспроможною, оцінювалися в 100–120 млрд. дол. США (втрати банків, знецінювання цінних паперів і внесків населення). В Україні валютний курс гривни знецінився майже втричі – з 1,8–1,9 грн./дол. у 1997 р. до 3,4–3,5 грн./дол. у 1998 р. і 5,4–5,5 грн./дол. – у 1999 р. Відповідно, втричі знецінилися фінансові і виробничі активи української економіки (фізичних і юридичних осіб) у доларовому еквіваленті. А це дуже істотне падіння. І хоча, на відміну від Росії, в Україні формально не було дефолта, її економіка постраждала від цієї кризи дуже сильно і найбільше олігархи, клас яких у цих країнах тільки виник у той час. Але вона й активізувала виробництво як у РФ, так і в Україні.

Незважаючи на те, що через наявні фінансові важелі впливу МВФ вдалося “перемістити” кризу з розвинутих держав до країн, що розвиваються (в цій групі в 1990-ті роки були вже й країни СНД), кризова хвиля зачепила й найрозвинутіші країн світу – США, Німеччину, Францію та Японію. У США (у повній відповідності з теорією Туган-Барановського) спочатку відбувся обвал фондового ринку на Нью-Йоркській біржі в 2000 р., а за фінансовою кризою наступного 2001 року посилилася й загальноекономічна криза, досягнувши межі

навіть квартальних оцінок абсолютної рецесії, особливо після подій 11 вересня 2001 р. В цілому ж за 2001 р. спостерігалася стагнація американської економіки на рівні менше 1% приросту ВВП. І тільки з початком війн США в Афганістані та Іраку відбулось деяке її пожвавлення у 2002 р., а в 2003–2004 рр. навіть зростання на рівні 3,1–3,5% приросту ВВП. Активізація виробництва продукції ВПК через міжгалузеві зв'язки закономірно пожвавила економіку всієї країни, що стало вже типовим для американської економіки. Покращилась ситуація і в інших країнах НАТО.

Враховуючи тісний взаємозв'язок американської економіки з японською, остання теж зросла в 2003 р. на 2,3%, що є найкращим показником для неї за останні 10 років. Німецьке та французьке господарства у перші чотири роки нового тисячоліття перебували поблизу відмітки нульового зростання їх ВВП (у 2003 р. у Франції плюс 0,2%, а у Німеччині – навіть мінус 0,1%, а в останній квартал 2004 р. – навіть мінус 0,2%, тобто абсолютна рецесія німецької економіки). В IV кварталі 2004 р. уся економіка Євросоюзу мала тільки 0,2% приросту її загального ВВП, але на початку 2005 р. з'явилися перші ознаки пожвавлення, а в 2006 р. темпи її приросту досягли свого історичного максимуму (2,6%) за перші прожиті роки ХХІ ст. Можливо, з цього зростання й почалася б нова п'ята К-хвиля світової економіки, а підвищення було б стале, якби виявилися сталими досягнуті темпи зростання ВВП США та Японії. Адже разом ці лідери за обсягами ВВП становили тоді понад третину світового валового продукту (СВП) й істотно впливають на його динаміку. Але у 2007 р. погіршилася динаміка ВВП в США та багатьох країнах ЄС і у світовій економіці загалом.

На відміну від світової фінансової кризи 1997–1998 рр. у ХХІ ст. інтегрованість вітчизняної економіки у світовий економічний процес значно зросла. Україна вже вступила до СОТ і хоч має слабкий фондовий ринок, з приватизацією та акціонуванням її стратегічних підприємств їх акції з'явилися на фондових ринках (ФР) світу. Відповідно, у 2008 р. збільшилася й сама уразливість господарства України щодо негараздів глобалізованої економіки, що

показав обвал її ФР у тому році на 80%. Валютний запас України, хоч і невеликий за світовими мірками, накопичений переважно у доларах США, які потребують часткового переведення в інші тверді валюти світу в напрямі створення гарантованого валютного кошика. Адже він може обнулитися в умовах дефолту.

Антикризові заходи потрібні сьогодні й Україні. Але вона, на жаль, тільки проголошує, і до того ж не дуже впевнено, свої ринкові реформи, що зупинились на пів дорозі, практично не модернізувавши за роки незалежності свою промисловість. Інноваційні пріоритети, що також проголошуються, ще дуже далекі від реального створення Національної інноваційної системи (НІС), що забезпечила інноваційний прорив у США в часи «рейганоміки» в 1980-ті роки, а ще раніше, у 1960-ті роки – в Японії.

В Україні міністерство праці та соціальної політики прогнозує безробіття у наступні кризові роки на рівні 10-12%. У пандемічному 2020 р. рівень безробіття в Україні був близько 10%, а у I кварталі 2021 р. досяг майже 11%. І тут згадується 1994 рік, коли в Україні боролися з гіперінфляцією 1993 року монетарними методами, впровадження яких призвело до обвалу виробництва промисловості на третину за один 1994 рік. ВВП України за 1994 рік теж впав аж на 24%. Це був свого роду світовий рекорд.

У точній відповідності з кривою Філіпса різке зниження інфляції призвело до різкого збільшення безробіття. В умовах зменшення безробіття в докризові років збори на соціальне страхування, що спрямовуються до цільового Фонду сприяння зайнятості та боротьбі з безробіттям два рази знижували і грошей у ньому в умовах прискореного зростання безробіття на усіх може і не вистачити. У 1990-ті роки народ України витримав удар безробіття і не пішов на соціальні заворушення, хоча й населення стало на мільйони менше згідно демографічної статистики. Тих хто вижив спасла родюча українська земля, якої тоді для сільськогосподарської обробки будь-який українець міг взяти стільки, скільки був у стані обробити. Але сьогодні ту землю народ вже не отримує.

Сьогодні демографічна криза набула шалених темпів, а масова міграція населення з України як раз формально знижує рівні безробіття.

Зіштовхнувшись зі збитками по кредитах центробанку у будь-якій країні, включаючи й Україну, мають, як мінімум, два шляхи вийти із скрутного положення: чи за допомогою інфляції, чи чекати рекапіталізації з боку платників податків. Обидва рішення є дуже важкими. Висока інфляція викликає всебічні диспропорції та неефективну структуру економіки, що отримала Україна після гіперінфляції 1993 року, яка була подолана монетарними методами, але призвела до обвалу економіки на рівні спаду чверті ВВП України за один 1994 рік.

Вихід з кризи за рахунок платників податків, з іншого боку, невідворотно ставить під загрозу незалежність центробанку в будь-якій країні. Існує також питання елементарної справедливості. Адже фінансові сектори більшості країн світу останнім часом приносили нечувані прибутки. Виникає питання – чому за них повинні платити пересіченні громадяни країни, життя яких й так проходить на грані виживання.

Тому в зв'язку з цим можна згадати дискусію двох найвидатніших економістів XX століття. Ще у часи Великої депресії, коли майбутній Нобелівський лауреат, молодий австрійський вчений-економіст Фрідріх Август фон Гаєк на пропозиції державі знаменитого англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса - рятувати фінансових невдах, заперечував, що таким чином нею посиляється абсолютно невірний макроекономічний сигнал у довгостроковій перспективі. На що Кейнс з притаманним йому англійським “чорним” гумором відповів: “У довгостроковій перспективі усі ми покійники. А жити потрібно нині”.

Підсумовуючи, можна сказати, що сучасна світова фінансова і соціально-економічна криза прогнозувалась вченими, що досліджували цикли, за багато десятиліть до неї, виходячи з циклічних закономірностей, яким підкоряється розвиток світової економіки, та глобальної міграції капіталу, виявленим ще наприкінці XIX ст. українським вченим Михайлом Туган-Барановським на прикладі дослідження динаміки промислових криз у господарстві

найрозвинутішої країни того часу – Великої Британії, згідно яким послідовність фаз “розширення” – “розбухання” – “обвальне стиснення” є невідворотним. По суті, в останню третину XX століття означився приблизно 9-річний цикл світових фінансових криз: світовій фінансовій кризі 1997–1998 рр. передували фінансові кризи 1980–1981 і 1987–1988 рр. Причому фінансова криза передувє загальноекономічній, про що писав ще наприкінці XIX століття Михайло Туган-Барановський, а в останні 30 років XX століття між ними спостерігався приблизно три – чотирьохрічний інтервал короткострокового фінансово-економічного циклу Кітчина (після глобальної фінансової кризи 1970–1971 рр. відбулася рецесія 1973–1974 рр., спровокована “нафтовим шоком”, фінансової кризи 1980–1981 рр. з максимальною ціною на нафту в \$90 за барель – рецесія в США 1982 р. (-3%), після якої у США було запроваджено антикризову політику під назвою “рейганоміка”, фінансової кризи 1987–1988 рр., коли тільки за один день (19 жовтня 1987 р.) індекс Dow Jones упав на 22,6% – рецесія 1990–1991 рр., що зумовила програш виборів у США Бушом-батьком, світової фінансової кризи 1997–1998 рр. – відносна рецесія 2000–2001 рр.). До речі, саме після цього обвалу Нью-Йоркської біржі 19 жовтня 1987 р. стали призупиняти діяльність усіх бірж світу при падінні фондових індексів більше ніж на 10%.

Між рецесіями динаміки світового ВВП теж спостерігався приблизно 9-річний інтервал циклу Жюгляра. Таким чином в рамках цих закономірностей слід було очікувати рецесію світової економіки у 2009–2010 рр. Причому, у формі депресії світової економіки вона могла затягнутись як це було і в часи Великої депресії в силу накладення на неї кризової фази великого циклу кон’юнктури Кондратьєва (К-хвилі), яка проявила себе у формі відносної рецесії провідних країн світу ще на рубежі тисячоліть - у 2000-2002 рр., але замість перебудови господарств провідних країн світу на нову інноваційну К-хвилю, вони на чолі зі США та інших країн НАТО зосередили свою увагу на нових формах світових регіональних війн у Югославії, Афганістані, Іраку, які активізували ВПК різних держав світу та через міжгалузеві зв’язки пожвавили світову економіку. Тим самим ці війни відсунули глобальну світову економічну

кризу на лаг в один цикл Жюгляра, але перебудова технологічного укладу (ТУ) за допомогою нової інноваційної К-хвилі так і не відбулась.

Тому, незважаючи на певну амортизацію обвального спаду світової економіки на початку XXI ст., аналогічного депресії 30-х років XX ст., вона все ж повинна пройти фазу інноваційного оновлення та осідлати нову К-хвилю. Країни, які встигнуть першими до “інноваційного лошака” дійсно можуть зробити інноваційний прорив, про який останнім часом багато говорилось в Україні, але мало що робилося. Саме невеликі держави з високим інноваційним потенціалом (наприклад, Ірландія і Фінляндія у Європі чи Ізраїль і Південна Корея в Азії), що зроблять це першими, спроможні швидко подолати депресію. Але для України вкрай актуальною залишається проблема активізації робіт зі створення Національної інноваційної системи (НІС-Україна).

Провідні центральні банки світу, запроваджуючи антикризову монетарну політику, починаючи з жовтня 2008 р., синхронно скорочували дисконтні ставки з несподіваною швидкістю практично до нуля в США і Японії та 0,5% в Англії та в Єврозоні. Тільки НБУ три квартали з початку кризи 15 вересня 2008 р. стояв на місці і зробив він необхідний крок вкрай пізно, тільки 15 червня 2009 р., знизивши облікову ставку НБУ з 12% до 11% і практично не коректуючи ставку рефінансування, яка дорівнювала 17%. Запізнілий сигнал НБУ комерційним банкам майже нічого не змінив в їх жорсткій кредитній політиці по відношенню до реального сектору економіки, який так і залишився без кредитів. Та й сьогодні облікова ставка НБУ дорівнює 8,5%, тобто за 10 років перманентної кризи вона була знижена з 11% до 7%, тобто на 4 процентних пункти, а останній рік в умовах збільшення ВВП і зростаючої інфляції знову підвищена на 1,5 процентних пункти. Здається, НБУ для прийняття рішення постійно потрібно більше 9 місяців з моменту початку рецесії, яких вистачає жінці, щоб виносити та народити дитину.

Необхідно консолідувати бюджетну (фінансову) та податкову (фіскальну) політику з корекцією прийнятих в Україні Податкового та Бюджетного кодексів. В рамках проведення адміністративно-територіальної реформи передбачений

серйозний перерозподіл бюджетних надходжень на користь місцевих бюджетів, для чого запроваджено місцевий податок на нерухоме майно (нерухомість), який формально проголошено як податок на багатство громадян, але поки що він у цьому напрямі не спрацював.

Адже саме цей податок, по перше, зміг би істотно поліпшити наповнення місцевих бюджетів (у США він формує близько двох третин місцевих бюджетів), а, по-друге, був би в змозі хоча б частково зняти проблему надто великого розшарування (стратифікації) суспільства України за доходами, обумовленого, насамперед, низьким рівнем оплати праці та пенсій. Навіть Росія вже давно ввела в обіг цей податок, наповнивши ним до 10% консолідованого бюджету РФ. Велику стратифікацію суспільства можна подолати й шляхом повернення до прогресивної системи оподаткування доходів фізичних осіб, яка існувала в Україні до 2004 року і була скасована на самому його початку. Але шляхом підняття граничних рівнів і ставок оподаткування, особливо для найбагатших прошарків суспільства, цілком доцільно повернутись до прогресивної системи оподаткування фізичних осіб в Україні, тим більше, що в умовах світової глобальної кризи це зробили в багатьох країнах планети.

Також цьому буде сприяти впровадження скандинавської системи трипартизму, в якій держава, захищаючи основні права найманих робітників перед працедавцями, є рівноправним учасником у трикутнику захисту їх економічних інтересів. У проєкті нового Трудового кодексу України навпаки урізають права найманих робітників і роблять безмежними права роботодавців, що закладає небезпеку соціального вибуху в Україні, де вже велика частка населення живе на межі чи навіть за межею загальноприйнятого у цивілізованому світі рівня бідності.

Цікаво подивитись на перспективи розвитку глобальної кризи під кутом зору впливу на неї циклів сонячної активності (СА). Наступний 26-й цикл СА почався наприкінці 2020 р., що був роком розтягнутого абсолютного мінімуму, що супроводжувався пандемією коронавірусу і обвалом світової економіки. Така ж синхронізація спостерігалась і у часи Великої депресії 1929-1933 рр. і Великої

рецесії 2008-2009 рр. В історії пандемій чуми і різних штамів грипу помічено, що вони теж припадали на мінімуми СА.

Ще у 2018 р. крива СА сповзла майже до нуля і наприкінці січня 2019 р. вона коливалась близько рівня чисел Вольфа $W=10$. 31 березня 2019 р. $W=0$, а в Україні у день першого туру президентських виборів 1 квітня складало 13 і коливалось на мінімальних значеннях W , хоча перед другим їх туром 20 квітня спостерігався його ріст до значення 23, яке в день останнього туру 21 квітня впало до 11, а наступного дня 22 квітня, в день весіннього рівнодення знизилось до $W=0$, як і напередодні першого їх туру. Це дало надію на відносно спокійний виборчий процес, який зберігся і на парламентських виборах, після чого очікується зростання СА до 2024 р. зі зломом тренду 2025 р., небезпечного у політичних циклах, як це спостерігалось у 1989-1991 роки розпаду соціалістичного табору країн РЕВу та об'єднавчого їх СРСР, а також через 22 роки циклу СА Гневишева-Оля, коли у 2013-2014 рр. відбулась Революція гідності, після чого розпочалась війна проти України сусідньої РФ. До речі, рівно 22 роки розділяють знакові для України події референдуму 1 грудня 1991 р. і мільйонного Майдану 1 грудня 2013 р. Революції гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бухарин Н.И. Политическая экономия рантье: Теория ценности и прибыли австрийской школы. – М.: Ред. изд. Отд. ВСНХ, 1919 - 206 с.
2. Меньшиков С.М, Клименко Л.А. Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу. – М.: Международные отношения, 1989. – 272 с.
3. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. // Вопросы конъюнктуры. - 1925. - Выпуск 1. - Т. I. - С. 28 – 79.; Переизд.: Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения. – М.: Экономика, 1993. – С. 24 – 83; Кондратьев Н.Д. Большие циклы экономической конъюнктуры. Доклад в Институте экономики 6 февраля 1926 г. // Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – С. 172 – 226.
4. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшие влияния на народную жизнь. – СПб., 1894.; Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. 3-е соверш. перераб. издание. – СПб., 1914: переиздание: Туган-Барановский М.И. Избранное. - М.: РОССПЭН, 1997. – 574 с.

5. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 105.
6. Сухоруков А.И. Трансфер економічних криз як причина недосконалих циклів // Стратегічна панорама. – 2004. – № 2. – С. 68–84.
7. Кузьменко В.П. Фінансові кризи як складові економічного циклу та структурно-інвестиційна політика їх подолання // Глобалізація інвестиційних процесів та фінансова безпека України: Мат. Міжнародної науково-практичної конференції – К.: РНБО України, Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки., 2002. – С. 85–100.
8. Кузьменко В.П., Макаренко Л.Л. Системна світова криза та її вплив на Україну. / Стратегічна панорама. – 2005. - № 4. – С 113-125; Кузьменко В.П. Прогнозування соціально-політичних та соціально-економічних криз і катастроф на основі циклів розвитку соціоекогенезу. / Культурологічний журнал “Софія”. – 2008. - № 6. – С. 98-126.
9. Jevons W. S. Investigation in Carrency and Finance / William Stanley Jevons. — London, 1884.
10. Чижевский А.Л. Физические факторы исторического прогресса. Влияние космических факторов на поведение организованных человеческих масс и на течение всемирно-исторического процесса, начиная с V века до Р. Хр. И по сие время. Краткое изложение исследований и теории. – Калуга, 1924; 2-е сокр. изд. – Химия и жизнь, 1990. – № 1. – С. 22 – 32; № 2. – С. 82 – 90; № 3. – С. 22 – 33; Чижевский А.Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия. – М.: Прогресс, 1995. – 768 с.
11. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Географиздат, 1990; 2-е изд.: М.: ДИ-ДИК, 1994 – 544 с.
12. Парето В. Компендиум по общей социологии. – М. Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. – 511 с.
13. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. В 2-х томах. – М.: Прогресс, 1985. – Т. I. – 512 с.; Т. II. – 454 с.
14. Малтус Т.Р. Дослідження закону народонаселення. – К.: Основи, 1998. – 535 с.
15. Гобсон Дж. Проблема безработицы. – М.: Кн. Дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 152 с.; Гобсон Дж. Проблема бедности. – М.: Кн. Дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 216 с.
16. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. // Кейнс Дж.М. Избранные произведения. – М.: Экономика, 1993. – С. 224-518; Антология экономической мысли. В 2-х томах. – М., 1992, Т. 2. – С. 137-432.
17. Juglar C. Des crises commerciales et de leur retour periodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis. P., 1862.
18. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. // Харрод Р., Хансен Э. Классики кейнсианства. В двух томах. – М.: Экономика, 1997. – Т.1. – С. 195-415; Т. 2. – 431 с.
19. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М. .: Прогресс, 1982. – 455 с.; Scumpeter J. Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. – N.Y.-L., 1939.

20. Мизес Л. Либерализм в классической традиции. – М.: Социум-Экономика, 2001. – 239 с.
21. Ємельянов О.С., Кузьменко В.П. Регіональні фінансові кризи в контексті економічної безпеки України. / Стратегічна панорама. – 2007. - № 3. – С 130-137.

Lidiia Plotnikova,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, Head of the Chair
of Management, Public Administration
and Marketing, Kyiv University for
Market Relations
Kyiv

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9882-0220>

Iryna Cherevan,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, Rector, Kyiv
University for Market Relations
Kyiv

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2727-359X>

Olena Borodina,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, Vice Rector., Kyiv
University for Market
Kyiv

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-8268>

FEATURES OF IMPROVEMENT OF MANAGEMENT ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF ECONOMY

Annotation. The paper considers topical issues of management activity in the digitalization conditions and the impact of the digital economy development on improving its features. It is researched The Concept of development of digital economy and society of Ukraine and the main trends in the digital economy in the world. The main purpose of digitalization of the economy and the main idea of the creation is the determined program "digital economy" with a certain set of conditions for its launch are determined. It was performed a comparative analysis of the level of digitalization of the economy, its share in GDP the largest countries in the world and identified the capabilities of any company to use the digital technology and the ability to predict the development of a particular economic, technological and even social phenomena in the future. It is studied the process of changing the management paradigm at the expense of the global introduction for digital standards for processing

and transmission of information as mandatory condition for maintaining competitiveness in the market environment and generating high profits. It is revealed the dependence of indicators financial efficiency from the use of digital technologies and other new management methods in the digital transformation of personnel management . The indisputable advantages of the mobile office and the process of the office "mobilization" based on information technology in a globalized world due reduction of transaction costs of doing business are investigated. Innovative is offered management model, managerial innovations, corporate systems personnel management and mobile office for competent development outsourcing based on intensive use of professional knowledge and analysis problems that complicate the implementation of a system of balanced scores in Ukrainian realities, which increases the importance of managerial adaptation activities in the specific conditions of each organization.

Keywords: digital economy, digitalization, digital competencies, digital initiatives, digital transformation, digital resources, transformational processes, management activities, management digitalization.

Today, the digital economy embraces all spheres of life and it is able to give enormous benefits to the state, citizens and businesses with the correct and timely implementation of its instruments. One of the main ideas of the "Digital Economy" program is to create in Ukraine a set of conditions for launching and accelerating the digitalisation of habitual and economic lifestyles. The digital economy course in Ukraine requires the rapid introduction of modern technologies into the economy and all spheres of modern life.

The problems of new types of economies, in particular the digital economy, are quite actual in foreign and domestic scientific literature. The issues of digital economy development, digital competencies and transformation processes undergoing digitalization in society have received considerable attention by domestic and foreign scientists.

Basic approaches to the definition of digital economy in the scientific literature are given in table 1.

Table 1**Views of scientists on the content of the "digital economy" concept**

Author	Definition of the term "digital economy"
Voinarenko M.P. Skorobogata L.V. [9]	The digital economy assumes that all economic processes (except for the production of goods) proceed independently from the real world. Goods and services do not have a physical carrier, and are "electronic".
Deeva N.E. Deleychuk V.V. [10, p.654]	It is an economic activity that arises through billions everyday online connections between people, enterprises, devices, data and processes.
Karcheva G. M . [12, p.14]	It is an innovative dynamic economy based on active implementation of innovations and information communication technologies in all types of economic activities and spheres of life of society that allows one to increase efficiency and competitiveness of individual companies, the economy and living standards.
Kit L.Z. [14]	Digital economy is the transformation of all areas of the economy by transferring information resources and knowledge to computer platform for their further purpose use (including where possible) on this platform.
Alexandru Tugui [34]	Digital economy means creating a network of businesses subjects, through the flow and process of "digitization" of objects and by creating and exchanging digital assets (virtual assets) against the background of physical expansion and Internet development.

Topical issues were also covered by such domestic scientists as V.S.Kuybida, O.M. Petroe, L.I. Fedulova and G.O. Androschuk in the scientific work "Digital competencies as a condition for shaping the quality of human capital" which revealed the essence and prerequisites for the formation of digital competencies in in the context of the development of the global trend of digital transformation of society [26]. The topic of digital governance has been repeatedly raised in their works experienced scientists, such as Kuybida V.S, Karpenko O.V., Namestnyk V.V. [17]. But a significant number of management issues in the context of digitalization economy, directions of its development are remained insufficiently disclosed.

Study and coverage of current issues of management activities in the context of digitalization and the impact of digital economy development on the features of its improvement.

The purpose of the article is to study the features of managerial improvement activities in the context of digitalization of the economy through the analysis of publications scientists through the main purpose of digitalization of the economy and the main idea of creation the program "digital economy" with a certain set of conditions for its launch.

The scientific novelty of the work has been an innovative model of management, management innovations, corporate personnel management systems and mobile office to develop competent outsourcing based on an intensive use of professional knowledge in the specific conditions of each specific organization.

The XXI st century has become the age of the digital economy, which is growing every year. According to experts, by 2025 digitization will provide from 20 to 35% of GDP growth in most countries of the world [18].

The concept of digital economy was first formulated by business analyst Don Tapscot, who had researched changes in business activity according to technological changes. He showed entrepreneurs how the latest technology in business is gradually being transformed into a technology business. By his definition, the digital economy is an economic activity, which, in contrast to the traditional economy, is defined by networked intelligence and dependence on virtual technologies [36].

Digital initiatives (strategies and programs) are approved and implemented in the European Union - Digital Europe 2020 (2010), Germany - Industry 4.0. (2011), China - Internet Plus (2015) and other countries (over 86). There are more than 15 approved programs in the digital economy in foreign countries (including Germany, China, Japan, Brazil, USA, UK, Estonia, Netherlands, Ireland, Sweden, Singapore, Philippines, Malaysia). Also major manufactured and industrial companies of the world are implementing development strategies in the concept of Industry 4.0, Internet + (for example, Siemens, General Electric, SAP, Intel). In 2010, the Digital Europe 2020 Initiative was adopted by the European Union, the first of seven leading initiatives

within the Europe 2020 strategy, aimed at developing the Internet economy to support economic growth in Europe and to help Europe's citizens and businesses to get the most out of digital technology. The implementation of this initiative is expected to increase European GDP by 5% or 1500 € per person [25,31].

Modern digital technologies allow businesses to receive necessary data bypassing intermediaries, directly from economic agents. Features of digitalization of management activities in modern organizations indicate the existence of fundamental differences between those that are formed digital management format and its traditional version (Table 2).

Table 2

Comparative characteristics of digital and traditional

Sign of comparison	Traditional management	Digital management
1	2	3
Using of technology industry 4.0	Not practiced	The basis for acceptance management decisions
The manager's main role	Organizer, coordinator	Communicator, coordinator
Type of communication	Predominant personal communication	Dominate online communications
Formation of Managerial teams	Spatially limited (territorially)	No restrictions
Ethics of communication with staff	Ethics of personal communication	Ethics of the virtual communication
Selection criteria for position of a manager	Professional competencies	Professional and digital competencies
Global management goals	Century development goals	Sustainable development goals
Management of infrastructure	Enterprise management departments and services control apparatus	Digital offices, digital platforms
Operational decisions	Made during several hours, days	Accepted in mode real time

Sign of comparison	Traditional management	Digital management
1	2	3
Strategic decisions	Solutions, oriented to achieve key objectives of enterprise development	Integrated solutions with taking into account the achievement key development goals of the enterprise and its structural units goals
Type of automation of managers labor	Automation of individual calculations and works	Management function automation
Management object	Live work	Work combinations of robotic and living labor
Decision maker	A person who generates a solution independently	The person generating the solution using artificial intelligence
Management standardization	Standards for individual functional management areas	Digital standards

Source: based of materials [3,4,22,5].

The Digital Economy and Society Development Concept for 2018-2020 provides the implementation activities of appropriate stimuli for digitization of the economy, public and social spheres, awareness of existing challenges and tools for digital infrastructure development, acquisition of digital competencies by citizens.

The definition of digital economy under this Concept is interpreted as the type of economy where the key factors and means of production are digital data (binary, information, etc.) and network transactions, as well as their use as a resource, which can significantly increase the efficiency and productivity of activities and value for products and services received [16]. The concept of digital space influences the strategy of effective development of the modern business community, where the digital transformation is one of the most important areas that helps to make a new technological breakthrough in the domestic economy [23].

Fig. 1 shows the impact of digitization methods on the business environment. When building a modern business management model, it is necessary to use methods of its digital transformation. One of the tools which clearly demonstrates the transformation of strategic management enterprise goals in specific tactical tasks, there is a balanced indicators system (SSP), proposed by D. Norton and D. Kaplan [13].

Major trends in the digital economy in the world and in Ukraine are presented in a joint Report by Huawei Technologies Co and Oxford Economics Ltd on the issues of measuring the true impact of digital economy. The impact of technological investment on GDP has been simulated for three decades and it is found that the full impact on the economy was much greater than one would expect from direct investor returns. This additional impact is driven by digital transfer: each dollar invested in digital technology over the past three decades has added an average of 20\$ to GDP.

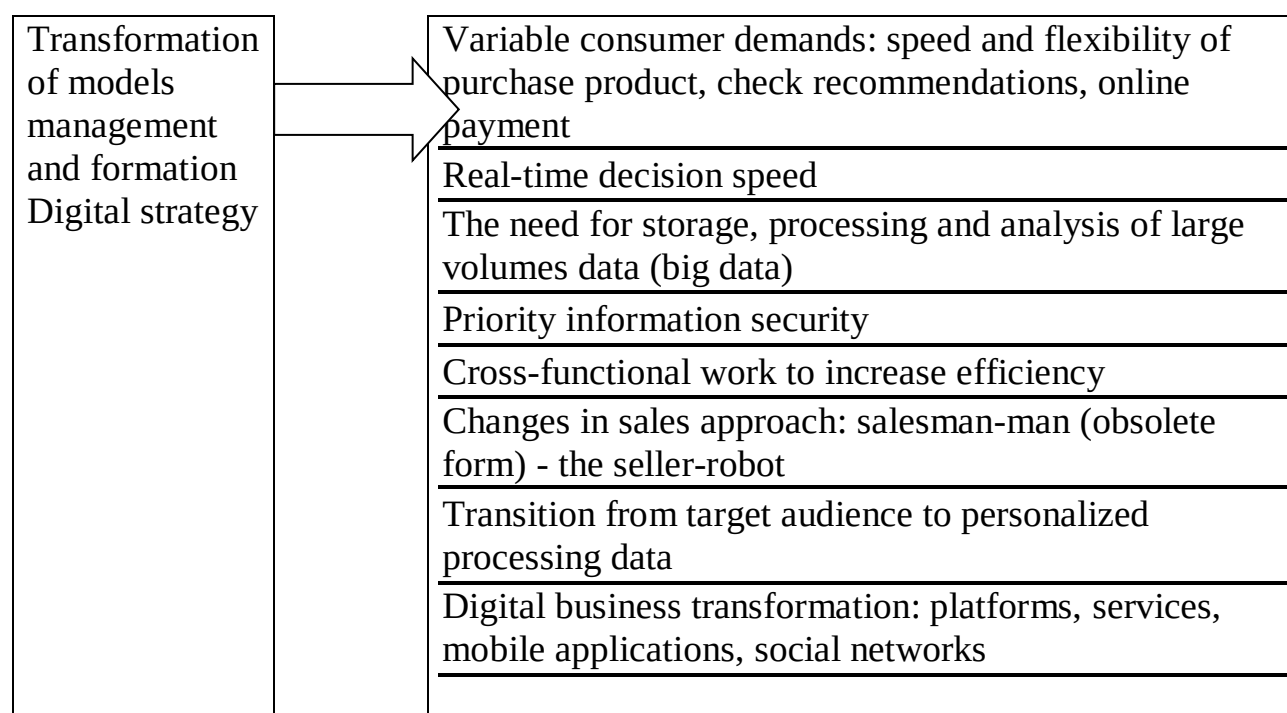

Fig. 2. Impact of changes in the business environment and human management resources based on Digital-strategy (on materials [19,30,33,35].)

Digital technologies accelerate the transfer of knowledge, business innovation and productivity gains in each company, between supply chains and across industries, which is critical to achieving economic growth and sustainable development.

The digital economy is much more mature in developed countries: among the 50 estimated, its rates range from 10 to 35% of GDP in developed countries and from 2 to

19% of GDP in developing countries. This gap reflects the progress made in developed countries in the accumulation of digital assets, the adoption of digital services, and the ability of any company to use digital technologies. [25].

Growing, with each passing year, the size of the digital economy, experts estimate, will increase GDP by 8 times by 2025, up to 1 trillion \$ in 2030E, and the well-being, comfort and quality of life of Ukrainians at a level above the average in Europe [16].

The digital economy's share of GDP in the world's largest countries in 2030E is estimated to reach 50-60%. In Ukraine, this figure can be estimated to be even higher - 65% of GDP (with the implementation of the forced scenario of development of the digital economy in Ukraine). [16,27].

The mass introduction of new communication channels into the business sphere and the construction of network models of interaction of business structures with the use of Internet resources has led to the need to introduce electronic document management systems in all spheres of activity and changed the requirements for the knowledge, skills and abilities of all who are in one way or another connected with the processing and transmission of information.

The conceptual approach to the use of digital resources to improve the effectiveness of organizations in many documents is interpreted as "digitalization", and this concept is used today especially widely.

Digital transformation (digitalization) is the transformation of existing analog (sometimes electronic) products, processes and business models of an organization that underlies the effective use of digital technologies. The main purpose of digitalization is to achieve the digital transformation of existing and the creation of new industries, as well as the transformation of life spheres into new more efficient and modern ones. Such an increase is only possible when ideas, actions, initiatives and programs related to digitalization will be integrated, in particular, into national, regional, sectoral strategies and development programs [16].

The analysis of digital transformations that underpin digital trends makes it possible to predict the development of a particular economic, technological and even social phenomenon in the future.

Approved by the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine The Strategy for the Development of the Information Society in Ukraine in the Perspective until 2020 emphasizes the need for the development of an information society focused on the interests of people, open to all, in which every person can create and accumulate information and knowledge, have free access to them , to use and share them, to be able to reach their full potential, to promote social and personal development, and to improve the quality of life and mass participation introduction of digital interaction tools for complex systems, in particular, integrated production structures [16].

The formation of the digital economy and its social orientation requires adequate legal regulation, an important part of which is to define the concepts that characterize it (subjects, objects, tools, connections, etc.), first of all, it needs to solve the problem of unification of terms inherent in the digital economy , enshrining them in a codified act, which may even be the Digital Economy Act [7, 21]. In these circumstances, organizational management is also being modernized, improving recognized practices and shaping new management technologies and approaches.

The introduction of a new technology in the country's economy should, as a rule, be accompanied by innovation in all its components. The digital transformation of organizational management always accompanies the transition to the digital economy and today is no longer just a means of saving labor, but a kind of external challenge for the smoothly refined management theory and practice, first of all its personnel component. Its main difference from the use of popular management tools in the past (outsourcing, reengineering, benchmarking) is that the organization has no choice - whether or not to use digitalization in its management practices. The global introduction of digital standards for information processing and transmission is changing the management paradigm: meeting the need to improve its management by finding appropriate management tools is being replaced by finding digital adoption capabilities as a prerequisite for maintaining an organization's competitiveness in the market environment and generating high profits.

Large-scale digital transformation of management processes is becoming the leading trend in the development of global and domestic management models [6].

Thus, digitalization sets clear timeframes for the smooth evolutionary improvement of management methods, which, in order for digitalization to produce positive results, must already be sufficiently developed by the time the economy moves to a new level of development. At the same time, the digitalization of management leads to a decrease in the professionalism and cultural level of the firm's personnel, as in their knowledge and practical skills the management of the firm is no longer needed - they have been replaced by innovations in production. The above findings confirm that financial performance is not only dependent on the use of digital technologies and other new management methods, jointly or separately. In this case, it is unacceptable to ignore the digital transformation of personnel management, since in this case there is a decrease in profits compared to digital competitors.

It should be recognized that, in the pair of "management-digitalization" the management is the primary one. First, it is necessary to improve management and the quality of human resources, and then - to implement standards of digital management. Otherwise, managerial backwardness (the wrong type of organizational structure, imperfect motivation systems, etc.) will be permanently fixed. Thus, the digitalization of management is not a panacea, which allows to write off the shortcomings of management development in the past and to start a new competitive race, during which "the latter can become the first". This is a kind of test of the degree of maturity of management, during which successful organizations (enterprises) will become even stronger, and failures will generally leave the field of business.

The introduction of the digital economy primarily affects the technology sector of the organization, which includes the factors "Technology" - "Business processes" (in the context of professional culture), but also affects the neighboring sectors: "Culture" - "Staff" (culture leader) and "Capital" - "Power" (entrepreneur culture). Within the framework of the unified typology of business culture, four roles of a businessman-leader play a major role in management: professional, leader, bureaucrat, and entrepreneur. The favourable outcome of the introduction of digital economy into management practices is determined by the distribution of power between these roles, corresponding to each stage of the organization's life cycle.

At first glance, digitalization of management should lead to an increase in the influence of technology professionals, but, unfortunately, digitalization in Ukraine so far affects only the wages of digital technology professionals (including programmers), who have on average the highest wages in the labor market of Ukraine. In fact, in Ukrainian conditions, the digitization of business does not mean a revolutionary change of power and its transition to professionals, who are usually not inclined to dominate, but, on the contrary, to strengthen the power of bureaucrats who get professionals to themselves for "service." The bureaucratic bias of Ukrainian management during the transition to the digital will lead to the reincarnation of the dominance of schools of classical (rather than modern) management, technological and administrative, to the realization of the doctrine of elimination of the human factor. The first roles in the digitalization process need to be put forward by professionals who develop a culture of "interdependence and kinship", provide orientation to people in their interaction.

Such management does not imply weakening, but, conversely, enhancing the influence of the "human factor", humanizing management, providing customer-oriented organization, leads to an increase in the level of confidence in the economy as a whole.

First of all, it should be emphasized that the digital economy has created a new kind of resource - digital data. The ability to use them in the process of managing the organization effectively is considered as a necessary factor that ensures successful financial and economic activities in modern conditions of management.

Having a large amount of up-to-date information that is subject to quality business processing contributes to the active use of BigData to process an unlimited amount of structured and unstructured, fast-growing data of diverse specifications. When processing and analyzing big data in conjunction with traditional corporate data, businesses can gain a deeper and clearer understanding of their business, leading to increased productivity, increased competitive position and new opportunities [4]. Thus, in the direction of optimizing corporate personnel management systems, BigData technologies allow us to build an algorithm that allocates employees in the risk zone

(professionally burned out, unmotivated, who plan to leave the company) to make timely decisions on retaining, stimulating and attracting employees.

Also, modern software systems, the life cycle economy model, reveal a clear correlation between the processes of personnel management and the economy of the enterprise - for example, the correlation between investment and one of the key financial management metrics –profit before income tax, interest and depreciation - EBITDA [12].

The main purpose of EBITDA is to use this metric to compare different businesses in the same industry, including for the purpose of finding a standard or benchmark cost-effective competitor to compare with their own and adopt their best practices - benchmarking. The size of the investments, the debt load or the tax regime applied are not relevant - only the type of activity and the operating results are relevant. Thus, EBITDA allows you to compare companies with different accounting policies (for example, in terms of amortization or revaluation of assets), different tax conditions, or debt levels.

In addition, in today's context, there is a segmentation of Big Data technologies and their industry specialization: from individual successful cases, this market moves to the development of industry models for the collection, analysis and use of big data. In the context of using large amounts of data, emphasis is placed on the formation of a new concept of cognitive management, the basis of which is the systematic management of the processes by which knowledge is generated, identified, accumulated, distributed and applied in an organization to improve its activities [1].

Cognitive management is the management of cognition, cognitive capabilities of people in a specific context - organizational, institutional one. Cognitive management is a knowledge-based management (cognitive management) or knowledge management that is formed within a particular social system (knowledge management), the basis of which is the systematic management of the processes by which knowledge is generated, identified, accumulated, distributed and are used by the organization to improve its operations [7].

Modern management is faced with the need to explain how personal cognitive structures affect the performance of any enterprise (organization), how these structures are formed, which meaning and structure have. This is the main problem of cognitive management - to create opportunities for external and internal reflection ("feedback") of the grounds of behavior and actions of employees who are at different organizational levels, constantly interacting, but remain autonomous independent entities. As an empirical base for cognitive management, basic cognitive tools are explored, through which employees of modern organizations form ideas about the objects of their activity and construct the reality in which they operate [18]. These tools include conceptual diagrams, mind maps, concept maps, and visual metaphor. The discovery of these tools, their modeling, the introduction of different metrics in their description, allow you to take a fresh look at traditional phenomena for management, to find them new forms of explanation and approaches to use. In this sense, cognitive management opens new horizons in human resource management, showing a direct link between the opportunities hidden in personnel management technology and strategic management aimed at developing the effectiveness of the organization.

Practice shows that cognitive modeling is increasingly being implemented in the socio-economic sphere [2]. This allows the manager to get preliminary estimates of the consequences of carrying out in the company restructuring, re-engineering business processes, as certain stages of the changes in the organization. At the same time, re-engineering is compared with process-oriented management (ABM - Activity Based Management), with quality management programs (TQM - Total Quality Management), proving, in some cases, its great effectiveness in market competition research [9]. Additional options for social interaction between the manager and employees of the enterprise that create economic relationships between the managers and business partners of the organization are Digital Technologies (Internet of Things (IoT) and Distributed Registers (Blockchain)).

Ukrainian cities are just beginning to join the technology of IP. In summer of 2015, the Internet of Things Accelerator Laboratory in Kiev opened the IoT Hub. It is focused on hardware startups and is engaged in product development and refinement.

Mobile operators are promoting the Internet of Things in Ukraine. In 2018, lifecell, together with IoTUkraine, made it part of the Smart City smart city program in Kyiv and Lviv, based on research on the Internet of Things. Later, Vodafone also began researching IP. In 2019, the Internet of Things network is to be launched in Odessa, Dnipro, Kharkiv and Kyiv region [16].

Work is underway to develop a 5G system, which will be a more updated version of the 4G project. Quality coverage and use of Narrow-BandIoT's dedicated wireless network will help to accelerate the deployment of IP technology. NB-IoT is a specialized data transmission system that is used only for the Internet of Things [16].

Innovative models of cooperation and coordination of different counterparties are formed for interaction in the process of solving certain business problems (sharing economy). It is also important to note that the world practice of digitalization shows a pronounced tendency to increase the degree of flexibility of employees, primarily due to the development of mobile forms.

The mobile office allows to increase the efficiency of outsourcing, especially in international business, advances in IK technologies - to develop competent outsourcing (knowledge process outsourcing), outsourcing on the basis of intensive use of professional knowledge (law, audit, financial services).

For many companies outsourcing has long been an integral part of business strategy. One of the key to the success of Lego Group is its unique customer interaction system. The company first attempted to work together in the 1990s when creating Lego Mindstorms. The developers have realized that jointly developing an innovative product with avid gaming fans will be more beneficial than removing them from the production process. Top management has also learned about the many online communities of Lego product users that have formed the basis for further networking. Outsourcing is able to expand the range of professional skills of your team. Sometimes one or more areas of business require additional knowledge and, in that case, outsourcing can complete the creation of the necessary ecosystem. Particularly popular are financial management, marketing, and IT tasks. Outsourcing should not be considered merely as a way of solving “non-core” or little-understood tasks.

Sometimes transferring core competencies into "other people's hands" can free up extra time and greatly improve staff efficiency and productivity. This solution allows you not to waste time on minor tasks and concentrate on the main ones [17].

In the conditions of a mobile office, every manager and every employee of the company becomes an entrepreneur - he acquires the features and behavior patterns of the entrepreneur, his creativity is enhanced. The more companies use the mobile office, the more creative the industry and the economy become as a whole [6]. The process of "mobilizing" an IT-based office is becoming a major driver of the digital economy in a globalized world. The mobile office expands the range of economic activity of the company by reducing transaction costs of doing business. It fits in well with social networks and plays the role of a mediator and channel of spreading values and increasing the demand for creative products. This creates a positive external effect from the activity of the mobile office: new markets and new products are created, and information about them and their values as a part of the cultural code of the community is disseminated through social networks. The indisputable advantages of a mobile office include: spatial and temporal freedom of work organization; flexible communication; better coordination of employees' tasks and activities; high socialization of the employee (family, friends and colleagues almost always remain in touch, contact with them is never lost even under heavy workload). A study of mid-size firms in the US economy has shown that the mobilization of managerial infrastructure, the use of mobile IT and mobile office increase the productivity of employees. "Mobilization" is a new tool for the intangible motivation of employees. The main threat posed by the "mobilization" of the organization is the security of confidential data. Virtual workplaces, remote access to the data warehouse in conjunction with the ERP system for their new employees increase the risk of corporate espionage. The need to use high-performance communication channels may be a deterrent: for example, access to uninterrupted channels in many regions of Ukraine is difficult or very expensive [6].

Also, in today's economy, in order to achieve the long-term goals of companies, it is necessary to optimize the process of defining the goal and communicating the

indicated targets to employees to increase their motivation and involvement in business processes systematically . In this regard, from the point of view of motivation management, optimization of management accounting and improvement of organizational efficiency it is also promising to introduce digital goal management modules or balanced scorecard (BSC) and key performance indicators (KPI). The most important problems complicating the implementation of the system of balanced indicators in the Ukrainian realities are misinterpretation of the principles of the concept, excessive focus on financial indicators, a directive style of management, declarative, not real work to implement management innovations. In this regard, the importance of adapting the concept of "goal management" to the specific conditions of each specific organization, as well as the integration of automated systems "1C: goal management and KPI", ARIS BSC, BSC Designer, KPI Suite, KPI MONITOR, ELMA KPI and others.

Conclusions. Therefore, digital technologies and knowledge penetrate into various spheres of social reproduction, becoming a key factor in the development of socio-economic systems. Organizations (enterprises) are shifting towards the projection and design of an innovative management model, which involves the use of the latest analytical systems, Big Data, cloud services, artificial intelligence, blockchain technologies and other innovative solutions.

BIBLIOGRAPHICAL LIST

1. Abdikeyev N.M. Cognitive management // Management Sciences. 2014. № 3, p. 71-78.
2. Avdeeva Z.K., Kovrig S.V., Makarenko D.I., Maksimov V.I. Cognitive approach in management // Management problems. - 2007. - № 3, - p. 2-8.
3. Aleksandrova T.V. Digitization as a modern trend management development of production organizations. URL: file:///C:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/tsifrovizatsiya-kak-sovremennyy-trend-razvitiya-menedzhmentaproizvodstvennyh-organizatsiy.pdf
4. Arenkov I.A., Smirnov S.A., Sharafutdinov D.R., Yaburova D.V., Transformation of the enterprise management system in the transition to digital Economy // Russian entrepreneurship. - 2018. - Vol. 19, № 5. - C. 1710–1723.
5. Brazevich D.S., Gerasimova A.Y., Zavaritskaya O.V. Transformation management as a result of the impact of new information technologies on modern

society and economy // Scientific journal of ITMO Research Institute. Series "Economics and Environmental Management". - 2015. – № 2. - P. 278–289.

6. Varmavsky V.G. Digital technologies and global growth // Drucker Herald. 2015. № 3. pp. 73–80.

7. Vinnik O. Regulation of Relations in the Digital Economy: Problems of Terminology. Entrepreneurship, economy and law. 2017. № 11, p. 163–166.

8. Big Data [Electronic resource] - Access mode:
https://en.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%96_%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%96.

9. Voynarenko M.P. Network capitalization tools of information and intellectual potential and innovations / M.P. Voynarenko, L.V. Skorobogata // Bulletin of Khmelnytsky National University. - Economic sciences. - 2015. - № 3. - V. 3. - pp. 18-24.

10. Deeva N.E., Deleychuk V.V. Mechanisms for attracting investments by issuers of securities in the conditions of development of digital economy of Ukraine. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/3/145.pdf>

11. Business analytics tools for marketing data visualization. URL: http://bses.in.ua/journals/2018/26_1_2018/27.pdf

12. Karcheva G.T. Digital economy and its impact on the development of national and international economy. URL: file:///C:/%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/n_pr_2017_3_4.pdf

13. Kaplan R., Norton D. Balanced scorecard. From strategies to action. 3rd ed., Corrected. and suppl. / transl. from English by M. Pavlova. M.:Olympus Business, 2017, 320 p.

14. Kit L.Z. Evolution of network economy / L.Z. Kit // Bulletin Khmelnytsky National University. - Economic sciences. - 2014. - № 3. - V. 2. - pp. 187-194.

15. Cognitive economics and cognitive management: new human resources management concept. URL: <https://docplayer.ru/58389922-Kognitivnaya-ekonomika-i-kognitivnyymenedzhment-novaya-koncepciya-upravleniya-chelovecheskimi-resursami.html>

16. The concept of development of digital economy and society of Ukraine for 2018-2020. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyucifrovoyuekonomikoyu.html>

17. Kuybida V.S. Digital governance in Ukraine: basic definitions conceptual-categorical apparatus / V.S. Kuybida, O.V. Karpenko, V.V. Namestnik // Bulletin of the National Academy of Public Administration at the President of Ukraine. Series: Public Administration. - 2018. - № 1. -pp 5-10.

18. Advantages and disadvantages of total quality management implementing (tqm) at the enterprise. URL: file:///C:/Users/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%88%D0%B0/Downloads/87-162-1-SM.pdf

19. Perelyot R.A. Ecological aspects of digital economy // Mir novoy ekonomiky/New economy world. - 2018. - № 12 (4). –pp. 39–45.

20. Press service reports of the NAS of Ukraine. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5604>

21. Draft of the Law of the Development of Digital Economy № 7485 from 01/15/2018 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63316.
22. Rogers D.L. Digital transformation. / transl.. from English - M.:Tochka Publishing Group, 2017. - 344 p.
23. Ryzhkov V. What is Digital - transformation? Team-A: [online magazine]. URL: <https://komanda-a.pro/blog/digital-transformation>.
24. Financial management: textbook. / [Vaskivska K.V., Sych O.A.]. - Lviv: HALYCH-PRESS, 2017. - 236 p.
25. Digital Economy and Industry 4.0: Problems and Prospects: Tr. scientific-practical conf. with international participation / ed.by A. V. Babkin Sib. publishing house Polytechnic University, 2017. 685 p.
26. Digital competences as a condition for the formation of human quality capital: analyst. note / [B. S. Kuybida, O.M. Petroe, L.I. Fedulova, G.O. Androschuk]. - Kyiv: NAPA, 2019. - 28 p.
27. Ukraine 2030E-country with a developed digital economy. URL:<https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>
28. Ukraine is connected to the “ Internet things” : why is it necessary? [Electronic resource] / "ETCETERA" // Ukraine is connected to the "Internet things ": why do you need it? URL: <tps://uk.etcetera.media/ukrayinupidklyuchayut-do-internet-rechey-navishho-tse-potribno.html>
29. How successful companies use outsourcing to enhance their effectiveness, April 22, 2019. URL: <https://business.ua/business/5009-autsorsynh-dlia-kozhnoho>
30. Berman S.J. Digital transformation: Opportunities to create new business models [Online] // Strategy and Leadership. - 2012. - № 40 (2). - pp. 16–24.
31. Donell, M. & Meadows, D. & Randers, J. Borders of growth. 30 years later. Kyiv: Pavlum, 2018. 454 p.
32. Eppler M.J. A comparison between concept maps, mind maps, conceptual diagrams, and visual metaphors as complementary tools for knowledge construction and sharing // Information visualization.2006. vol.5.12. Foster R., Kaplan S.
33. Kane G.C., Palmer D., Philips Nguyen A., Kiron D., Buckley N. Strategy, Not Technology, Drives Digital Transformation. Becoming a Digitally Mature Enterprise. - Cambridge, MA: MIT Sloan Management School; Deloitte, 2015. - 630 p.
34. Calm Technologies as the Future Goal of Information Technologies // Alexandru Tugui, Encyclopedia of Multimedia Technology and Networking, 2009.
35. Jeschke S., Brecher C., Song H., Rawat D.B. Industrial Internet of Things: Cybermanufacturing Systems. - Switzerland: Springer International Publishing, 2017. - 715 p.
36. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. McGraw-Hill, 1995. 342 p.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Браславець Олексій Юрійович,
викладач ВНЗ «Київський
університет ринкових відносин»,
м. Київ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8943-3301>

ПРАВОВИЗНАВЧИ АСПЕКТИ ЗМІСТУ ДИДАКТИЧНИХ ТА МЕТОДИЧНИХ ПРОБЛЕМ ВИКЛАДАННЯ ФІНАНСОВИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація: Розглянуто окремі проблеми методології, дидактики та методів викладання фінансових дисциплін у вищій освіті. На думку автора, сфера дидактики та методик викладання фінансових дисциплін для різних спеціальностей у вищих закладах освіти потребує застосування комплексного підходу, який не можна обмежити винятково економічними методами. Зроблено акцент на міждисциплінарному характері фінансів як сфери суспільних відносин, що й зумовлює необхідність розширити спектр дидактичних та методичних прийомів, доповнивши нині чинний набір фінансово-економічних методів рядом фінансово-правових дидактичних підходів. Базуючись на романістичній та томістичній методології, автор формулює пропозицію широкого застосування у навчальному процесі підготовки фахівців у сфері фінансів окремих методів правової науки, зокрема, романістики (римського права) та каноністики. Виділено такі важливі для сфер публічних та корпоративних фінансів правові параметри, як цільова настанова, облігаторійність (зобов'язальний характер), фікційність, персоналізм та статусність фінансових відносин. На основі розвитку ідеї квазі-публічного інтересу запропоновано визначення квазі-корпоративного фінансового інтересу як визначального мотиву неформального володіння й використання корпоративним менеджментом капіталу корпорації та її правового статусу

обмеженої відповідальності. Значна увага приділяється правознавчим аспектам проблематики статусів учасників фінансових відносин, уперше у вітчизняній фінансовій науці пропонується аналіз такого важливого у фінансовому адмініструванні статусу, як фінансовий диспенсатор. Автор доходить висновку, що використання правознавчого підходу не лише виправданий, але й необхідний елемент дослідження у фінансових дисциплінах. Правознавчий підхід у методології та дидактиці вивчення фінансів розглядається як одна з форм міждисциплінарної взаємодії, що може забезпечити кращий дидактичний ефект у розумінні фундаментальних сенсів тих чи інших фінансових категорій та усвідомленні взаємодії різноманітних фінансових інструментів і впливів внутрішніх та зовнішніх факторів у сфері фінансів.

Ключові слова: публічні фінанси, дидактика викладання фінансових дисциплін, правознавча методологія, томістична методологія, каноністичний метод, романістичний метод, цільова настанова фінансів, облігаторійність фінансів, правознавча фікційність фінансів, персоналізм фінансів, статусність учасників фінансових відносин, квазі-публічний інтерес, квазі-корпоративний інтерес, фінансове адміністрування, фінансовий репрезентант, фінансовий комісар, фінансовий диспенсатор

Багаторічний досвід викладання фінансових дисциплін у вищих закладах освіти України дозволив виявити кілька важливих дидактичних та методичних проблем, які зумовлюють складності у засвоєнні окремих аспектів навчальних дисциплін. Зокрема, тут варто згадати принаймні одну з ключових проблем, відому практично кожному викладачеві-фінансисту – це стійка й незмінна тенденція ототожнювати фінансові показники із грошовими показниками, насамперед коли йдеться про показники фінансового результату (прибутку). Але це лише найпоказовіша, але не єдина проблема – аналогічні складності виникають, наприклад, при вивченні системи бюджетних асигнувань та фінансування у структурі розпорядників бюджетних коштів, казначейського обслуговування доходів та видатків бюджетних установ Державного та місцевих бюджетів, кошторисного фінансування тощо. Окрім цього, значні методичні

проблеми пов'язані із засвоєнням статусів учасників фінансових відносин – у частині усвідомлення студентами статусів дебіторів/кредиторів у фінансових відносинах між платниками податків та представниками фіскального відомства й державою, бюджетом і розпорядниками коштів різних рівнів, власне розпорядниками коштів між собою, бюджетів різних рівнів у системі міжбюджетних відносин тощо. Також окремий блок подібних складностей існує у податкових дисциплінах – зокрема, щодо природи податкового зобов'язання як такого, неузгоджених алгоритмів обчислення податкових зобов'язань різних податків, балансу прав і обов'язків платників податків та фіскальних органів тощо. Цей далеко неповний перелік ймовірних дидактичних "больових точок" значною мірою стосується блоку фінансових дисциплін, які у той чи інший спосіб пов'язані із системою публічних фінансів, якщо користуватися усталеною європейською термінологією (при чому як у теоретичній [1], так і у прикладній правозастосовній [2] сферах), або, як її називають у місцевій традиції, державних фінансів, до яких долучаються місцеві фінанси, фінанси соціального страхування тощо – до речі, ця, на перший погляд, термінологічна неузгодженість тягне за собою набагато глибші проблеми, оскільки не дозволяє побачити у цілому специфіку публічних фінансів та усвідомити їхню загальну та спільну логіку. Окрему проблематику становить абсолютна дидактична порожнеча щодо фінансів домашніх господарств – цей блок загалом являє собою "terra incognita" (незнану землю) для академічного студіювання.

Як видається, основною причиною, яка зумовлює згадані вище й інші подібні проблеми, виступає вітчизняна дидактична традиція ставитися до фінансів виключно як до дисципліни економічного спрямування, яка у кращому випадку має технічний міжпредметний зв'язок з обліковими дисциплінами. У той же час поза дужки виносяться такі специфічні риси фінансів, як правовий та управлінський (адміністративний) аспекти, які неможливо не взяти до системної уваги при академічному дослідженні усіх фінансових дисциплін, які стосуються як публічних, так і корпоративних фінансів. При цьому до уваги не береться такий нюанс, про який, кажучи зокрема про статичний фінансовий облік,

згадував Ж. Ришар: "Це – творіння юристів [XIII-XIX століть], спеціалізованих на питаннях банкрутства, або купців, які перебували під впливом цих юристів <...> Основою культури цих правознавців була культура римського права <...> Знання римського і комерційного права дозволило їм створити практику, а згодом і теорію статичного обліку" [3, с. 44-45].

Нагальна потреба поглянути на фінанси з точки зору права, тобто, крізь призму правової методології, обумовлена, на нашу думку, ще, принаймні двома факторами. З одного боку, після підписання у 2014 році Угоди про асоціацію з ЄС [4] Україна взяла на себе зобов'язання просувати процес реформ та адаптації законодавства в Україні, впроваджувати правові реформи задля ефективного виконання згаданої угоди (пор. Преамбулу) як у сфері публічних фінансів, бюджету й оподаткування (пор. глави 3-4 розд. V, ст.346-348), так і сфері фінансів корпоративних, зокрема, фінансових послуг (пор. підрозділ 6 частини 5 глави 6 розд. IV, ст.125-133). Однак, маємо визнати, що адаптація права публічних і корпоративних фінансів України до європейського має відбуватися на основі якогось спільного фундаменту – а ним, як це склалося історично, виступає класичне й нове римське цивільне право, у тому числі з усіма своїми рецепціями, властивими як романо-германській, так і англосаксонській правовим сім'ям. Адаптувати право публічних та корпоративних фінансів України до європейського означає зрозуміти, усвідомити й прийняти правовий підхід римського права до відносин фінансових зобов'язань між дебіторами й кредиторами, до відображення цих відносин у системі подвійного бухгалтерського обліку, до ухвалення на основі фінансового обліку раціональних управлінських рішень, пов'язаних із утворенням цільових фінансових фондів тощо.

З іншого боку, фінанси як такі є особливим способом упорядкування певних знань про людську діяльність, опису й фіксації цих знань задля їхнього подальшого аналізу, синтезу та ухвалення відповідних управлінських рішень як у сфері публічного, так і корпоративного управління, а також у домогосподарствах. Уже саме це дозволяє поставити проблему в такий спосіб,

що дивитися на фінанси як виключно на економічну й технократичну дисципліну замало. Будучи інструментом упорядкування знань, фінанси уже цим самим виступають частиною права як такого, адже, як стверджував Й.-Г. Гердер, один з предтеч історичної школи права, правом можна вважати те, що "перетворює хаос на порядок і надає рації плутанині, яку вчиняють люди" [5, с. 433]. Саме тому й парадигмально фінанси можуть і мають розглядатися у правознавчому контексті з усіма витікаючими з цього наслідками. Наголошуємо, що не йдеться не про фінансове право як окрему дисципліну, а про розширення дидактичних і методичних підходів до вивчення власне самих фінансів – як публічних, так і корпоративних, – з позицій розширення і доповнення економічних та власне фінансових методів дослідження правовими, створюючи тим самим справжнє міждисциплінарне поле, яке дозволить суттєво поліпшити засвоєння студентами фінансових дисциплін. Нехтувати правовими аспектами фінансів означає стати на обмежені позиції так званого економізму, як про нього каже В. Ільїн: "Нова культура – це економізм, породжений глобальною економікою. Економізм означає відокремлення й нормативну абсолютизацію економічної точки зору. Це не економіка як така, а сам дух економіки, її провідне і надихаюче начала <...> Панування економічного начала й обумовлюють товарообмін і гроші, що й складає економізм <...>, для якого немає нічого більш святого, ніж нагромадження капіталу" [6, с. 408-409]. Позиція ж економізму, своєю чергою, має жорсткіші практичні наслідки – фінанси вульгаризуються й перетворюються на інструмент маніпулювання інформацією, ціль якого полягає виключно у забезпеченні надприбутковості: "Сучасним чудовиськом, що виявилось сильнішим як за державні інституції, так і за національні органи, стала глобально організована фінансова система, створена заради реалізації ідеї забезпечення надприбутковості бізнесу <...> Україні, тобто, її суспільству і державі як інституту, властиві такі ж (негативні) особливості і в національному, і в наднаціональному, тобто глобальному вимірах, що і змушує за новим підходом вибудовувати стратегію модернізації держави" [7, с. 138-139]. Будучи інструментом упорядкування знань, фінанси як такі уже виступають частиною

правового порядку, а нехтування цим фактом призводить до спотворення ролі фінансів у господарчих процесах і державному регулюванні економіки.

Ars boni et aequi

Стародавня латинська максима дає таке визначення права: "Ius est ars boni et aequi" (D. 1, 1, 1, 1) [8, с. 82]. Традиційно переклад цього визначення дається такий: "Право є мистецтвом доброго і справедливого" (переклад Л.Л. Кофанова) [8, с. 83]. Втім, саме у цьому перекладі очевидним стає приклад того, як катастрофічно далеко одне від одного стоять правова і фінансова наука.

Римське право було призначено не лише, не тільки й не стільки для правознавців, скільки для учасників господарських відносин. Саме тому варто звертати увагу на усю багатозначність і глибину латинської мови, багатство якої дозволяє досить несподівано поглянути на норму – наприклад, римські юристи цілеспрямовано намагалися уникнути чіткого дефініювання, залишаючи простір для трактування писаних норм. Якщо поглянути на наведену вище максиму, то з точки зору фінансів насамперед слід звернути увагу на зв'язку слів "boni et aequi". Перше з них, "bonum", у перекладі з латини (переклад за [9]) означає не лише добро як благо, але й такий аспект блага, як майно, статок – надзвичайно важливо, що це слово перейшло в італійську мову, мову бухгалтерського обліку, у формі "beni" й досі означає як майно, так і саме те поняття, яке в українському бухгалтерському обліку передається за допомогою терміну "активи" (переклад за [10]).

Друге слово, "aequum" у буквальному сенсі перекладається як "рівний, справедливий", але одночасно має відтінок і "належний", а відлунням глибинного сенсу цього слова служить "equity" з американських балансів, де воно виступає відповідником поняття власного капіталу особи, який становить значну частину пасивів балансу. Отож, підсумовуючи, з фінансової точки зору – завдяки багатозначності й багатству латинської мови, – латинську юридичну паремію можна прочитати напрочуд фінансово – "Право є мистецтвом [вирівнювання] активів та власного капіталу". Завдяки цьому фінанси уже можуть бути розтрактовані у якості певного відповідника свого роду практичних

правовідносин, які виникають у процесі урівноваження балансових показників і цим самим заслуговують того, аби їх розглядали не лише у якості технократичного економічного інструментарію, але також і у якості правовідносин *sui generis*. Цим самим, відповідно до трендів сучасної посткласичної правової теорії, не фінансове право, але фінанси як такі стають прикладним проявом права, як про це пише І. Честнов: "Нагальною задачею посткласичної теорії права стає переописання юридичної догматики: не відмова від неї, але наповнення людиновимірністю і практичною орієнтованістю <...> Такий підхід передбачає переосмислення практично усіх юридичних категорій з формально-догматичних на соціолого-практичні" [11, с. 166-167].

Будучи закорінені у римському праві й традиції ведення домашнього господарства, фінанси мають ряд ознак, які дозволяють надалі аналізувати їх за рядом параметрів. У першу чергу, варто звернути увагу на параметр цільової настанови фінансів. Цей параметр походить із самої назви фінансів, яка укорінена у латинському дієслові "finio" – встановлювати ліміти, межі, обмежувати, яке своєю чергою пов'язане з іменником "finis" – кінець у сенсі фініш, тобто ціль, якої прагне особа. Цільова настанова фінансів – як публічних, так і корпоративних, рівно й домогосподарств, – це фундаментальна їхня основа, від якої далі вибудовуються вся архітектура як усієї логіки фінансового строю мислення у цілому, так і балансу як формалізованого прояву й знакової системи фінансів. Власне, через параметр цільової настанови найлегше пояснити і суть балансу, і його конструкцію, і логіку його складання й подальшого аналізу.

Безпосередньо пов'язаним із параметром цільової настанови виступає параметр облігаторійності фінансів – тобто, зобов'язальний характер фінансів. Йдеться про "obligatio" – одне з базових понять римського права, яке у перекладі означає власне зобов'язання як зв'язаність чи скованість певними узами. Класичне визначення зобов'язань міститься у Інституціях Юстиніана (533 р. по Р.Х.) і звучить так: "Obligatio est iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius soluendae rei secundum nostrae civitatis iura" (Inst. 3, XIII, Pr) – "Зобов'язання є правовими узами, які згідно з правом нашої [громадянської]

спільноти спонукають нас до необхідності обмежитися у рішеннях щодо певних речей" (переклад наш за [12, с. 242] – О.Б.). Як бачимо, цей параметр перебуває у тісному зв'язку із параметром цільової настанови, оскільки базується на встановленні й прийнятті особою на себе певних обмежень і лімітів. А з правової ж точки зору поняття зобов'язання відображає ті стратегічні й оперативні цілі, які особа ставить перед собою й формалізується у вигляді показників пасивів балансу. У широкому сенсі саме зобов'язання особи (у фінансовому сенсі йдеться у тому числі й про кредиторську заборгованість) становлять основу пасивів балансу, точніше, є самою суттю пасивів, про що йтиметься далі. Параметр облігаторійності – а насамперед класичне римське визначення зобов'язання – також мав би стати фундаментом для теоретичного осмислення понять фінансового та у першу чергу податкового зобов'язання як фінансових категорій. Проте, серед правових фундаментальних досліджень у масштабах світової науки (sic!) сьогодні, на жаль, майже відсутні наукові роботи, присвячені загальній теорії зобов'язань (як приклад, можемо згадати чи не найкращу роботу пера Ежена Годеме [13], засновника цілої юридичної династії, три покоління якої протягом ХХ століття працювали над розробкою теорії зобов'язань і використанням її у сфері публічних фінансів). Це створює певні дидактичні й методичні складності у викладацькій роботі, проте, відкриває нові перспективи для наукового пошуку та відкриттів.

Третій параметр, на якому варто зосередити увагу, полягає у тому, що фінанси, як і правознавство в цілому, має справу не з самою реальністю, але з описом реальності. Фінанси оперують із показниками як знаками, які лише означають реальність, але не є реальністю. В узагальненому вигляді ця методологічна проблема описана І. Честновим так: "Практично усі поняття класичної юриспруденції <...> суть реіфіковані категорії, яким приписується (атрибутується) властивість об'єктивного надособистісного (безособистісного) буття" [11, с. 166]. Це важливе методологічне зауваження заслуговує найпильнішої уваги, особливо у навчальному процесі, адже найнеобхідніший дидактичний та методологічний прийом при вивченні фінансової справи полягає

у тому, що студента необхідно навчити відрізняти показники від реалій і оперувати саме показниками, попри будь які спокуси зосередити увагу на тому, що у реальності справа виглядає дещо інакше. Наприклад, одна з найважчих методологічних та дидактичних проблем у навчальному процесі – це пояснити студентам ситуацію, як це можливо, що показник прибутку у звітності відображений, а грошових надходжень немає. І тут у нагоді можуть стати такі інструменти правознавчої методології, як правові аксіоми, правові презумпції та правові фікції [14, с. 55-63]. Найважливішим тут виступає саме інструмент правових фікцій, під якими розуміється "логічне припущення, що такий факт, який не існує у реальності, буцімто існує і спричиняє собою наслідки, визначені правом" [15, с. 33-35]. Цей третій параметр фікційності, який полягає у заздалегідь обумовленому, прийнятому соціумом і відповідно легітимізованому юридично фікційному характері фінансових показників, а також юридична фікційність суттєвих для фінансів елементів – як от понять юридичної особи, фізичної особи, прибутковості, відокремлених балансів тощо – скеровують дидактику й методику до формування філософсько-відстороненого, абстрактного (не предметного чи речового) підходу до фінансів. Цей параметр тісно пов'язаний із попереднім параметром облігаторійності – з правової точки зору, для фінансів об'єктом виступають радше не гроші, а зобов'язання як правові узи, першість визнання і взяття на облік яких обумовлює й спричиняє похідну від цього потребу у активах у цілому і грошових коштах зокрема.

Четвертий параметр – статусність учасників – певною мірою походить із параметру фікційності та пов'язаний із ним. Проблема полягає у тому, що з правової точки зору учасники фінансових відносин виступають не в якості осіб як таких, але у певних правових статусах. Насамперед у фінансах необхідно розрізняти статуси кредиторів та дебіторів, а відповідно, з'ясовувати щодо кожного казусу, у якому конкретному статусі виступає той чи інший учасник фінансових відносин – наслідками цього стає з'ясування тих прав, обов'язків, зобов'язань, які належать відповідному учасникові. І якщо у корпоративних фінансах це цілком очевидне завдання, у сфері публічних фінансів така

очевидність нині розмита. Наприклад, достатньо поставити питання, хто має статус кредитора, а хто – дебітора у фінансових відносинах між платником податків та урядом, і відповідь може виявитися дуже несподіваною для багатьох. Не менш цікаво виглядає аналіз статусів дебітора та кредитора у відносинах між бюджетними установами та розпорядниками бюджетних коштів усіх рівнів, між казначейством та платниками податків чи бюджетними установами тощо. Також важливою з точки зору статусності стає з'ясування юридичних ролей, які відіграють у різного типу ситуаціях власники юридичних осіб, їхній менеджмент та персонал – хто є реальним набувачем вигід від діяльності суб'єкта, а хто лише формальним, хто ухвалює управлінське фінансово-значуще рішення, а хто виконує лише агентську (представницьку) функцію тощо. Аналогічна проблематика стосується і публічних фінансів. Наприклад, хто і в якому статусі діє з боку держави у певній ситуації, припустимо, справляння податків: чи працівник держаної фіскальної служби є носієм статусу держави, чи виступає лише у статусі її представника й агента, виконуючи повноваження комісара (від пізньолатинського "commissarius" – довірена, уповноважена особа) [16, с. 130]. Усі описані вище питання мають, на нашу думку, дуже важливе значення, оскільки лише правознавчий підхід дозволить адекватно поглянути на ситуацію й зрозуміти справжній сенс відносин між учасниками фінансових відносин.

Балансовий метод – про цілі та засоби

Фінанси, будучи інтегрованою наукою, містять у собі як економічні, так і правові аспекти. Тому з точки зору права можна стверджувати, що предметом фінансів виступають, власне, не гроші, не матеріальні блага, не речі, ані будь-які інші реальні явища чи процеси [17, с. 123-124], а радше система економічних відносин, виражених у показниках, які характеризують:

- (a) міжсуб'єктні, міжособистісні стосунки;
- (b) пов'язані із перерозподілом новоствореної вартості;
- (c) спрямовані на певного роду централізацію ресурсних фондів;
- (d) задля досягнення властивих цілей суб'єктів [18, с. 26-27].

З економічної точки зору фінанси і фінансові показники завжди відображають баланс між цілями, які стоять перед суб'єктом, та тими засобами й інструментами, доступ до яких він має [17, с. 123-124]. Тут ховається одна з найбільших методичних складностей, оскільки виникає необхідність логічно пов'язати між собою цілі та засоби. Класичний підхід вивчення фінансів вдається тут до поняття балансу активів і пасивів у трактовці фінансового (бухгалтерського) обліку: "Актив від латинського *activus* – діяльний, чинний; пасив від латинського *passivus* – стражденний, нечинний. Стосовно балансу ці терміни втратили свій первісний зміст і мають умовне значення" [19, с. 97]. Натомість правознавчий підхід дозволяє пояснити сенс активів і пасивів власне з позицій облігаторійності та суттєво полегшити усвідомлення сенсу балансу. Так, насамперед варто почати розбір балансу від терміну "пасиви", який морфологічно походить від латинського "*passio*" (у перекладі буквально "страдження, пристрасне прагнення") – для античності та доби Середньовіччя саме цим словом позначали провідний аристотелівсько-томістичний мотив дій, той побуджувальний фактор, який характеризував нестачу, брак чогось, до чого пристрасно прагнула особа. У той самий час термін "активи" пов'язане із словом "*actus*" – акт, дія, чин. Отож, баланс тоді утворюється з частин, показники однієї з яких відображають пристрасне прагнення певних цілей та взятих при цьому на себе правових зобов'язань (пасив), натомість показники другої відображають дієві, чинні інструменти та засоби, через які поставлені цілі мають бути досягнуті (актив). Таким чином можна стверджувати, що цілі формалізуються у вигляді показників пасивів балансу (або, в іншій системі – бюджетних/балансових видатків); засоби ж формалізуються у вигляді показників активів балансу (або, в іншій системі – бюджетних/балансових доходів).

Зведена систематизація відповідності показників фінансових планів та їхніх трактувань

Галузь		Показники	
Структурні частини	Корпоративні фінанси (Баланс)	Активи	Пасиви
	Публічні фінанси (Бюджет та кошторис)	Доходи	Видатки
Трактування	Правознавство	Засоби досягнення	Цілі й зобов'язання
	Управління й адміністрування	Тактики	Стратегії

Джерело: укладено автором

Уся повнота визначення цілей та пошуку засобів, як комплекс фінансових відносин, відображається у понятті фінансової системи, яка ставить фінансові активи у пряму залежність від ефективних цілей. Як про це каже Джозеф Стігліц, лауреат Нобелівської премії у галузі економіки (2001): "The financial system can be compared to the brain of the economy. It allocates scarce capital among competing uses by trying to direct it to where it is most effective, in other words, where it yields the highest returns. The financial system also monitors the funds to ensure that they are used in the way promised" – "Фінансову систему можна порівняти із мозком господарства. Вона розподіляє капітал, який є обмежений, поміж тими чи іншими цілями, намагаючись спрямувати його туди, де він буде найбільш ефективно вжитий, іншими словами, де це призведе до найвищої віддачі. Фінансова система також здійснює контроль за фондами, аби гарантувати, що вони використовуються належним шляхом " (переклад наш за [20, с. 113-114] – О.Б.).

Спочатку розглянемо загальну конструкцію фінансової моделі, яка й визначатиме наші подальші роздуми, базуючись на вищенаведеній думці Дж. Стігліца. Отже, об'єктом фінансової системи виступає капітал, який треба (а) розподілити між тими чи іншими цілями і (б) ефективно вжити належним

шляхом. При цьому система повинна (с) утворити у ході розподілу певні фонди і (d) здійснювати контроль за використанням коштів фондів належним шляхом. В узагальненому вигляді цю модель подаємо на рис. 1.

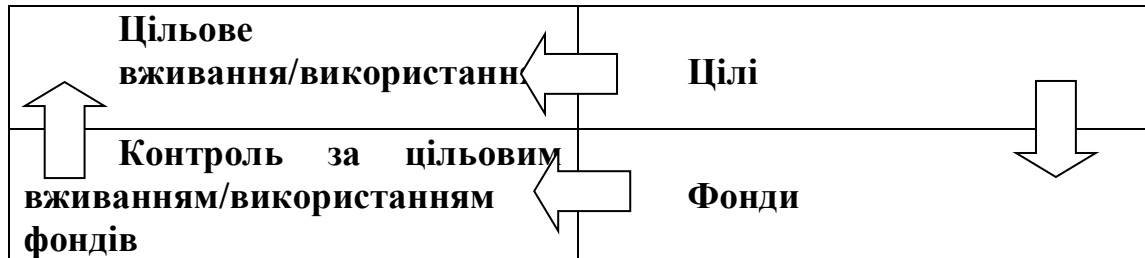

Рис. 1. Загальна конструкція моделі впливу фінансової системи на капітал (за Дж.Стігліцем)

Джерело: укладено автором

Як видно з наведеного рис., вся логіка побудови фінансової системи підпорядковується цілям, які й визначають, з одного боку, спосіб розподілу наявних і завжди обмежених ресурсів між різними цілями. Відповідно, цілі, їхня структура та ієрархічна підпорядкованість визначатиме кількість й структуру фінансових фондів, які існуватимуть в системі, а відповідно й архітектуру балансу (бюджету, кошторису) та логіку фінансового планування. З другого боку, саме цілі визначатимуть напрямки, способи й форми використання наявних і об'єктивно обмежених ресурсів.

Для подальшого дослідження структури фінансових балансів як основи фінансового планування (бюджетування) ми звернемося до трьох важливих на нашу думку джерел, які дозволять нам відстежити правознавчі аспекти балансознавства. Насамперед об'єктом нашого зацікавлення став Кодекс канонічного права (далі – СІС-1983) [21]. Цей нетривіальний хід обумовлений тим, що поміж усіх донині чинних історичних правознавчих галузей саме канонічне право максимально близько і актуалізовано (наскільки це можливо у сучасних умовах) звертається до принципів й методів класичного римського права: "Каноністи також розділяли зі своїми сучасниками – знавцями римського права – одні й ті самі теорії природи і функцій права і ті самі основні методи аналізу і синтезу протилежностей. Ці теорії фахівці римського права тією ж

мірою переймали у них, і навпаки. На практиці не лише теорії і методи, але і багато конкретних правових понять й інститутів були перенесені у <...> науку римського права з <...> науки канонічного права" [22, с. 200]. Другим джерелом дослідження стала балансознавча традиція Республіки Польща [23], а третім – Італії [24], оскільки їхні правові системи зазнали впливу рецепцій і римського, канонічного права. Такий вибір об'єктів дозволяє нам достатньо чітко і однорідно виділити найголовніші структурні елементи балансів і відстежити ті основні ідеї, про які йшлося вище. При аналізі нам довелося фактично "реконструювати", точніше, вибудовувати структуру канонічного балансу порівняно з польським та італійським балансами, оскільки безпосередньо у СІС-1983 немає прямих вказівок чи описів фінансового балансу, проте, уважне прочитання норм Книги V СІС-1983 [21, с.1254-1310] дозволяють зробити цей аналіз достатньо просто (табл.2).

Таблиця 2

**Спрощена порівняльна структура балансів згідно з правом
Республіки Польща та канонічним правом**

АКТИВИ		ПАСИВИ	
Напрямки використання (за обліковою термінологією)		Джерела походження (за обліковою термінологією)	
Засоби досягнення		Цілі та зобов'язання	
Балансовий показник (РП)	Канонічний відповідник	Балансовий показник (РП)	Канонічний відповідник
А. Необоротні активи	<i>Bona temporalia (administratio extraordinaria)</i> <i>Cann. 115 §3; 638 §1; 638 §2; 1277; 1281 §1; 1281 §2; 1285</i>	А.І. Власний капітал (Kapital własny) (fundusz)	<i>Patrimonium stabile</i> <i>Cann.1285; 1291</i>
	• <i>res immobilis</i> (A.II) • <i>res mobilis</i> (A.III) • <i>pecunia</i> (A.I, A.III-IV)	А.VIII. Чистий фінансовий результат (Wynik finansowy netto)	

В. Оборотні активи	<i>Bona temporalia (administratio ordinaria)</i> <i>Cann. 638 §1; 638 §2; 1281 §1; 1281 §2; 1285</i> • <i>res immobilis (B.I)</i> • <i>res mobilis (B.I, B.II)</i> • <i>pecunia (B.IV, B.III, B.II)</i>	В. Резерви	
		D.I. Короткострокові зобов'язання	<i>Obligatio</i> <i>Cann. 199 §3; 1274 §1; 1274 §2; 1274 §3</i>
		D.II. Довгострокові зобов'язання (fundusze specjalne)	<i>Onera</i> <i>Cann. 199 §5; 956; 957; 1308 §1; 1308 §2; 1308 §4; 1309</i>

Джерело: укладено автором за [23, с.384-387] та [21, с.1254-1310]

Тут достатньо прозоро відстежується запропонована нами логіка правознавчого підходу до фінансів – у пасивній частині балансів чітко відстежується логіка цільової настанови. Так, згідно з польським правом цілями і, відповідно, мотивами для правових зобов'язань виступають власний капітал (A.I. Kapital (fundusz) własny), чистий фінансовий результат (A.VIII. Wynik finansowy netto), резерви та фінансові зобов'язання різних видів (D.I.-D.II. Fundusze specjalne). У канонічному балансі аналогами виступають Власний капітал (Patrimonium stabile) та фінансові зобов'язання різних видів (Obligatio, onera). Важливий нюанс канонічного балансу – це відсутність у якості цільової настанови показника фінансового результату чи прибутку. На нюансі прибутку як цільової настанови детальніше ми зупинимося нижче. Засобами ж й інструментами досягнення цільових настанов і в структурі польського, і канонічного балансів виступають цілком співставні показники необоротних активів (у канонічній термінології – *Bona temporalia (administratio extraordinaria)*) та оборотних активів (у канонічній термінології – *Bona temporalia (administratio ordinaria)*), що можуть виступати у формі нерухомого майна (*res immobilis* – A.II; B.I), рухомого майна (*res mobilis* – A.III; B.I, B.II) та грошових коштів (*pecunia* – A.I, A.III-IV; B.IV, B.III, B.II). Практично аналогічна картина спостерігається і в італійському балансі (табл.3).

Показники балансу в фінансовому обліку Італії

Bilancio / Баланс			
Stato patrimoniale attivo / Майновий стан -- активи		Stato patrimoniale passivo / Майновий стан – пасиви	
(A)	Crediti verso soci per versamenti ancora dovuti / Дебіторська заборгованість	(A)	Patrimonio netto / Чистий капітал
(B)	Immobilizzazioni / Нерухомість	(B)	Fondi per rischi e oneri / Фонди ризиків і зобов'язання
(C)	Attivo circolante / Оборотні активи	(C)	Trattamento fine rapporto di lavoro subordinato / Виплати за договорами підляду
(D)	Ratei e risconti / Приріст доходів та доходи майбутніх періодів	(D)	Debiti / Борги
		(E)	Ratei e risconti / Витрати та відстрочені платежі
Totale attivo / Разом активів		Totale passivo / Разом пасивів	

Джерело: складено автором на підставі [24]

Тут, на нашу думку, варто звернути увагу на те, що деякі частини італійського балансу містять буквально тотожну з канонічним правом термінологію, або, по суті, збігаються з нею. Наприклад, частина (A) пасивів – patrimonio; частина (B) пасивів – oneri; частина (D) пасивів – debiti (борги, заборгованість у сенсі зобов'язання).

Наведений вище аналіз дозволяє визначити процесуальну логіку творення балансів і, відповідно, фінансового планування. Оскільки первинним фактором виступає цільова настанова, а похідним від цього – засоби та інструменти, то й первинними показниками при фінансовому плануванні стають показники пасивів, а похідними від них – показники активів. Виходячи із цієї логіки та форми фінансового балансу, предметами планування виступають три блоки проблем: (a) планування пасивних операцій; (b) планування активних операцій; (c) планування встановлення балансу між активами та пасивами.

З точки зору планування пасивних операцій, його логіка визначається самою структурою пасивів та факторів, що їх визначають – зокрема, цілей

діяльності. Таким чином, ця частина фінансового планування передбачає такі планові показники:

- цілі діяльності, які стоять перед суб'єктами, виходячи з норм законодавства та статутних документів особи;
- обсяги капіталу, зобов'язань та резервів, необхідних суб'єкту для досягнення спланованих цілей;
- співвідношення між капіталом, зобов'язаннями та резервами – тобто, структура пасивів;
- можливі операції зі структурними елементами пасивів – еventуальне збільшення/зменшення капіталу, збільшення/зменшення/реструктуризація зобов'язань тощо;
- види та обсяги фінансових фондів, які має заснувати або підтримувати суб'єкт; при цьому маємо пам'ятати, що статутні документи чи чинне законодавство може передбачати обов'язковість деяких фондів і факультативність інших (Рис.2)

Рис. 2. Загальний алгоритм фінансового планування пасивної частини балансу

Джерело: укладено автором

З точки зору планування активних операцій, так само виходитимемо з логіки самої структури активів (рис.3). У цій частині плануванню підлягають:

- Групи активів (у термінології канонічній – *bona temporalia*) – необоротні та оборотні. При цьому в частину необоротних активів потрапляють ті, мета яких – гарантувати так званий *patrimonium stabile*. Ця група активів підлягає особливому контролю з огляду на її важливість щодо самого існування юридичної особи і тому, як правило, може бути віднесена до екстраординарного способу управління цими активами (у канонічній термінології – *administratio extraordinaria*). Щодо оборотних активів СІС не встановлює норм щодо особливого порядку управління ними – у канонічній термінології – *administratio ordinaria*.

- Форми активів – нерухоме майно (у канонічній термінології – *res immobilis*); рухоме майно (у канонічній термінології – *res mobilis*); грошові кошти (у канонічній термінології – *rescupia*). Йдеться про те, що і оборотні, й необоротні активи можуть виступати у різних формах та в залежності від ступеня їхньої ліквідності, тобто, спроможності якомога швидше і з мінімальними втратами бути використаними задля виконання фінансових зобов’язань перед кредиторами. Найменш ліквідним активом є нерухоме майно; найбільш ліквідним – грошові кошти.

Рис. 3. Загальний алгоритм фінансового планування активної частини балансу

Джерело: укладено автором

Принагідно зауважимо, що аналогічну логіку можна спостерігати і в іншій формі балансів та планів – у бюджетах і кошторисах. По суті, аналогом пасивів як відображення цільових настанов у бюджетах (кошторисах) виступатимуть їхні видаткові частини. Статті видатків – це і є формалізований перелік тих цілей, які стоять перед суб'єктом бюджетного планування. Відповідно, аналогом активів виступатимуть показники доходів бюджетів (кошторисів), які виступатимуть у формі грошового фінансування з різних джерел. В українських умовах ускладнення бюджетів (кошторисів) розподілом показників на загальний та спеціальний фонди по-суті загальну картину не змінюють, а лише деталізують і розподіляють засоби на відповідні групи у залежності від групування визначених цільовими настановами зобов'язань.

Облігаторійність – проблеми зобов'язань у фінансах

У цьому питанні маємо зосередитися на предметному та суб'єктному ракурсах зобов'язань. Спочатку розглянемо перший з них. Як ми наважилися стверджувати вище, з правознавчої точки зору предметом зобов'язань у фінансах виступає пасив балансу, а точніше, усі його складові, у тому числі:

- (a) власний капітал (*patrimonium stabile*),
- (b) прибуток,
- (c) власне зобов'язання (*obligatio et onera* або ж кредиторська заборгованість).

При цьому зміст цих зобов'язань певною мірою має свою специфіку, яка обумовлена самим предметом, що той, як пам'ятаємо, є формалізованою у записі ціллю суб'єкта. Так, наприклад, щодо показника власного капіталу (*patrimonium stabile*) ціль полягає у тому, аби його зберегти, примножити, покращити або забезпечити дохідність від нього. Власне, заради цього й утворюється та чи інша організаційно-правова форма господарювання. Щодо кредиторської заборгованості (*obligatio et onera*) ціль полягає у тому, аби своєчасно й у повному обсязі її погасити. Натомість щодо прибутку сенс зобов'язання має дещо специфічні риси. По-перше, варто пам'ятати, що не кожна організаційно-правова форма передбачає в якості цілі отримання прибутку. Наприклад, в Україні

податкове законодавство передбачає форму так званих неприбуткових організацій, які у своїх статутах та у відповідності до норм чинного права не вказують прибуток як ціль своєї діяльності. З іншого боку, той вид економічної діяльності, який в Україні називається підприємництвом, навпаки, передбачає прибуток саме як ціль. У подальшому – залежно від організаційно-правової форми – цей прибуток набуває статусу розподіленого й переходить у категорію доходів (дивідендів) засновників (акціонерів). Тобто, цільова функція прибутку в Україні з правознавчої точки зору обумовлена тим, які норми права регулюють діяльність того чи іншого суб'єкта і які цілі, що корелюються з цим правом, будуть визначені в статутних документах суб'єкта. По-друге, це означає, що не кожен сформований у балансі показник прибутку відображатиме ті цільові настанови, які містяться у статутних документах суб'єктів. Так, наприклад, у певних ситуаціях в Україні неприбуткові організації мають визнавати показник прибутку і відображати його у такій якості у звітах, проте, це не означає, що вони втрачатимуть статус неприбутковості (а це дуже важливо з точки зору процедур оподаткування прибутку). По-третє, оцей "балансовий парадокс" – коли наявність показника прибутку не завжди свідчить про прибутковий статус суб'єкта, а відсутність показника прибутку не завжди свідчить про неприбутковість суб'єкта – надзвичайно ефектно розв'язується за допомогою описаного Жаком Ришаром юридично-фікційного прийому статичного балансу, який базується на тому, що у фінансах йдеться не про реальність як таку, а про записи показників, що ті виступають у формі юридичних фікцій: "Згідно з ідеями римського права, [фінансовий] результат не може бути підсумований аж до моменту повного закриття підприємства (і забезпечення покриття його боргів). Аби розв'язати цю суперечність, <...> вони (юристи) спробували створити образ фіктивної періодичної ліквідації <...> Таким чином, завдяки цій фікції підприємство виявлялося ліквідованим попри те, що воно продовжувало існувати" [3, с. 46]. Іншими словами, з точки зору права ми ніколи не зможемо визначити, чи була діяльність суб'єкта в остаточному підсумку економічно ефективною та реально (тобто, уречевлено) корисною аж доти, поки суб'єкт не

буде "ліквідований", тобто, не припинить своєї діяльності. Отож, згідно з цією методикою, будь-яке відображення прибутку в балансі – це виключно юридична фікція, методологічний обліковий прийом, техніка реєстрації фактів господарського життя, показник, який у жодному разі не відображає остаточний реальний фінансовий ефект діяльності суб'єкта.

Власне, тому не залишається нічого іншого, як скористатися наведеною нижче формулою Ж. Ришара й визнати, що цільовою настановою щодо прибутку (а відповідно, й предметом зобов'язань) виступає дотримання процедури "визначення того, чи дозволяє реалізація (продаж) усіх активів підприємця на даний момент отримати суму, необхідну для оплати його кредиторської заборгованості" [3, с. 44] – і у цій частині розширимо формулу Ж.Ришара, додавши наступний пасаж "а також для збереження власного капіталу, вільного від боргів перед кредиторами" [25].

Дослідження суб'єктного ракурсу облігаторійності варто почати із того, що правовій категорії зобов'язання у фінансах відповідає показник боргу (заборгованості): "У тому випадку, коли предметом зобов'язання виступає надання грошової цінності, зобов'язання також називають боргом" [13, с. 14]. Д. Гребер, акцентуючи увагу на юридично фікційному зовнішньому прояві боргів у фінансах, велику увагу звертає і на реляційну основу цієї фікції: "Борг (debt) – це за визначенням запис, він базується на відносинах довіри" [26, с. 219]. Це означає, що борги й зобов'язання не є анонімними актами, вони завжди пов'язують певними узами осіб, які задля цього і вступили в реляції.

Аби стати частиною фінансової системи особи (тобто, потрапити у вигляді юридично фікційного запису в баланс), зобов'язання має бути визнане нею самою, легітимізоване нею – тобто, особа сама має ухвалити рішення, яке, аби бути юридично чинним, не повинно бути нічим детерміноване. За Іммануїлом Кантом, "поставлене за обов'язок може бути тільки свободне вільне діяння, тобто таке, яке було вчинене свідомо і добровільно" [27]. Як вважав В. Соловйов, творення блага – це "процес, у якому кожен бере участь самотійно, добровільно,

свобідно і активно" [28, с. 17]. У загальному інтегрованому вигляді вимоги щодо чинності зобов'язання полягають у тому, що вони мають бути визнані особою:

- (a) самостійно [28, с. 17],
- (b) заздалегідь і попередньо [29],
- (c) свідомо [27],
- (d) добровільно [27] і свобідно (непримусово) [28, с. 17],
- (e) вольово [27],
- (f) активно [28, с. 17].

Парадоксальність цієї правової аксіоми полягає у тому, що жоден нормативно-правовий акт, жоден закон чи наказ, жоден акт примусу не буде здатен спонукати особу взяти на себе юридично чинне зобов'язання, якщо особа сама не визнає їх перед іншою особою. Як влучно зауважує Е. Годеме, "Зобов'язання – це міжособистісний зв'язок у найповнішому сенсі, і тільки це <...> Дії людини і є справжнім джерелом зобов'язання, закон – це лише опосередковане його джерело" [13, сс. 21, 29].

Отож, зобов'язання з точки зору загальної правової теорії не може бути встановлене на безособовій основі – це завжди відносини між особами, навіть якщо йдеться про так звані односторонні зобов'язання. На нашу думку, саме тут треба шукати ключ до проблеми стосунків громадян країни, юридичних чи фізичних осіб зі сферою державного управління фінансами. Якщо, приміром, платники податків вбачають у державному управлінні безособову технократичну машинерію на кшталт Гоббсівського Левіафана, то жодного прагнення взяти на себе податкове зобов'язання вони не матимуть. Аналогічно, якщо державний службовець не діятиме у стосунку до отримувача бюджетних послуг як повноважний представник певної особи, то міжособистісного зв'язку не виникатиме, а тому не виникатиме й відповідного зобов'язання. Ба більше, у такого державного службовця виникатиме евентуальна можливість створити неправдиву, а тому корумповану реляцію між особисто собою і отримувачем бюджетних послуг. Так само, навіть якщо подібні міжособистісні реляції будуть налагоджені, зобов'язання мають бути взяті особами на себе згідно з тими

вимогами, про які йшлося вище. Недотримання цих вимог робитиме відповідний правочин нечинним, а тому й несправедливим, і навряд чи матиме наслідком легітимізацію з боку однієї зі сторін. Вважаємо, що цей висновок буде істинним як для корпоративних фінансів, так і насамперед фінансів публічних: "Публічні фінанси – це складова публічного надбання, яка має бути вміщена у специфічний правовий режим <...> Сама плинність цього майнового елементу, а також спокуси, які походять із неї <...> змушують застосовувати особливі правові норми. Ці норми мають зробити можливими <...> свободу доступу до цього надбання (податкові норми), управління його надходженням (казначейські норми), а також забезпечити його використання відповідно до <...> інтересів загалу (бюджетні норми)" [1, с. 18].

Юридичні фікції: статуси осіб – учасників фінансових відносин

Сучасне правознавство дуже ґрунтовно й глибоко опрацювало проблематику публічно-правових відносин і договірних засад їхнього регулювання. Зокрема, Ю.Тіхоміров, досліджуючи статуси суб'єктів публічно-правових відносин, стверджував: "Сфера публічно-правового регулювання є настільки широкою та різноманітною, що їхніми учасниками є не лише власне державні та муніципальні владні органи. До них відноситься і найчисельніший прошарок так званих первинних або низових структур, зайнятих безпосередньо виконанням робіт, виробництвом продукції, товарів та наданням послуг... [Норми публічного права] сприяють такій діяльності цих структур, що повністю або частково орієнтована на досягнення загальнозначущих цілей. Деякі з них діють винятково як публічні структури, інші виконують окремі публічні функції" [30, с. 197-198]. Таким чином, Ю. Тіхоміров вважає, що суб'єктом публічно-правових відносин може виступати будь-яка суспільна інституція будь-якої організаційно-правової форми чи форми власності, якщо її діяльність пов'язана із виконанням публічних функцій. На важливості цього ж аспекту наголошує і В. Белих: "Поєднання приватно- і публічно-правових начал – бажаний результат соціального прогресу суспільства" [31]. Згодом Ю. Тіхоміров розвиває свою думку далі у контексті ідей Цицерона, який вважав поділ права на публічне та

приватне лише логічним прийомом: "Для публічно-правового договору характерні специфічні ознаки. Суб'єктом договору завжди є суб'єкт публічно-правових відносин, який насамперед є носієм владних повноважень. Держава, її органи, посадові особи, місцеве самоврядування... – такими є найтиповіші суб'єкти публічних договорів. Друга ж сторона може мати інший статус, але в публічно-правовій сфері бути носієм деяких владно-регулюючих функцій (державні корпорації тощо) або виражати суспільні інтереси..." [30, с. 279]. Таким чином, можна дійти висновку, що значною мірою поділ фінансів на публічні та корпоративні може вважатися умовним, а зміст проблем, які виникають в обох підсистемах, носить аналогічний характер.

Детальніше про ті правові аспекти, що пов'язані із суперечностями у фінансових (і, зокрема, фіскальних) відносинах між учасниками податкового процесу, йшлося в окремому дослідженні [32]. У той же час у контексті опрацювання питання статусності вважаємо за необхідне ще раз звернутися до окремих його висновків. У цьому сенсі у сфері публічних фінансів першочерговою задачею нам вбачається чітке визначення публічно-правового статусу бюрократії – тобто, в ситуації України йдеться про статус працівників сфери публічних фінансів.

Про цю проблему в цілому та її правові аспекти, зокрема, згадував К.Шмітт, виділяючи такі типи статусів державних службовців, як репрезентанти, комісари, функціонери – з похідними від цього функціями, обов'язками та правами. Репрезентант своїм правовим статусом уособлює суверена, виступає від його імені і, по-суті, його дії і є діями держави як носія політичної влади: "Боротьба за репрезентацію завжди є боротьбою за політичну владу [...] Репрезентант незалежний, а тому не є ані функціонером, ані агентом, ані комісаром" [33, с. 53]. Статус комісара відрізняється від репрезентанта обмеженням повноважень у часі, просторі та обсязі. Функціонер же виконує роль агента з певних доручень, управителя-керуючого справами, з обмеженими правами та з покладеною на нього відповідальністю: "Персони, яким довірено управління (administration), не мають репрезентативного характеру. Вони по-суті

є агентами" [33, с. 53]. Приклад практичного використання у фінансових відносинах статусів фінансового суверена, репрезентанта та адміністратора можна знайти у чинному законодавстві Республіки Польща, яке у цьому питанні майже у буквальному сенсі наслідує традиції римського права. Йдеться про такий інститут публічних фінансів, який відомий під назвою *fiscus*: "В епоху принципату відбувся розподіл державної казни на *aerarium*, яким управляв сенат, а також на казну, якою управляв імператор (*fiscus*), куди надходили податки (подушний та земельний) з відповідних територій" [34, с. 142]. Польське законодавство запроваджує норму про публічно-фінансову правосуб'єктність державного Скарбу [35, с. 23], який у цій правовій позиції виступає юридичною фікцією, яка створюється, аби запровадити у публічно-фінансову площину відповідник політичного суверена: "*Skarb Państwa jest osobą prawną*" – "Державний Скарб – це юридична особа" (ст. 33 Цивільного кодексу Польщі), яка "*w stosunkach cywilnoprawnych jest podmiotem praw i obowiązków, które dotyczą mienia państwowego nie należącego do innych państwowych osób prawnych*" – "у цивільно-правових стосунках є суб'єктом прав і обов'язків, які стосуються державного майна, що не належить жодній іншій державній юридичній особі" (ст. 34 ЦКП). Окремі норми визначають правовий підхід до визначення статусу репрезентантів – наприклад, у статті 6 закону про принципи управління державним майном [36] до їхнього числа поміж іншими відносяться: "*organy administracji publicznej oraz inne organy lub podmioty uprawnione na podstawie przepisów odrębnych do reprezentowania Skarbu Państwa reprezentują Skarb Państwa zgodnie z ich właściwością i w zakresie określonym w przepisach odrębnych*" – "органи публічного адміністрування, а також інші органи або суб'єкти, уповноважені репрезентувати державний Скарб силою окремих норм, представляють державний Скарб відповідно до своєї компетенції у сфері та обсягах, визначених у окремих нормах" (ст. 6 Закону РП від 16 грудня 2016 р.) [36].

Вдаючись до запропонованого К. Шміттом правознавчого підходу, ми доходимо висновку, що в Україні статус працівників сектору публічних фінансів

перебуває десь між комісарським та репрезентативним. У той самий час як, по суті, вони мають бути чистими функціонерами та агентами (адміністраторами) державного фіску. Додатковим аргументом на користь таких висновків можуть служити й висновки Д. Щокіна про те, що у ході пострадянських реформ реалізується інтерес бюрократії, яка сформувалася як відособлена соціальна група суспільства, орієнтована на здобуття адміністративної ренти. Руйнування каналів впливу суспільства на бюрократію обумовлене прагненням бюрократії зберегти і зміцнити своє домінуюче положення у сучасному суспільстві для подальшої безперешкодної експлуатації суспільства у формі адміністративної ренти [37, с. 120].

Підсумовуючи спостереження Д. Щокіна стосовно фіскальної сфери, зауважимо, що й у цілому процеси у сфері публічних фінансів можна охарактеризувати як процес узурпації бюрократією фінансово-публічної влади і зміну свого правового статусу з агента держави на репрезентанта і отримання нелегітимного джерела задоволення власних інтересів, так званої адміністративної ренти, як її називає Д. Щокін. При цьому Д. Щокін запроваджує в обіг категорію квазі-публічного інтересу, як способу реалізації адміністративної ренти: "Квазі-публічний інтерес – це соціальний інтерес бюрократії, направлений на створення умов по забезпеченню неформального панування бюрократії над рештою суспільства. Таке панування використовується в особистих інтересах представників бюрократії" [37, с. 120]. У такий спосіб квазі-публічний інтерес бюрократії у секторі публічних фінансів полягає у формальному та/чи неформальному закріпленні за нею такого правового статусу, який був би максимально наближений до репрезентативного (або, щонайменше, комісарського) – і в такий спосіб отримання доступу до вже згаданої адміністративної ренти як джерела задоволення приватного інтересу.

Спорідненою з цією ж проблемою виступає майже аналогічна проблема у корпоративному секторі, де, як зауважує Дж. Стігліц, виникло розділення функцій володіння та управління корпорацією, внаслідок чого утворилася своєрідна "становна група" менеджерів та, найголовніше, топ-менеджерів, що

можуть керувати нею насамперед у власних інтересах [38, с. 42]. За аналогією з державним сектором, ми пропонуємо визнати цей процес у якості тренду до утворення та інституалізації "корпоративної бюрократії" – з усіма похідними з цього наслідками. Одним з цих наслідків стає тяжіння до перетворення "корпоративних інтересів" на "квазі-корпоративні інтереси" – тобто, прикриття приватних інтересів менеджменту корпорації буцімто корпоративними інтересами акціонерів. Визначення квазі-корпоративного інтересу може бути таким. Квазі-корпоративний інтерес – це соціальний інтерес фізичних осіб – менеджерів корпорації, направлений на створення умов щодо забезпечення неформального володіння й використання менеджментом капіталу корпорації та її правового статусу обмеженої відповідальності. Таке панування використовується в особистих інтересах представників менеджменту.

Принагідно зауважимо, що в умовах існування квазі-корпоративного інтересу цілком реальним стає ймовірність перекладання "податкового тиску", ба навіть особистих фінансових ризиків з доходів менеджменту на фінансові фонди корпорації – а в кінцевому підсумку, на акціонерів. У таких умовах спільна природа бюрократії державної та корпоративної, а також наявності у них квазі-інтересів робить потенційно-ризиковою тенденцію зближення та поступового злиття цих двох видів бюрократій [32]. Досліджуючи цю ж проблему, К. Крауч зауважує: "[Зв'язок державного фінансування публічного сектору з можливістю залучити кошти приватних спонсорів] ще більше підсилює владу багатих, дозволяючи їм розподіляти державні кошти, оскільки ті виділяються на ті ж цілі, що й кошти приватних спонсорів [...]". Ще одним наслідком цих тенденцій стає те, що підприємці та керівники компаній отримують більш ніж привілейований доступ до політиків та державних службовців. Оскільки успіх та кваліфікація перших залежить винятково від здатності максимізувати акціонерну вартість своїх компаній, варто очікувати, що якраз задля блага цих компаній вони й використовуватимуть згаданий вище доступ [...]. Чимдалі вищою стає потенційна цінність доступу до посадових осіб, які сприяють отриманню державного контракту. Якщо однією з характерних рис

сучасної політики є перехід до ліберальної моделі лобіювання та презентації власних інтересів на противагу партійній політиці, то ми спостерігаємо дуже серйозне явище. Воно дає підстави припустити, що політика лобіювання призведе до ще більшого підсилення великих корпорацій та їхніх керівників. Влада, що її вони вже мають в рамках своїх компаній, перетворюється у достатньо вагому політичну владу, що являє собою серйозну загрозу для політичної рівноваги" [39, с. 65-66].

Загроза узурпування публічною та корпоративною бюрократією правових статусів репрезентантів та комісарів ставить виклик про обмеження будь-яких зазіхань на них і чітке закріплення за нею максимум статусу адміністратора. Вважаємо, що про зміст цього терміну найкраще сказано в Експлікаційній ноті Понтифікальної Ради з трактувань законодавчих текстів: "Il termine «amministrazione» ha una duplice valenza semantica che non deve indurre in errore. Amministrare, infatti, può significare la funzione propria dell'autorità ecclesiastica – diversa da quella di legiferare e di giudicare – consistente nel porre atti di governo nel rispetto della legge. Accanto a questo significato, appartenente all'ambito del potere di giurisdizione, ce n'è un altro di tipo economico, che mira a conservare, far fruttare e migliorare un patrimonio. Ebbene, è da tener presente che il Legislatore ecclesiastico adopera il termine in entrambi i sensi; quando, per esempio, regola l'atto amministrativo nel Libro I sta evidentemente facendo riferimento al primo concetto di amministrazione; quando, invece, stabilisce al can. 1279 la necessità che le persone giuridiche pubbliche abbiano un amministratore, adopera il secondo senso di amministrare" – "Термін "адміністрація" має подвійне семантичне значення, яке не повинно призводити до помилки. Адмініструвати, справді, може означати функцію, властиву владі – відмінну від законодавчої та судової – що полягає у виданні актів управління на виконання закону. Поруч із цим значенням, що належить до сфери влади юрисдикції, є й друге, економічного типу, котре має на меті збереження (conservare), примноження/дохідність (far fruttare) і покращення (migliorare) спадку (patrimonio). Отож, треба усвідомлювати, що <...> Законодавець вживає термін в обох значеннях; коли, наприклад, він регулює

адміністративні акти у Книзі I СІС-1983, вочевидь, посилається на першу концепцію адміністрації; коли ж, навпаки, він встановлює в кан. 1279 необхідність адміністратора у юридичних публічних осіб, вживається друге значення адміністрування" (переклад наш за [40] – О.Б.). Для нас у цьому визначенні надзвичайно цінними є такі моменти:

1. Термін "адміністрування" треба трактувати в залежності від контекстуальності – йдеться про те, що цей термін може мати як загально-юридичну, так і економічну семантику.

2. Статус найвищого адміністратора (*Supremus administrator*) має на увазі функцію влади юрисдикції (*potere di giurisdizione*), а статус економічного адміністратора – функцію влади господарювання активами (*potere dominicale dei beni*).

3. Зміст економічного терміну "адміністрування", а відповідно й функції, властиві статусу фінансового адміністратора – це збереження (*conservare*), примноження або забезпечення дохідності (*far fruttare*) і покращення (*migliorare*) капіталу (*patrimonio*).

4. Об'єктом впливу економічного адміністрування є капітал (*patrimonio*), який так само, за аналогією маємо трактувати як узагальнюючий показник частини пасивів, що відображає забезпечення існування юридичної особи як такої і в структурі балансу їй відповідатиме сума так званих чистих і високоліквідних активів.

При дослідженні СІС-1983 нашу увагу також привернуло поняття *dispensator*, яке вживається у латинському тексті кан. 1273 Кодексу канонічного права [21, с. 946]. Як виявилось, саме це поняття є одним із ключових щодо проблематики статусів суб'єктів для будь-якої фінансової системи у частині організації обслуговування виконання бюджетів та кошторисів. Тут ми насамперед виходимо з припущення, що оскільки у СІС-1983 вживаються обидва поняття – адміністратор і диспенсатор, – то й ідеться про різні функції, а не про термінологічну синонімію щодо однієї функції. У буквальному сенсі переклад цього слова з латини означає управитель або ж казначей. Саме поняття

dispensator вживалося ще св. Томою Аквінським у Сумі Теології стовно статусу єпископа Рима щодо управління церковними фінансами: "Res Ecclesiae sint eius [papae] ut principalis dispensatoris, non tamen sunt eius ut domini et possessoris" (STh, II-II, q. 100, art. 1 ad 7) – "Папа є головним управителем церковних речей, не будучи ані їхнім паном, ані посесором" (Переклад наш за [41; 42, с. 156] – О.Б.). Як бачимо, Аквінат вдавався до цього поняття – при цьому вживав зворот principalis dispensator – головний управитель. Вважаємо, що для розуміння цієї функції варто подивитися на це поняття, як на рецепцію в канонічному праві елементів римського права і припустити, що римське право розглядало dispensator як особливу й окрему форму економічного управління. Для підтвердження цієї думки звернімося до наукового дослідження Джеспера Карлсена (Jesper Carlsen) [43], який, досліджуючи один з аспектів управління давньоримським домашнім господарством (Officiales Domus) доходить до дуже цікавих висновків. "In Cicero's time the economic arrangements of the household were often taken care of by a dispensator and/or procurator <...> Apuleius groups the atriensis and the ianitor together, while the dispensator belonged to a different category of slaves <...>" – "За часів Цицерона економічними заходами домогосподарства часто опікувалися диспенсатор та/або прокуратор <...> Апулей об'єднував в спільну групу atriensis та ianitor, в той самий час як диспенсатори належали до іншої категорії рабів <...>" (Переклад наш за [43, с. 145] – О.Б.). "Dispensatores were used independently of the type of management" – "Диспенсатори використовувалися незалежно від типу управління" (Переклад наш за [43, с. 158] – О.Б.). Це означає, що поміж різноманітних функціонерів домашнього господарства диспенсатори за рангом були рівні до прокуратора-повіреного, проте належали до окремої категорії рабів. Цікавим нюансом вважаємо зробити акцент на тому, що диспенсатори не були найманими працівниками, а мали статус рабів, тобто, належали до римської фамілії, проте, перебуваючи у патер-фаміліарному праві отця своєї фамілії. В інституціях Гая також зустрічаються згадки про цей тип функціонерців (G. I.122, G. III.160). Для наших студій цікавим є такі фрагменти: "Tunc igitur et qui dabat alocui pecuniam, non numerabat eam, sed

appendebat; unde servi, quibus permittitur administratio pecuniae, dispensatores appellati sunt" (G. I.122) – "Як було колись, той, хто давав комусь гроші, не рахував їх, а зважував; через те раби, які опікувалися адмініструванням грошей, називалися диспенсаторами" (Переклад наш за [44, с. 50-51] – О.Б.). "Si debitor meus manumisso dispensatori meo per ignorantiam soluerit, liberari eum, cum alioquin stricta iuris ratione non posset liberari eo, quod alii soluisset, quam cui soluere deberet" (G. III.160) – " Якщо мій боржник заплатить з незнання моєму диспенсатору, відпущеному на волю, то він звільняється [від заборгованості], хоча втім за точним сенсом закону його не треба було б звільняти [від заборгованості] бо він не заплатив тому, кому належить" (Переклад наш за [44, с. 202-203] – О.Б.). Фрагменти з Гая підтверджують рабський статус диспенсатора і дозволяють локалізувати його функцію – *administratio pecuniae*. Тобто, він адмініструє не спадок (*patrimonio*), а гроші. У нашому випадку, перекладаючи це мовою фінансового балансу, у сферу опіки цього функціонера входять грошові кошти – активи, призначення яких нині трактується як найбільш ліквідна форма забезпечення капіталу (*patrimonium stabile*), а також різних типів зобов'язань (*obligatio et onera*). За Гаєм, диспенсатор уповноважується (*dispensatori meo*) отцем фамілії і діє не від свого імені, а від імені отця, а значить, і всієї фамілії.

Крім того, у вже згаданого Джеспера Карлсена зустрічаємо ще кілька важливих зауважень щодо форм діяльності диспенсаторів: "In his examination of the familia Caesaris P.R.C.Weaver has very precisely characterized the dispensator as "an intermediate clerical grade", who <...> was at the head of various rationes. <...> Gaius' definition of dispensator presupposes a division of labor which only existed in larger households" – "У своєму дослідженні фамілії Цезаря P.R.C.Weaver дуже точно охарактеризував диспенсатора як "проміжний ступінь службовця", який <...> був очільником різного виду планів і звітів. <...> Визначення Гаєм диспенсатора мало на увазі робочий підрозділ, що існував лише у великому домогосподарстві" (Переклад наш за [43, с. 148] – О.Б.). Цікаве уточнення про дефініцію Гая – цієї функції потребувало велике господарство. Крім того, варто звернути увагу на слово "плани" (*rationes*), яке одночасно може означати також і

звіти – саме в такому сенсі це слово вжито в нинішньому кан. 1284 §2 СІС-1983 [21, с. 957-959]. На облікову функцію диспенсатора натякає і ще один фрагмент з цієї ж праці: "The precondition for the manumission of a dispensator was therefore the presentation of an "audited" accounts, as appears both from Testamentum Dasumii and from the Digest" – "Попередньою умовою для звільнення диспенсатора саме тому було надання "перевірених" рахунків, як довідуємося про це з Testamentum Dasumii та з Дігест" (Переклад наш за [43, с. 149] – О.Б.). Отож, йдеться про те, що диспенсатор займався веденням рахунків, тобто, обліком грошових активів, заборгованостей за зобов'язаннями домогосподарства тощо.

Розглянуті вище факти дозволяють нам зробити такі висновки:

1. Під терміном "диспенсатор" розуміється економічна функція, яка існує у канонічному праві як рецепція з римського права і передбачає певне коло прав і обов'язків носія цієї функції.

2. Функція диспенсатора (dispensator) має на увазі управління активами уповноваженою на те особою, яка не є їхнім паном, ані посесором – діяльність за дорученням відповідного *pater familias*; він є розпорядником коштів, здійснює функцію казначея.

3. Об'єктом опіки диспенсатора виступають грошові кошти – активи, призначення яких нині трактується як найбільш ліквідна форма забезпечення капіталу (*patrimonium stabile*), а також різних типів зобов'язань (*obligatio et opera*).

4. Формою діяльності диспенсатора є ведення рахунків та інших облікових реєстрів, складання планів та звітів (*rationes*).

В узагальненому вигляді проблематика юридичної фікційності та статусів у публічних фінансів наведена у табл.4.

Статуси у публічних фінансах

Статус		Ознаки	Актуальний відповідник в Україні
I. Скарб як фінансовий суверен	Уся повнота влади юрисдикції (<i>potere di giurisdizione</i>) – прав і обов'язків – у сфері публічних фінансів	Юридична фікція	Відсутній
↓			
II. Репрезентант	Уособлює суверена, виступає від його імені	Функція	Відсутній
↓			
II-A. Адміністратор	Агент у питаннях збереження (<i>conservare</i>), примноження або забезпечення дохідності (<i>far fruttare</i>) і покращення (<i>migliorare</i>) капіталу (<i>patrimonio</i>)	Функція	Головний розпорядник коштів + вертикаль розпорядників коштів
II-B Диспенсатор	Діяльність за дорученням у сфері управління активами, ведення рахунків та інших облікових реєстрів, складання планів та звітів (<i>rationes</i>)	Функція	Розрахунково-касове обслуговування, облік і звітність

Джерело: укладено автором

Оскільки, як зазначалося вище, поділ фінансів на публічні та корпоративні має радше умовний характер, то й зміст проблем для обох підсистем матиме ознаки подібності. Це означає, що запропонований метод аналізу статусів учасників фінансових відносин цілком придатний і для корпоративних, а тим паче й для сімейних фінансів – звичайно, за умови певної адаптації поняття скарбу (*fiscus*) до конкретної організаційно-правової форми особи.

Висновки. Сфера дидактики та методик викладання фінансових дисциплін для різних спеціальностей у вищих закладах освіти нагально потребує застосування комплексного міждисциплінарного підходу. На нашу думку, вивчення здавалося б суто фінансових тем не може обійтися без інтегрованого використання філософських, метафізичних, правознавчих підходів, а у деяких випадках дидактично виправданими та методично доцільними можуть вважатися історичні, мовознавчі, політологічні, культурознавчі та інші підходи та методи дослідження. Будучи одним із видів людської діяльності, фінанси не можуть розглядатися поза контекстом інших видів і форм активності людей, а тому використання правознавчого підходу є не лише виправданим, а й необхідним елементом дослідження у фінансових дисциплінах. Запропоновані окремі прийоми правознавчого аналізу не претендують на роль революційних перетворень у вивченні фінансів, а мають на меті показати, як одна з форм міждисциплінарної взаємодії може допомогти зрозуміти додаткові сенси, які містяться у тих чи інших фінансових поняттях і категоріях, як взаємодіють між собою ті чи інші фінансові інструменти, як на ці інструменти впливають ті чи інші зовнішні по відношенню до фінансів фактори. Поза сумнівом, суто дидактичне та методичне спрямування не повинно стати кінцевою крапкою у подібних студіях, оскільки, на наше глибоке переконання, майбутнє науки – саме за міждисциплінарними дослідженнями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Paul Marie Gaudemet, Joel Molinier. *Finanse publiczne*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, 2000. – 628 s.
2. Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych / Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U.2021.305 t.j. [Електронний ресурс] – Режим доступу : [https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/finanse-publiczne-17569559?unitId=art\(1\)](https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/finanse-publiczne-17569559?unitId=art(1)) (дата звернення: 01.06.2021)
3. Ришар Ж. Бухгалтерский учет: теория и практика / Пер с фр. под ред. Я.В. Соколова. М.: Финансы и статистика, 2000. 158 с.

4. Association Agreement between the European Union and Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part // Official Journal of the European Union, 29.05.2014, L 161/3 – L 161/2137.
5. Гердер И. Г. Идеи к философской истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 704 с.
6. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 528 с.
7. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / Валерій Михайлович Геєць ; НАН України ; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К., 2009. – 864 с.
8. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского; Отв. ред. Л.Л. Кофанов. Т. I. – 2-е изд., испр. – М.: Статут, 2008. – 584 с.
9. Латинско-русский словарь / И.Х.Дворецкий. – 2-е изд. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
10. Ковалев В.Ф. Итальянско-русский и русско-итальянский словарь по экономике, коммерции и праву. – М.: Издательство "2К", 1997. – 640 с.
11. Честнов И.Л. Постклассическая теория права. Монография. – СПб.: Издательский дом "Алеф-Пресс", 2012. – 650 с.
12. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д.Расснера. Под ред. Л.Л.Кофанова, В.А.Томсинова. (Серия "Памятники римского права") – М.: Зерцало, 1998. – 400 с.
13. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. Перевод с французского / Евгений (Эжен) Годэмэ; пер. с французского И.Б.Новицкого. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 512 с.
14. Bogucki O. Domniemanie prawne w świetle pojęcia czynności konwencjonalnej / Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny. – Rok LXII – zeszyt 2 – 2000. – S.55-63.
15. Helios J., Jedlecka W. Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa dla ekonomistów. – Wrocław: E-Wydawnictwo Prawniczej i Ekonomicznej Biblioteki Cyfrowej Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. – 166 s.
16. Багриновский Г. Ю. Краткий этимологический словарь : Более 5000 слов, их происхождение и датировка / Г. Багриновский. – М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. – 342 с.
17. Браславец О. Бюджет і організаційне планування діяльності школи / Максименко І., Браславец О. Католицька школа: Модель діяльності закладу освіти. Практичний довідник. Серія: Католицька освіта. / Комісія у справах освіти та виховання УГКЦ. – Львів : Свічадо, 2019. – 428 с.
18. Браславец О., Базилук А. Податкова система: Навчальний посібник. – К.: ВНЗ "Національна академія управління", 2003. – 422 с.
19. Ковалев В.В. Как читать баланс / В.В. Ковалев, В.В. Патров, В.А. Быков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 672 с.
20. Stiglitz J.-E. Globalization and Its Disconnections. – Norton & Company, Inc., New-York-London, 2003. – p.304
21. Kodeks prawa kanonicznego: Komentarz. – Lex a Wolters Kluwer business, Krakow, 2011. – 1992 s.

22. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ:Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 624 с.
23. Opodatkowanie i rachunkowosc w Polsce: elementy porownawcze z prawem niemieckim I standardami miedzynarodowymi. – Red. naukowci Stephan Kudert, Jaroslaw Nabialek, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa, 2000. – 424 s.
24. Bilancio 2013: Relazione sulla gestione del bilancio della Trentino Sviluppo S.P.A. (Società soggetta a direzione e coordinamento della Provincia autonoma di Trento) al 31.12.2013, pp.51-54 // [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.trentinosviluppo.it> (дата звернення: 01.06.2021)
25. Пятов М.Л. Статический баланс как метод исчисления прибыли. [Электронный ресурс] – 2012. – 16 листопада. – Режим доступа : <https://buh.ru/articles/documents/15002/> (дата звернення: 01.06.2021)
26. Гребер Д. Долг: первые 5000 лет истории. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – 528 с.
27. Кирюхин Д. Понимание ответственности – 27, 2020 – Текст : электронный // Politcom [сайт]. – <https://politcom.org.ua/ponimanie-otvetstvennosti> (дата обращения: 26.05.2021).
28. Соловьев, В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьев. — М. : Издательство Юрайт, 2018. – 468 с. – (Антология мысли).
29. Свободное, предварительное и осознанное согласие: правозащитный подход / Исследование Экспертного механизма по правам коренных народов ООН (A/HRC/39/62) – Электронный текст // URL: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/IPeoples/EMRIP/Pages/StudyFPIC.aspx> (дата обращения: 26.05.2021).
30. Тихомиров Ю. А. Современное публичное право: монографический учебник / Юрий Александрович Тихомиров. – М. : Эксмо, 2008. – 448 с.
31. Белых В. С. К вопросу о юридическом лице публичного права [Электронный ресурс] / [Режим доступа] http://secandsafe.ru/stati/pravo/k_voprosu_o_yuridicheskom_lice_publichnogo_prava (дата звернення: 01.06.2021)
32. Браславець О.Ю. Співвідношення інтересів учасників податкового процесу в системі державного регулювання національного господарства [Електронний ресурс] : / О. Ю. Браславець // Ефективна економіка – Електронне наукове фахове видання Академії муніципального управління. – 2012. – № 3. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1038>. (дата звернення: 01.06.2021)
33. Шмитт К. Государство как политическая форма. / пер. с нем. О. В. Кильдюшова; сост. В. В. Анашвили, О. В. Кильдюшов; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики учение : [монография] / К. Шмитт. – М. : Изд. дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 272 с.
34. Dębiński A., Misztal-Konecka J., Wójcik M. Prawo rzymskie publiczne. / Seria "Akademia Prawa". – Warszawa : Wydawnictwo C.H.Beck. – 2010. – 218 s.

35. Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz. U. z 2019, poz. 1145 ze zm.) / Kodeks cywilny, rodzinny i opiekuńczy. – Bielsko-Biala: Wydawnictwo OdNowa, 2014. – 680 s.
36. Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 grudnia 2016 r. o zasadach zarządzania mieniem państwowym. / Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U.2020.735 t.j. [Електронний ресурс] – Режим доступа : [https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/zasady-zarzadzania-mieniem-panstwowym-18554231?unitId=art\(6\)](https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/zasady-zarzadzania-mieniem-panstwowym-18554231?unitId=art(6)) (дата звернення: 01.06.2021)
37. Щекин Д. М. Налоговые риски и тенденции развития налогового права : [монография] / Д. Щекин. – М. : Статут, 2007. – 240 с.
38. Стиглиц Дж. Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса / Стиглиц Джозеф; [пер. с англ. В. Лопатка]. – М. : Эксмо, 2011. – 512 с.
39. Крауч К. Постдемократия / Пер. с англ. Н. В. Эдельмана; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики : [текст] / К. Крауч, Ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 192 с.
40. Pontificio Consiglio per i Testi Legislativi. Nota Esplicativa VII (12 febbraio 2004). "La funzione dell'autorità ecclesiastica sui beni ecclesiastici". – Communicationes , 36 [2004] 24–32. // http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/intrptxt/documents/rc_pc_intrptxt_doc_20040212_beni-ecclesiastici_it.html (дата звернення: 01.06.2021)
41. Summa Theologiae – [Електронний ресурс] – Режим доступа : <https://aquinas.cc/la/en/~ST.II-II.Q100.A1> (дата звернення: 01.06.2021)
42. Suma teologiczna. T.19. Religijnosc (2-2, qu.81-100). / Tlum. F.-W.Biednarskiego OP – London, "Veritas", 230 s.
43. Carlsen Jesper, Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284. – Roma: L'Erma di Bretschneider, (Series: Analecta Romana Instituti Danici), 2001. Pp 210.
44. Институции Гая = Gai Institutionum commentarii quattuor : текст, пер. с лат., коммент. / Под общей ред. проф. Д. В. Дождева. – М.: Статут, 2020. – 384 с.

Демедюк Тетяна Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права ВНЗ «Київський університет
ринкових відносин»,
м. Київ

КОРУПЦІЯ ЯК ОСНОВНА ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ

Анотація. У статті досліджується питання корупції як основної загрози економічній безпеці не лише в Україні, а й в розвинених країнах світу. З цією метою досліджено теоретичні засади протидії корупції в Україні та державах-членах організації з безпеки і співробітництва в Європі; проаналізовано міжнародні рейтинги, звіти, рекомендації, а також новели вітчизняного антикорупційного законодавства. Розглянуто спеціалізовані інституції у підвищенні ефективності боротьби з корупцією у державах-членах ОБСЄ. Зосереджено увагу на імплементації стандартів протидії корупції розвинених держав в національне законодавство України. Відзначено наслідки від корупційних схем у державному управлінні та економічному розвитку. Як перспектива для подальших наукових досліджень визначена розробка заходів підвищення ефективності державної антикорупційної політики та показників (індикаторів) її ефективності.

Ключові слова: корупція, ризик, економічна безпека, досвід держав-членів ОБСЄ, державна антикорупційна політика.

Корупція властива всім державам, незалежно від політичного устрою та рівня економічного розвитку. У розвинених державах, як у недалекому минулому, так і сьогодні, корупція складає стійку системну стратегію дій в економіці та політиці, понад усе у випадках, коли інтереси приватних осіб перетинаються з владними повноваженнями чиновництва. Жодна з соціально-політичних та економічних систем не мала і не має повного імунітету від корупції – змінюються лише її обсяги і прояви, а також можливості, що визначається ставленням до неї держави і суспільства.

В одному з бюлетенів міжнародної громадської організації Transparency International, мета діяльності якої – протидія корупції на міжнародному та національному рівнях і у бізнесі, зазначено: “Корупція стала звичним явищем у багатьох провідних індустріальних державах, багатство та стійкі політичні традиції яких дозволяють приховати розмах величезного збитку, який завдається корупцією соціальній і гуманітарній сферам. Корупція у державному секторі приймає однакові форми і впливає на ті ж сфери незалежно від того, відбувається це у розвиненій країні, чи в країні що розвивається” [80, с. 34].

Економічне співробітництво, яке останнім часом має тенденцію до розширеного розвитку, перетворює корупцію на інтернаціональну проблему. Вона стала властивою і міжнародним організаціям. Корупція у міжнародному економічному співробітництві проявляється при створенні підприємств за участю іноземного капіталу, реалізації інвестиційних проектів та приватизації державної власності, вирішенні проблем розподілу продукції та в інших формах [12, с. 22].

Більшість представників бізнесу переконані в тому, що корупція входить до головних перешкод розвитку нормального підприємництва. В Україні, за даними аналітиків, сьогодні немає жодної підприємницької структури, яка б для пом'якшення такого тиску систематично не сплачувала чиновникам значних грошових сум. З іншого боку, підприємці, шукаючи шляхи зменшення податкового тиску, самі йдуть на зловживання і підкуп осіб, наділених контрольними і розпорядчими функціями. Чим більше звертань за допомогою до чиновництва, тим більшою є вірогідність корупційних діянь [21].

У цих обставинах простежується певна закономірність: чим гірше працює економіка країни, чим гірші економічні показники, тим більш поширеною та всеосяжною стає корупція, захоплюючи все нові й нові сфери суспільства. Незавершеність формування правового поля, суперечливість вимог одного закону вимогам інших спричиняє масовий тиск на державні органи, підбурювання їх до корупційних дій збоку господарників, керівників підприємств різних видів власності з метою захиститись від податкового тиску,

різноманітних штрафів та стягнень. Систематичні доповнення податкового законодавства ще більше ускладнюють їх положення, вносять нестабільність у практику бізнесу, економіки, зменшують кількість інвесторів і в цілому підривають економічні засади держави та, врешті-решт, породжують корупцію.

Поширеність корупції в Україні зумовлена низкою соціально-економічних чинників, серед яких головне місце посідає “тінізація” економіки, що породжує і характеризує рівень корупції. Багатоукладність економіки, можливість переходу права власності з однієї форми в іншу створили в Україні умови для безпосереднього або “лобістського” тиску на чиновницький апарат з метою їх правового оформлення, а також участі самих чиновників та їх родичів у розподілі власності.

Наведене свідчить про актуальність теми дослідження та потребу в узагальненні, аналізі і використанні міжнародного досвіду, зокрема держав-членів ОБСЄ (організації з безпеки і співробітництва в Європі) у протидії корупційним правопорушенням в Україні, в імплементації норм міжнародно-правових актів у вітчизняне законодавство і запровадженні відповідних організаційно-правових механізмів їх реалізації, у пошуку додаткових, ефективніших методів і форм боротьби із цим небезпечним явищем, а також у поданні рекомендацій щодо окремих аспектів проведення профілактичних заходів у цій сфері.

Помітний внесок у вивчення проблем правової протидії корупції зробили такі вітчизняні науковці, як: В. Гаращук, О. Дульський, А. Закалюк, В.Зеленецький, О. Кальман, М. Камлик, П. Матишевський, Г. Матусовський, М. Мельник, А. Редька, І. Сервецький, М. Хавронюк, інші вчені, та зарубіжні, такі як: О. Гределанд, Р. Клітгард, В. Мілер, Д. Бахрах, Б. Волженкін, А. Куракін, С. Коткіна, М. Костенніков, В. Кудрявцева, та ін.

Проте, питання вивчення корупції як основній загрозі економіці, використовуючи досвід держав-членів ОБСЄ, та можливості запровадження даного досвіду у підвищення ефективності протидії корупції в Україні недостатньо досліджене. Існує потреба теоретично осмислити й обґрунтувати

напрямки розв'язання вказаної проблеми для формування рекомендацій щодо імплементації передового досвіду держав-членів ОБСЄ у вітчизняне законодавство.

Протидія корупції як одне з першочергових завдань ОБСЄ

Запобігання та протидія корупції – одна з найбільш обговорюваних проблем на міжнародному рівні, а саме: Організацією з безпеки і співробітництва в Європі, Організацією Об'єднаних націй, Організацією економічного співробітництва і розвитку, Незалежною некомерційною організацією «Глобальна чесність» (Global Integrity), Світовим банком, Міжнародним валютним фондом, Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та ін. Кожен з названих інститутів займається широким колом питань у сфері корупції: аналізом причин, масштабів та наслідків цього зловісно-руйнівного явища, впровадження регуляторних імперативів протидії корупції.

Протидія корупції є одним з першочергових завдань держав-членів ОБСЄ. Зокрема, заклик до посилення боротьби з корупцією міститься у прийнятій в 1999 р. Стамбульській хартії європейської безпеки [32]. У грудні 2003 р. ОБСЄ прийняла «Нову стратегію дій в економічній і природоохоронній сфері», у якій підтвердила свою прихильність цілям забезпечення ефективного державного управління [19]. Планується регулярно розглядати виконання зобов'язань по забезпеченню транспарентності й боротьби з корупцією всіма 57 державами-членами ОБСЄ. Крім того, інститути ОБСЄ надають допомогу державам-членам в удосконаленні законодавства, розвитку інституціональної бази й розробці національної стратегії боротьби з корупцією [28].

Верховенство закону і боротьба з корупцією гарантується Хартією з європейської безпеки (Стамбул, 19 листопада 1999 року), де держави-члени ОБСЄ підтверджують свою прихильність верховенству закону. Вони визначають, що корупція є великою загрозою загальним цінностям ОБСЄ [28, с. 91]. Вона породжує нестабільність і зачіпає багато аспектів безпеки, зокрема економічний. Держави-учасниці зобов'язуються нарощувати свої зусилля по боротьбі з корупцією і породжують її умовами, а також сприяти формуванню

позитивної основи для належної практики державного управління і посадової порядності зокрема. Вони будуть краще використовувати існуючі міжнародні інструменти і надавати взаємну допомогу в боротьбі з корупцією. В рамках своїх зусиль по утвердженню верховенства закону ОБСЄ буде взаємодіяти з правоохоронними органами, які борються за формування атмосфери одностайного неприйняття суспільством і діловими колами корупції [32].

Таке явище як «корупція» характерне для усіх держав у більшій чи меншій мірі. Економічними наслідками корупції, на які звертає увагу «Маастрихтський документ-стратегія з економіко-довкільної діяльності ОБСЄ», є зниження рівня інвестицій, перешкоджання належному функціонуванню внутрішнього ринку і негативний вплив на державні фінанси [19].

Стратегія ОБСЄ у сфері економічного і екологічного виміру (Маастрихт, 2003 р.), будучи одним із основних документів ОБСЄ, піднімає питання належного державного і корпоративного врядування, утвердження принципів транспарентності і боротьби з корупцією, управління державними ресурсами, формування сприятливого підприємницького клімату [53, с. 7]. На момент її підписання у сфері протидії корупції наголошено на важливості таких компонентів:

- побудова міцних державних інститутів і створення умов для формування клімату довіри, відповідно напрацювання довгострокового підходу;
- досягнення транспарентності у державних справах через участь громадянського суспільства і ЗМІ, підвищення підзвітності держави;
- створення діалогу між державою, бізнесом і громадянським суспільством, своєчасне надання інформації, яка містить інтерес для суспільства;
- виявлення і судове переслідування корупції, прийняття антикорупційної стратегії;
- ліквідація всіх форм корупції, приєднання до міжнародних конвенцій у сфері боротьби з корупцією;
- прийняття сприятливого законодавства для бізнесу, підтримка і захист приватної власності, встановлення чітких правил і норм економічної діяльності;

- встановлення належного корпоративного управління на основі ефективного менеджменту, відповідного аудиту і звітності, дотримання законодавства [77, с. 30].

Якщо проаналізувати суспільно-політичні процеси, які мали місце з початку ХХІ століття у європейському просторі, то серед них не можна не приділити увагу глобальній фінансовій кризі 2008-2009 років, яка призвела не лише до проблем у фінансній і монетарній сферах, а й до політичних і ціннісних змін у країнах Європи і Північної Америки. Вона виявила серйозні системні проблеми в економіці цих країн, а саме: хронічну відсутність дисципліни в державних фінансах, транспарентності діяльності урядів, недоліки єдиної європейської економічної моделі і довгострокові структурні проблеми.

Фінансова криза призвела до втрати значної частини заощаджень населенням, зумовила брак довіри до національних урядів і винесла на зовні більшість корупційних проблем, які існували в країнах Північної Америки і Європи латентно. Як наслідок - корупційні скандали вибухнули у Італії, Греції, Іспанії, Німеччині, Франції, Бельгії тощо. Характерно, що більшість корупційних скандалів стосуються політичної сфери. Зокрема, скандал збільшення зарплат керівників іспанської провладної правої Народної партії, і прем'єр – міністра Маріано Рахоя, відставка Президента Німеччини Крістіана Вульфа після взяття позики на привабливих умовах, відставка Міністра фінансів Бельгії через перекупку акцій.

Згідно останнього дослідження Школи управління Хартії Фонду Бертельсманна, існує прямий взаємозв'язок між рівнем корупції і бюджетним дефіцитом, а країни ЄС щороку від корупції втрачають 320 млрд. євро, що становить майже одну третину запропонованого ЄС бюджету на 2014-2020 роки [77, с. 29].

На пострадянському просторі, незважаючи на прийняття нового прогресивного законодавства у сфері запобігання корупції, доступу до публічної інформації, захисту персональних даних, через брак політичної волі, відсутність ефективного впровадження, бюрократизованість державного апарату, проблеми

залишились. На прикладі України бачимо, як корумпованість чиновників суттєво ускладнює вільний доступ суб'єктів підприємницької діяльності на ринок (необхідність отримувати десятки ліцензій і дозволів, складна система оподаткування), слабка судова гілка влади, створення нерівних умов для різних суб'єктів економіки, що негативно впливає на діловий клімат, тощо. За даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, у 2017-2018 р. через погіршення світової кон'юнктури рівень тінізації прибутків підприємств зріс на 30-40% [4, с. 9].

Таким чином, станом на сьогодні Маастрихтська стратегія не враховує низку важливих негативних і позитивних акцентів, які наразі змінилися у площині подолання і протидії корупції у світі. Серед негативних варто виділити: ріст корупції у виконавчій і судовій гілках влади; зрощення влади і бізнесу; розвиток рейдерства на пострадянському просторі (РФ, Україна, Казахстан, Таджикистан); зростання корупції під час проведення державних закупівель; зростання тіньової економіки на пострадянському просторі; суспільна лояльність до проблеми корупції на пострадянському просторі та наявність високого рівня політичної корупції, особливо у сфері фінансування політичних партій, і корупції під час проведення виборів.

В свою чергу, до позитивних тенденцій варто віднести: підписання майже усіма державами-членами ОБСЄ Конвенції ООН проти корупції; просування принципів належного врядування, у тому числі й електронного врядування у світі, завдяки ініціативі «Партнерство «Відкритий уряд»; введення в дію моніторингових механізмів імплементації міжнародних конвенцій (Конвенція ООН проти корупції, Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією), і підвищення прозорості їх виконання; розвиток розвідувальної журналістики, особливо на пострадянському просторі; прийняття національних антикорупційних стратегій; залучення громадянського суспільства до процесу вироблення публічної політики, прийняття державних рішень і участь у моніторингових механізмах.

Підрозділи протидії корупції в системі правоохоронних органів держав-членів ОБСЄ

Вищезазначені міжнародні договори вимагають від держав-учасниць створити спеціалізовані органи для боротьби і запобігання корупції.

У рекомендаціях ОБСЄ зазначається, що антикорупційний орган повинен мати:

- гарантований доступ до інформації;
- право заморожувати активи й банківські рахунки;
- право затримувати проїзні та вантажні документи;
- повноваження по захисту викривачів;
- право відстороняти корумповані закордонні й місцеві компанії від участі в конкурсах на одержання державних контрактів;
- можливість переслідувати відповідно до національного кримінально-процесуального законодавства осіб, які збагатилися з порушенням закону [20, с. 27].

Конвенції ООН та Ради Європи з боротьби проти корупції визначають такі критерії ефективності спеціалізованих антикорупційних органів: незалежність, спеціалізація, належна професійна підготовка й адекватні ресурси. Багато країн зазнають труднощів із втіленням у життя цих загальних критеріїв. Накопичений міжнародний досвід може бути додатковим керівництвом до того, як можна реалізувати ці критерії на практиці:

- Незалежність означає, насамперед, захист від неправомірного політичного впливу. Цього неможливо досягти без наявності справжньої політичної волі, спрямованої на викорінення корупції. Рівень незалежності спеціалізованого органу залежить від конкретних завдань, які він виконує, і від умов, в яких він функціонує.

- Спеціалізація антикорупційних органів означає наявність у їхньому складі спеціально підготовлених кадрів з особливими знаннями і досвідом та із спеціальними повноваженнями у сфері боротьби проти корупції. Форми спеціалізації залежать від вибору конкретної держави – неможливо виробити

рішення, яке б влаштувало усіх. Наприклад, Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу проти корупції встановлює певні стандарти для спеціалізованих правоохоронних органів, які можуть бути забезпечені шляхом як створення нового спеціалізованого органу, так і призначення відповідальних осіб у межах вже існуючих інституцій. Як показує аналіз міжнародного досвіду, у державах-членах ОБСЄ це завдання вирішується на рівні існуючих державних установ та звичайних правоохоронних органів. Держави, що розвиваються, і держави з перехідною економікою часто утворюють самостійні спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції через високий рівень корупції в існуючих органах.

- Ресурси і повноваження повинні бути передані в розпорядження спеціалізованих працівників, щоб забезпечити ефективність їхньої роботи. До найважливіших вимог належать підвищення рівня професійної підготовки, а також бюджет. Крім спеціальної підготовки та визначення компетенції, спеціалізовані антикорупційні органи повинні мати достатні повноваження, такі як застосування спеціальних слідчих заходів і збирання доказів. До таких особливих повноважень можуть належати право на ведення прихованого спостереження, перехоплення інформації, розслідування під прикриттям, доступ до фінансових даних та інформаційних систем, відстежування фінансових операцій, заморожування банківських рахунків та захист свідків. Право здійснювати зазначені заходи повинно підлягати належній системі стримувань і противаг. Одним з найефективніших підходів до використання ресурсів є командна робота слідчих, прокурорів та інших спеціалістів, наприклад, фінансових експертів, аудиторів, спеціалістів з інформаційних технологій [80, с. 35].

Серед причин невдач антикорупційних органів багатьох держав варто назвати:

- відсутність політичної волі;
- нестача ресурсів;
- політичне втручання, особливо коли це стосується розслідування відносно чиновників високого рівня;

- недосконалість законодавства;
- нездатність залучення громадськості до антикорупційної діяльності;
- недостатній рівень відповідальності (якщо орган не несе відповідальності належним чином, він може перетворитися в орган по переслідуванню критиків влади);
- втрата моральних підвалин (у міру того, як люди втрачають довіру до органу, його співробітники втрачають моральні підвалини, а саме агентство стає корумпованим [20, с. 27]).

Отже, на фоні гострої проблеми антикорупційного законодавства, закони - малоефективні у тих країнах, де корупція носить системний характер, і не працюють з причин неналежного правозастосування. Значною мірою нинішня криза в багатьох країнах виникає з тих обставин, що їхні антикорупційні закони не застосовуються на практиці. Якщо слідчі й судді піддаються політичному й іншому тиску, тоді антикорупційний закон може сам по собі перетворитися в джерело корупції. Національні антикорупційні стратегії у більшості країн розглядаються як основні напрями функціонування антикорупційної системи, та її основної складової – антикорупційного органу [20, с. 26].

Імплементація стандартів протидії корупції держав-членів ОБСЄ в національне законодавство України

На восьмому конгресі ООН, який відбувся в Гавані у 1990 році, ухвалено “Практичні заходи боротьби з корупцією”, в яких визначаються найбільш важливі завдання для подолання корупції. А саме, уряди мають:

- проаналізувати адекватність свого кримінального законодавства, включаючи процесуальні норми, з тим щоб реагувати на всі види корупції;
- розробити адміністративні та регулятивні механізми попередження корупції;
- встановити процедури виявлення, розслідування та засудження корумпованих посадових осіб;

- розробити правові положення для конфіскації коштів та майна, набутих в результаті корупції;

- вжити відповідних заходів по відношенню до підприємств, причетних до корупції.

З цього часу визначені завдання не змінювалися. Вони уточнювалися, деталізувалися в різних документах, прийнятих в рамках ООН. Зокрема, це:

- Резолюція Генеральної Асамблеї ООН “Боротьба з корупцією” від 12 грудня 1996 року (A/RES/51/59);

- Декларація ООН “Про боротьбу з корупцією та хабарництвом в міжнародних комерційних операціях” (1996 р.) [10];

- Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб (1996 р.) [22];

- Керуючі принципи для ефективного виконання Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1989 р).

Зазначені документи мають рекомендаційний характер. Водночас саме вони відіграли ключову роль в підготовці міжнародно-правових актів, які закріпили міжнародні стандарти протидії за запобігання корупції.

Одним з головних документів у цій сфері є Конвенція ООН проти корупції [14], прийнята на 58 сесії Генеральної Асамблеї ООН у жовтні 2003 року. Конвенція визначає пакет стандартів, заходів та правил, які всі країни можуть застосувати для зміцнення своїх правових норм та режимів державного регулювання у сфері боротьби з корупцією. Дослідники права розцінюють Конвенцію ООН протидії корупції як “антикорупційний документ глобального значення”, який може стати “ефективним інструментом міжнародного співробітництва в боротьбі з корупцією”.

Рада Європи розробила кілька міжнародно-правових документів у цій сфері:

- Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією [17];

- Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією [12];

- Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією [33];

- Двадцять принципів боротьби з корупцією (1997 р.);
- Модельний кодекс поведінки для державних службовців (2000 р.);
- Єдині правила протидії корупції при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній (2003 р.).

Контроль за реалізацією зазначених документів доручено Групі держав-членів Ради Європи проти корупції (GRECO). На сьогодні до GRECO входять 49 держав Європи, серед яких і Україна.

Україна - держава-член ОБСЄ, підписала низку важливих міжнародних антикорупційних угод, таких як: Конвенція ООН проти корупції, підписана Україною 11 грудня 2003 року, ратифікована 18 жовтня 2006 року, набрала чинності 1 січня 2010 року [4]; Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією, підписана Україною 4 листопада 1999 року, ратифікована 16 березня 2005 року, набрала чинності 1 січня 2006 року. З набуттям для України чинності Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією Україна стала сороковим членом Групи держав проти корупції (GRECO); Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, підписана Україною 27 січня 1999 року, ратифікована 18 жовтня 2006 року, набрала чинності для України – 1 березня 2010 року; Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією підписаний Україною 15 травня 2003 року, ратифікований 18 жовтня 2006 року, набрав чинності 1 березня 2010 року [23].

Основною метою створеної у травні 1999 року “Групи країн проти корупції” (GRECO), що діє в межах Ради Європи, є оцінка рівня корупції в державах-членах організації, виявлення недоліків у національних механізмах боротьби з корупцією, підтримка в проведенні необхідних законодавчих та інституційних реформ у цій сфері, здійснення контролю за виконанням угод і правових документів, прийнятих Радою Європи відповідно до програми дій проти корупції.

Ще однією платформою співробітництва у сфері запобігання та протидії корупції є Організація економічного та соціального розвитку (ОЕСР), і зокрема, її Антикорупційна мережа для Східної Європи та Центральної Азії. В рамках

роботи ОЕСР у 2003 році представниками урядових делегацій Вірменії, Азербайджану, Грузії, Російської Федерації, Таджикистану та України схвалено Стамбульський план дій по боротьбі з корупцією Антикорупційної мережі для Східної Європи та Центральної Азії ОЕСР. Основними принципами Стамбульського плану дій є розвиток ефективної і прозорої системи державної служби, посилення боротьби з корупцією та забезпечення чесності в бізнесі, підтримка активної участі громадськості у реформах [5, с. 28].

Не можна не згадати участь України і в зовнішньополітичній ініціативі держав-членів ЄС “Східне партнерство”, яку було започатковано у 2009 році з метою створення необхідних умов для прискорення процесу політичного об’єднання й подальшої економічної інтеграції між Європейським Союзом і зацікавленими країнами-партнерами.

Наведені приклади участі України в міжнародному співробітництві засвідчують достатньо активну позицію України у сфері запобігання та протидії корупції. Міжнародні документи в цій сфері, як правило, не передбачають конкретних санкцій за порушення домовленостей чи ігнорування рекомендацій. Водночас працюють інші два стимули: зовнішній – імідж держави на міжнародній арені та внутрішній – розвиток національної економіки. Звіти міжнародних експертів мають суттєвий вплив на привабливість держави для іноземних інвесторів. І це є головним стимулом. Для України позитивна оцінка з боку експертів Ради Європи, ООН, ОЕСР та інших організацій є особливо важливою в контексті прагнення нашої держави інтегруватися до європейського простору.

Міністерство юстиції України відіграє ключову роль в процесі міжвідомчої координації міжнародного співробітництва у сфері протидії та запобігання корупції. Зокрема, Міністерство юстиції є відповідальним за співпрацю з GRECO, представник Мін’юсту очолює делегацію України в GRECO. Окрім того, Міністерство координує проведення Україною самооцінки щодо дотримання положень Конвенції ООН проти корупції, співробітництво в рамках тематичної платформи № 1 ініціативи ЄС “Східне партнерство”, присвяченої

сфері боротьби з корупцією. Зважаючи на існуючий досвід Міністерства юстиції у співпраці з міжнародними організаціями у цій сфері, визначено також і координатором реалізації заходів передбачених Стамбульським планом дій [11].

Протягом тривалого часу у громадян та населення України закріпилася думка, що корупція притаманна лише чиновникам і що лише чиновники вчиняють корупційні діяння. Поширенню та закріпленню такого стереотипу мислення сприяло і наведене в Законі України “Про запобігання корупції” [24] визначення корупції, яке зводилось лише до того, що це діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, яка спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Однак, проведені за останні роки в Україні дослідження з питань запобігання та протидії корупції свідчать, що корупція вразила все суспільство. При цьому йдеться не просто про толерантне ставлення суспільства до корупції, а про використання корупції як “ефективної рушійної сили” при отриманні позитивних результатів врегулювання практично усього спектру соціальних відносин [31]. Саме таке ставлення суспільства до корупції призводить до її поширення в державі.

Наслідки однобічного підходу у подолання цього явища, тобто лише шляхом застосування репресивного антикорупційного законодавства, спрямованого лише на покарання публічних службовців, без усунення факторів, що живлять та породжують корупцію, не приносило та і не могло принести жодних відчутних результатів щодо зниження її рівня.

Криміногенна ситуація, яка складається в останнє десятиліття в Україні, характеризується, зокрема, небувалим поширенням корупційних проявів. Цей факт визнаний не лише фахівцями в галузі юриспруденції, а й на найвищому політичному рівні нашої держави, відображений у законодавчих актах, підкреслюється іноземними експертами. Україна є державою з надзвичайно високим рівнем корупції, яка становить реальну загрозу її національній безпеці

та конституційному ладу. Корупцію визнають як загальну характерну рису нинішнього стану України [11].

Подальше значне розшарування населення за обсягом доходів та недостатній рівень матеріального забезпечення значної частини державних службовців, об'єктивно породжує сприятливі обставини для корупційних проявів. Зрощування державного апарату та органів місцевого самоврядування з підприємницькими і комерційними структурами, формування їх ділових відносин поза межами правового поля стають основою корупційних механізмів зловживання владою.

Масштаби і наслідки корупційних процесів в Україні вимагають від відповідних державних інституцій постійного і поглибленого аналізу їх чинників, з метою як їх нейтралізації, так і врахування при розробці антикорупційної політики, здійсненні заходів щодо запобігання корупції, зміцнення правопорядку і законності в державі [2, с. 2].

Експерти світового банку вважають корупцію головною економічною проблемою сучасності. За їх даними, 40% підприємців у всьому світі вимушені давати хабарі. У розвинутих країнах ця цифра становить 15%, в азіатських – 30%, а в країнах СНД – 60% [48, с. 16].

Починаючи з 1993 року, міжнародна антикорупційна організація “Transparency International” щорічно здійснює оцінку рівня корумпованості країн і регіонів світу за індексом сприйняття корупції (ІСК), який розраховується за результатами опитування громадян, іноземців, підприємців і аналітиків, які проживають в окремо взятій країні. ІСК є своєрідним зрізом поглядів, ставлення суспільства до корупції, на основі якого зарубіжними інвесторами, керівниками торгових компаній, банків ухвалюються рішення щодо розміщення капіталовкладень, ведення торгівлі, надання кредитів тощо [13]. Аналіз ІСК, розрахованих фахівцями Трансперенсі Інтернешнл свідчить, що упродовж останнього десятиліття рівень корупції в Україні стабільно залишається надмірно високим.

Варто зазначити, що актуальна на даний момент антикорупційна політика держави сформувалась лише кілька років тому. У зв'язку із різкими соціально-політичними змінами в державі, відбулась антикорупційна реформа – 14 жовтня 2014 року, внаслідок якої було прийнято антикорупційний «пакет законів». Це була сукупність нормативно-правових актів, прийняття яких мало ввести в дію нову модель боротьби з корупцією. Після прийняття нового антикорупційного пакету законів та початку впровадження Антикорупційної стратегії (2014 – 2017 рр.) в Україні почала діяти нова система протидії корупції. Характерною рисою нової антикорупційної політики є створення умов, які б унеможливили здійснення корупційних адміністративних правопорушень. Позитивним аспектом є й те, що закони розроблені за участю громадськості, зокрема волонтерських та міжнародних неурядових організацій.

Антикорупційна стратегія на 2020-2024 роки визначає перелік дій, спрямованих на запобігання та подолання корупції в Україні. Це дає змогу конкретизувати всіх її суб'єктів та ефективно впроваджувати заплановані дії, які мають бути скоординовані відповідно до їхньої належності до правоохоронних та інших державних органів. Стратегією передбачені індикатори прогресу реалізації державної програми, що надає можливість відстежити ефективність дій кожного з учасників [35].

Основний профільний закон України в сфері протидії корупції «Про запобігання корупції» визначає, перш за все, основні засади запобігання і протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин; вимоги щодо відшкодування завданої внаслідок вчинення корупційних правопорушень збитків, шкоди; а також окреслює умови поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Закон спрямований на пряму імплементацію міжнародних документів у сфері боротьби з корупцією, учасником яких є Україна, про які вже згадувалося, а саме: Конвенції ООН проти корупції, Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією [33], у зв'язку з чим Україна стала сороковим членом Групи держав проти корупції (GRECO), Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією,

Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією [12].

Висновки. У статті досліджено корупцію як основний ризик економіки. Міжнародне економічне співробітництво перетворює корупцію на інтернаціональну проблему. Більшість представників бізнесу переконані в тому, що корупція входить до головних перешкод розвитку нормального підприємництва. У таких обставинах простежується певна закономірність: чим гірше працює економіка країни, чим гірші економічні показники, тим більш поширеною та всеосяжною стає корупція, захоплюючи все нові й нові сфери суспільства.

Проаналізовано міжнародний досвід, зокрема держав-членів ОБСЄ, у протидії корупційним правопорушенням в Україні, в імплементації норм міжнародно-правових актів у вітчизняне законодавство і запровадженні відповідних організаційно-правових механізмів їх реалізації, у пошуку додаткових, ефективніших методів і форм боротьби із цим небезпечним явищем, а також у поданні рекомендацій щодо окремих аспектів проведення профілактичних заходів у цій сфері.

Зазначено, що протидія корупції є одним з першочергових завдань держав-членів ОБСЄ. Зокрема, заклики до посилення боротьби з корупцією містяться у низці прийнятих хартіях, стратегіях, конвенціях, резолюціях, деклараціях, програмах тощо. Крім того, інститути ОБСЄ надають допомогу державам-членам в удосконаленні законодавства, розвитку інституціональної бази й розробці національної стратегії боротьби з корупцією.

Охарактеризовано причини невдач антикорупційних органів багатьох держав. Виділено важливі негативні аспекти протидії корупції у світі: ріст корупції у виконавчій і судовій гілках влади; зрощення влади і бізнесу; розвиток рейдерства; зростання корупції під час проведення державних закупівель; зростання тіньової економіки.

Зазначено, що на фоні гострої проблеми антикорупційного законодавства, закони є малоефективними у тих країнах, де корупція носить системний

характер, і не працюють з причин неналежного правозастосування. Значною мірою нинішня криза в багатьох країнах виникає з тих обставин, що їхні антикорупційні закони не застосовуються на практиці.

Звернуто увагу на те, що поширеність корупції в Україні зумовлена низкою соціально-економічних чинників, серед яких головне місце посідає “тінізація” економіки. Вказано на необхідність державних інституцій України постійно і поглиблено аналізувати корупційні чинники з метою їх нейтралізації та врахування при розробці антикорупційної політики, здійсненні заходів щодо запобігання корупції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії /Н. Ахтирська //Віче. – 2015. – № 18. – С. 2-5.
2. Бернацький П. Й. Оцінка рівня корупції України за міжнародними рейтингами // Соціально-економічний розвиток України та її регіонів: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції 27 – 28 травня 2010 р.– Х.: ФОП Александрова К. М., ВД «ІНЖЕК», 2010.– С. 17 – 21.
3. Борисов В. І. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері службової діяльності за новим Кримінальним кодексом України. // Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару. Харків, 2003. – 312 с.
4. Василичук В. І. Заходи щодо запобігання та протидії корупції: міжнародний досвід /В. І. Василичук, С. М. Калюк //Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ. – 2015. – № 2. – С. 224-235.
5. Висновок Групи держав проти корупції Ради Європи (GRECO) стосовно запобігання корупції серед народних депутатів, суддів та прокурорів.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uajcc.org/zakluch_greco.
6. Волошенко А. В. Корупційні прояви в національній економіці: причини виникнення та наслідки /А. В. Волошенко //Економіка та держава. – 2014. – № 2. – С. 50-53.
7. Гвоздецький В. Д. Організаційно-правові засади запобігання і протидії корупції в Україні. Київ, 2011. – 592 с.
8. Горан В. Україна на шляху до міжнародних стандартів боротьби з корупцією // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 4. – С. 14-17.
9. Даньшин И. Н. Коррупция – явление социальное, правовое и политическое. Відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність // Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару. Харків, 2003. – 312 с.

10. Декларація Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16 грудня 1996 року. / Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію. – К.: Школяр, 1999. // [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
11. Демедюк Т.С. Досвід держав – членів ОБСЄ у підвищенні ефективності боротьби з корупцією // «Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі»: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 7 груд. 2018 р.) Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. – С. 77 – 80.
12. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) від 15 травня 2003 року. // Офіц. вісник України, 2006 р. - № 44. – с. 51. – ст. 2940.
13. Індекс корупції CPI-2016. URL : <https://ti-ukraine.org/research/index-koruptsiyi-cpi-2016/> (дата звернення 21.07.2017).
14. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Міжнародний документ від 31.10.2003 // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 49.
15. Конституція України. Офіційне видання. – К. : Міністерство юстиції України, 2006. – 104 с.
16. Костенко А. Н. Відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність // Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару. Харків, 2003. – 312 с.
17. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27 січня 1999 року. // Офіц. вісник України, 2006 р. – № 44. – с. 41. – ст. 2939.
18. Кримінальний кодекс України від 05 квіт. 2001 р. // Голос України. – 2001. – № 107.
19. Маастрихтський документ-стратегія з економіко-довкільної діяльності ОБСЄ. Нідерланди, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://tiukraine.org/wpcontent/uploads/2016/11/recommendations_for_updating_strategy_osce_economic_and_environmental_dimension.pdf.
20. Мазур І. І. Детінізація економіки в контексті економічної безпеки України / Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. праць. Київ, 2004. Вип. № 4. – 292 с.
21. Маркеєва О. Д. Подолання корупції в Україні: проблемні питання / О. Д. Маркеєва. –[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/bozk/18text/g18_16.htm
22. Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб від 23 липня 1996 року. // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію. – К.: Школяр, 1999. // [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
23. Пилипчук В. Г. Міжнародний досвід визначення корупційних ризиків та можливості його використання в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1390/> (дата звернення 03.13.2015).

24. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 № 1700- VII // Відомості Верховної Ради. 2014. – № 49. – ст. 2056.
25. Севрук В. Г. Світовий досвід запобігання та протидії корупції: інтеграція України до ЄС / В. Г. Севрук // Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних правопорушень : мат. круглого столу (Київ, 20 листоп. 2014 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 84-88.
26. Серьогін С. С. Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади /С. С. Серьогін //Університетські наукові записки. – 2009. – № 4. – С. 284-289.
27. Скулиш Є.Д. Боротьба з корупцією // Підручник НА СБ України, 2010. – С. 153-164.
28. Стамбульський план дій у боротьбі проти корупції для України. Узагальнення рекомендацій, схвалено 21 січня 2004 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966_001-04.
29. Терещук О. В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Одеса, 2000. 177 с.
30. Тютюгін В. І. Косінова К.С. Поняття та ознаки корупційних злочинів // Вісник Асоціації кримінального права України : електрон. наук. вид. 2015. Вип. 1 (4). С. 388–396.
31. Українці засуджують корупцію, але дають хабарі (опитування): [Електронний ресурс]. – Інформаційне агентство УНІАН. – 2010. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news>
32. Хартія Європейської безпеки: Стамбул, 19 листопада 1999 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/994_166.
33. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 4 листопада 1999 р. // Офіц. вісник України, 2006 року. - № 94. – С. 252. – Ст. 592.
34. Transparency International Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org>.
35. Про засади державної антикорупційної політики на 2020-2024 роки: Проект Закону України від 5 лист. 2020 № 4135 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua&>.

Зайка Анна Вікторівна
викладач ВНЗ «Київський університет
ринкових відносин», адвокат,
м. Київ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0928-3150>

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПОВІТРЯНИМ ТРАНСПОРТОМ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню правової природи договору перевезення повітряним транспортом. В юридичній літературі для позначення договорів з перевезення застосовують такі поняття як «транспортні договори», «договори перевезення», «договори у сфері транспорту». Також, поруч із поняттям «повітряний транспорт» науковці та законодавці вживають такі поняття як «літак», «літальний апарат», «повітряне судно», а також відсутній єдиний підхід до надання визначення поняттю «вантаж», що призводить до неоднозначного застосування. Зазначено, що особливість правового регулювання договорів перевезення залежить від обраного виду транспорту для перевезення. Звернено увагу на те, що нормативно-правове регулювання повітряних перевезень вантажів здійснюється і підставі національного законодавства і міжнародних актів, адже повітряні перевезення здійснюються не тільки в межах однієї країни, а й має транскордонний (міжнародний) характер. Зроблено висновок, що головним об'єктом на що спрямовується дія сторін за договором перевезення вантажу є вантаж, а основним засобом здійснення перевезення в межах даного дослідження - повітряний транспорт; сторонами договору перевезення вантажу є перевізник і відправник, а також одержувач вантажу, який перебуває у договірних відносинах з вантажовідправником на основі яких вантажоодержувач повинен прийняти доставлений йому перевізником вантаж. Також, договір перевезення вантажів повітряним транспортом можна охарактеризувати як договір приєднання, оплатний, реальний, двосторонній договір, а інколи з елементами на користь третьої сторони.

Ключові слова: договір перевезення, повітряний транспорт, вантаж, сторони договору перевезення.

Договір під впливом утвердження загальнолюдських гуманістичних ідеалів і принципів особистості набув нового значення, в порівнянні з минулим, адже став елементом загальноєвропейської правової культури [4, с. 8]. Договори перевезення займають щільне місце у господарській діяльності юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців (як надавачі/отримувачі послуг з перевезення), а також у повсякденному житті будь-якої фізичної особи (як користувачі послуг) в межах однієї країни або між державами.

У більшості країн існує різноманітна транспортна система, яка включає в себе такі види транспорту як залізничний транспорт, повітряний, морський, річковий, трубопровідний транспорт. Кожен із видів транспорту є окремою господарською системою, що взаємодіє з іншими транспортними системами [9, с.486]. У законодавстві України передбачено, що Єдину транспортну систему України становлять: транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен); промисловий залізничний транспорт; відомчий транспорт; трубопровідний транспорт; шляхи сполучення загального користування. Єдина транспортна система повинна відповідати вимогам суспільного виробництва та національної безпеки, мати розгалужену інфраструктуру для надання всього комплексу транспортних послуг, у тому числі для складування і технологічної підготовки вантажів до транспортування, забезпечувати зовнішньоекономічні зв'язки України [23].

У сучасному світі транспорт є одним із визначних лакмусових папірців, який надає змогу визначити стан розвитку країни та охарактеризувати рівень економіки, оцінити перспективи для подальшого зростання економіки, підтримання престижу держави на міжнародному рівні. Політика становлення та розвитку транспортного комплексу України передбачає забезпечення своєчасного, повного та якісного задоволення потреб населення і суспільного виробництва у повітряних

перевезеннях, створення сприятливих умов для розвитку такої діяльності підприємств транспорту всіх форм власності [3, с.41].

У зв'язку з цим виникає необхідність у визначенні сутності договору перевезення, місця та значення договору перевезення повітряним транспортом поміж інших договірних конструкцій про перевезення.

Теоретичну основу дослідження склали наукові праці таких правознавців, як С. С. Алексєєв, М. І. Брагінського, І. Безлюдько, В. В. Вітрианського, О.В. Дзери, І. Діковської, О. С. Іоффе, О. В. Клепикової, О. О. Красавчикова, Н. С. Кузнєцової, І. Лукасевич-Крутник Є. А. Суханова, Є. О. Харитонova, Г.Ф. Шершеневича та інші.

Перевезення як окремий вид підприємницької діяльності виник і почав розвиватися як невід'ємна частина комерційної і торгової діяльності дуже давно.

О. М. Нечипуренко, С. В. Резніченко, Г. В. Самойленко пропонують поділяти договори перевезення залежно від їх форми наступним чином:

а) договори перевезення, що укладаються в загальному порядку (наприклад, шляхом придбання проїзного квитка в касі автовокзалу на здійснення перевезення пасажирів за певним маршрутом певним рейсом);

б) договори перевезення, що оформляються транспортною накладною чи коносаментом (реальні договори перевезення вантажів);

в) договори перевезення, що укладаються шляхом акцепту оферти, що виражений у вигляді конклюдентних дій (прийняття заявки перевізником про надання транспортного засобу для перевезення) [34, с. 23].

Особливість правового регулювання договорів перевезення залежить від обраного виду транспорту для перевезення і має свої особливості. Перші повітряні перевезення почали здійснювати тільки наприкінці XIX століття за допомогою повітряних куль та аеростатів. Тільки на початку 1920 рр. перевезення повітряним транспортом досягло безпечного рівня і стало економічно доцільним [9, с.592]. На той час міжнародні повітряні перевезення здійснювалися територіями кількох країн, національне транспортне право яких мало суттєві розбіжності і не враховувало специфіки міжнародних повітряних перевезень. Навесні 1913 року між

Францією і Німеччиною виник дипломатичний інцидент з приводу неодноразових перельотів французького державного кордону німецькими військовими літаками. Франція направила Німеччині ноту і висловила рішучий протест проти несанкціонованих перетинів її повітряного кордону німецькими військовими літаками [30, с. 98].

Після закінчення Першої світової війни на Паризькій мирній конференції (1919 р.) прийнято Конвенцію про повітряну навігацію, держави-учасники беззастережно визнали принцип повного і виняткового суверенітету держав над повітряним простором, розташованим над їх сухопутною і водною територією (ст. 1 Конвенції). Паризька конвенція 1919 р задала загальний напрямок процесу міжнародно-правового регулювання питань використання повітряного простору авіацією [30, с. 99].

З 4 жовтня 1929 року по 12 жовтня 1929 року. у Варшаві відбулася друга міжнародна конференція по приватному повітряному праву, на якій був прийнятий проект Варшавської Конвенції для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень, яка зіграла величезну роль у спрощенні правил і процедур міжнародних авіаперевезень. Даною Конвенцією було встановлено однаковий міжнародний режим застосування всіма міжнародними авіаперевізниками ключових правил перевезень на уніфікованої основі [30, с. 100]..

У післявоєнний період питаннями перегляду основних положень Варшавської конвенції займався Юридичний комітет ІКАО. У вересні 1955 року проект документа про зміну основних положень Варшавської конвенції було обговорено на Дипломатичній конференції з повітряного права, що проходила в Гаазі, і отримав назву «Конвенція для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень, змінена Гаазьким протоколом 1955 р.». Гаазький протокол 1955 року набрав силу в 1963 р. [8, с. 3]. Варто зазначити, що Варшавська система складається з восьми окремих угод: Варшавської конвенції 1929 р Гаазького протоколу 1955 р Гвадалахарської конвенції (Конвенція, додаткова до Варшавської конвенції, для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних

перевезень, здійснюваних особами, які не є перевізниками за договором) 1961 р Гватемальського протоколу 1971 року і чотирьох Монреальських протоколів 1975 р

29 травня 1933 року у Римі одночасно прийнято Конвенція для уніфікації деяких правил про відшкодування шкоди, заподіяної іноземним повітряним судном третім особам на поверхні (прийнято з метою врегулювання питань матеріальної компенсації за шкоду, заподіяну в результаті падіння іноземного повітряного судна третім особам на поверхні) і Конвенція для уніфікації деяких правил, що стосуються попереджувального арешту повітряного судна (щодо правил прийняття забезпечувальних заходів у вигляді попереджувального арешту повітряного судна, щодо якого пред'явлено позовні вимоги).

9 вересня 1992 року Україна стала 172-ю державою-членом ІКАО[9], що надало нашій державі можливість на користування міжнародних повітряних мереж і на міжнародне повітряне сполучення.

У частині 1 статті 908 Цивільного кодексу України (надалі ЦК України) зазначено, що перевезення вантажу, пасажирів, багажу, пошти здійснюється за договором перевезення. У частині 1 статті 306 Господарського кодексу України (надалі ГК України) зазначено, що перевезенням вантажів у визнається господарська діяльність, пов'язана з переміщенням продукції виробничо-технічного призначення та виробів народного споживання залізницями, автомобільними дорогами, водними та повітряними шляхами, а також транспортування продукції трубопроводами. Законодавець не надає узагальненого визначення поняттю «договір перевезення», а тільки надає характеристику договору перевезення вантажу, пасажирів та багажу. Варто зазначити, що законодавство, що регулює перевезення, завжди розвивалося з орієнтиром на договір перевезення залежно від виду транспорту та об'єкта перевезення, і традиційно виходить із необхідності детального врегулювання зобов'язань вантажовідправників і перевізників [32].

В юридичній літературі для позначення договорів з перевезення застосовують такі поняття як «транспортні договори», «договори перевезення», «договори у сфері транспорту». На думку В. Гречухи, поняття «транспортний договір» має

більш теоретичне значення і такі договори укладаються з метою організації, забезпечення й здійснення перевезень. і регулює правовідносини, пов'язані із перевезенням вантажів, пасажирів багажу. Водночас, договори перевезення та транспортні договори мають різну правову природу і ознаки і відрізняються один від одного предметом, суб'єктом складом, змістом і формою [7, с. 72]. В. В. Миропольський вважає, що договір перевезення – це договір за яким одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити довірений їй другою стороною (відправником) вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату [17, с. 55]. На думку М.А. Тарасова, договір перевезення є договором особливого роду, в якому вантажоодержувач є самостійним суб'єктом, наділеним певними правами і обов'язками, а не третьою особою або єдиною з вантажовідправником стороною [31]. І.М. Петров вважав договір перевезення тристороннім договором, в якому учасники мають права і наділяються відповідними обов'язками [21]. Г.Ф. Шершеневич довів самостійність договору перевезення серед договорів про наданні послуг і розглядав договір перевезення як угоду, в силу якого одна сторона, перевізник, зобов'язується за винагороду доставити прийняті нею від іншої сторони, відправника, речі, сухим шляхом або водою, своїми засобами пересування, у визначене місце, де і здати певній особі, одержувачу [36].

Т. В. Наконечна [18, с. 102] зазначає, що в науковій літературі договір перевезення розглядається як договір між перевізником товарів або пасажирів та вантажовідправником, вантажоодержувачем або пасажиром. Договори перевезення зазвичай визначають права, обов'язки і відповідальність сторін договору, торкаючись таких тем, як стихійні лиха, включаючи форс-мажор. Серед звичайних перевізників зазвичай вони підтверджуються стандартними умовами, надрукованими на звороті квитка або перевізного документа.

У Цивільному кодексі Республіки Польща від 23 квітня 1964 року закріплено, що за договором перевезення перевізник зобов'язується (у сфері своєї справи) перевозити людей або товари за винагороду [13, с. 22]. У Республіці

Молдова зазначено, що згідно з договором перевезення одна сторона (перевізник) зобов'язується перед іншою стороною (пасажиром або відправником) перевезти пасажирів і багаж або вантаж до пункту призначення замість домовленої плати, щодо якої зобов'язується інша сторона [13, с. 22]. Цивільний кодекс Чеської Республіки передбачено, що за договором перевезення речі (предмету) перевізник зобов'язується перед відправником, що він перевезе річ в якості посилки з місця відправлення до місця призначення, а відправник зобов'язується сплатити перевізнику за це провізну плату [14, с. 184]. Цивільний кодекс Франції 1804 року розглядає договір перевезення як різновид договору про оренду послуг і покладає на перевізників ті ж зобов'язання, що і депозитаріїв. Водночас французький Торговий Кодекс 1807 року встановлює особливий правовий режим для професійних перевізників, роблячи договір перевезення окремою договірною формою [18, с. 102].

Повітряні перевезення здебільшого здійснюються за допомогою повітряних суден [9]. У навчальній літературі, нормативно-правових актах зустрічаються такі поняття як «літак», «літальний апарат», «повітряне судно». Здебільшого навчальна література технічного спрямування визначає «літак» як літальний апарат, що важчий за повітря з аеродинамічним принципом польоту. У літературі технічного спрямування «літальний апарат» визначається як пристрій для керованого пересування в атмосфері планети або в космічному просторі. Проте, не всі літальні апарати зараховуються до повітряних суден, адже апарати, які піднімаються і переміщуються в повітрі тільки завдяки реактивній тязі або інерції, до них не відносяться. У частині 1 статті 1 ПК України зазначено, що літальний апарат - пристрій для польотів в атмосфері чи космічному просторі.

У частині 1 статті 1 ПК України міститься визначення повітряного судна як апарата, що підтримується в атмосфері у результаті його взаємодії з повітрям, відмінної від взаємодії з повітрям, відбитим від земної поверхні.

Міжнародно-правове визначення поняття «повітряне судно» пропонувались спочатку Паризькою конвенцією 1919 року, в якій під повітряним судном розумівся «будь-який апарат, який може триматися в атмосфері за

рахунок взаємодії з повітрям», а Чиказька конвенція 1944 року доповнила це поняття наступною фразою «...відмінної від взаємодії з повітрям, відбитим від земної поверхні».

У законодавстві Нідерландів не надано визначення поняття «повітряне судно». Натомість у Німеччині під повітряними суднами мається на увазі літаки, вертольоти, дирижаблі, планери з гвинтовим двигуном, вільні та прив'язані балони, паперові змії, парашути, літальні апарати, у тому числі космічні судна, ракети та подібні ним літаючі об'єкти [28].

Л. А. Майорова зазначає, що під поняттям «літальні апарати», як правило, розуміють будь-який апарат, який може триматися у повітрі завдяки реакції останнього [15]. М. М. Волков вважав, що «літальний апарат» - це родове поняття і пропонував визначення його як будь-який апарат, призначений для переміщення в повітряному або космічному (міжпланетному) просторі [6]. Н. М. Смилова вказує на те, що при формуванні правового поняття «повітряне судно» повинна враховуватися характеристика сфери використання властивостей повітря при пересуванні і підтриманні в повітрі [29].

Д. Вод під поняттям «повітряне судно» розуміє літальний апарат з екіпажем чи без нього або пристрій, який рухається за рахунок реакції повітря і здатне на виконання контрольованого маневрового польоту» [40]. Натомість Х. Каземахер вважав, що повітряними судами є апарати, які використовуються для транспортування в повітрі осіб чи вантажів, які мають властивість рухатися у повітряному просторі у будь-якому напрямленні паралельно земній поверхності [39].

М. В. Абрамова пропонує розуміти під поняттям «повітряне судно» як літальний апарат, який тримається в атмосфері за рахунок взаємодії з повітрям, який відрізняється від взаємодії з повітрям, відбитий від поверхності землі або води, і застосовуються при транспортуванні в повітрі людей або вантажу між пунктами земної поверхні [1].

Різноманітні підходи до тлумачення термінів провокують різноманітні юридичні наслідки для суб'єктів правозастосування. В. М. Савицький зазначав,

що особливе місце в мові законодавства займають поняття і слова чи словосполучення, які можна визнати найменуванням певних юридичних термінів. Пов'язані з юридичною наукою поняття виступають як засіб встановлення обсягу даного поняття, а також передачі і адекватного сприйняття інформації. Надання законодавчого закріплення визначення, яке є технічно складним об'єктом і для яких встановлений особливий правовий режим цивільного обороту та експлуатації, то інформаційна правова точність застосованого терміна має практичне значення [26].

У рекомендації Міжінституційної угоди між Європейським парламентом, Радою ЄС та Комісією ЄС щодо загальних настанов, спрямованих на забезпечення якості проектування законодавства Співтовариства від 22 грудня 1998 року (1999/С 73/01), зазначено, щоб використана термінологія була стійкою, єдиною як у межах такого акта, так і в усьому масиві вже чинних актів, зокрема тих, що стосуються однієї сфери регулювання. Ідентичні поняття мають бути виражені однаковими термінами», така відмінність у дефініціях одного і того ж поняття повинна бути усунена.

Відповідно до статті 38 ПК України, повітряні судна поділяються на:

а) цивільні повітряні судна, які у свою чергу бувають як прототип і модифікована конструкція.

Прототипом цивільного повітряного судна вважається повітряне судно нової конструкції, призначене для використання як цивільне повітряне судно, на якому проводяться випробування з метою сертифікації типової конструкції.

Модифікованим цивільним повітряним судном вважається цивільне повітряне судно, на якому вперше встановлені нові компоненти або обладнання, що впливають на характеристики повітряного судна або призначені для розширення його експлуатаційних обмежень, і на якому проводяться випробування з метою схвалення встановлення цих компонентів або обладнання. До модифікованого цивільного повітряного судна також належить цивільне повітряне судно, на якому проводяться випробування з метою розширення експлуатаційних обмежень без встановлення нових компонентів або обладнання.

б) державне повітряне судно - повітряне судно, що застосовується у військовій, прикордонній службі, службі цивільного захисту, в органах Національної поліції та контролюючих органах (пункт 3 Авіаційних правил України, частина 47 «Правила реєстрації цивільних повітряних суден України», затверджено Наказом Державної авіаційної служби України 5 лютого 2019 року № 153, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 березня 2019 року за № 240/33211).

Враховуючи наведені визначення видів повітряних суден та положення статті 39 ПК України, повітряні перевезення вантажів, пасажирів і багажу здійснюються тільки цивільними повітряними суднами, які зареєстровані у Державному реєстрі цивільних повітряних суден України, який ведеться уповноваженим органом з питань цивільної авіації, а саме Державною авіаційною службою України. Необхідно зазначити, що реєстрація повітряного судна у Державному реєстрі цивільних повітряних суден України визначає його національну належність до України та означає, що Державна авіаційна служба України здійснює контроль за льотною придатністю та експлуатацією цього повітряного судна.

Як доречно зазначає І. О. Ізарова вид повітряного судна суттєво впливає і обмежує коло вантажів, які можна перевозити, тому потрібно обов'язково враховувати це при визначенні вантажу для перевезення і його основних характеристик. Також він впливає на визначення місця відправлення і призначення, оскільки не всі аеропорти України пристосовані для обслуговування всіх перелічених видів повітряних суден [9, с. 595].

У статті 307 ГК України зазначено, що за договором перевезення вантажу одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити ввірений їй другою стороною (вантажовідправником) вантаж до пункту призначення в установленій законодавством чи договором строк та видати його уповноваженій на одержання вантажу особі (вантажодержувачу), а вантажовідправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату. Відповідно до частини 1 статті 909 ЦК України за договором перевезення вантажу одна

сторона (перевізник) зобов'язується доставити довірений їй другою стороною (відправником) вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату.

Тобто, головним об'єктом на що спрямовується дія сторін за договором перевезення вантажу є вантаж. На жаль, у законодавстві України відсутнє загальне визначення поняття «вантаж». У свою чергу, спеціальне законодавче трактування поняття «вантаж» надається у Повітряному кодексі України (надалі ПК України) та в Правилах повітряних перевезень вантажів, затверджено наказом Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 14 березня 2006 р. № 186, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 13 червня 2006 р. за № 705/12579 [22].

Відповідно до пункту 24 частина 1 статті 1 ПК України, *вантаж - це будь-яке майно, крім пошти, бортових припасів та супроводжуваного або засланого багажу, що перевозиться на борту повітряного судна. У Конвенції Організації Об'єднаних Націй «Про міжнародні змішані перевезення вантажів» зазначено, що вантаж включає в себе будь-який контейнер, піддон або подібне пристосування для транспортування або упаковку, якщо вони надані вантажовідправником* [11]. Натомість, у розділі 3 Правил повітряних перевезень вантажів, зазначено відмінне визначення поняття «вантаж», *яке полягає в тому, що це майно, що транспортується чи підлягає транспортуванню повітряним, наземним, морським (річковим) транспортом або щодо якого відбуваються операції, передбачені цими Правилами, крім поштових відправлень та іншого реквізиту, що перевозяться згідно з міжнародною поштовою угодою, і багажу, що перевозиться згідно з багажною квитанцією.*

На думку Л. А. Лідовець, спільними ознакам для вказаних визначень є: а) вантаж – це матеріальні цінності, що передані відправником для перевезення, крім пошти, багажу та бортових припасів і різного спорядження, яке необхідне для функціонування транспортного засобу; б) до вантажу також включається упаковка, контейнер і інше обладнання, призначене для збереження та

транспортування вантажу, які передані перевізнику відправником. При цьому науковець зазначає, що, якщо упаковка, контейнер чи інше обладнання, призначене для збереження та транспортування вантажу надається перевізником, то воно не може вважатися вантажем [12].

У свою чергу І. О. Ізарова вказує на те, що зазначені визначення «вантаж» некоректні, враховуючи те, що майно – це складна цивільно-правова категорія, яка відповідно до ЦК України є особливим об'єктом, тобто окремою річчю або сукупністю речей, включаючи майнові права та обов'язки, які за своєю правовою природою не можуть бути об'єктом договору перевезення вантажу. Тому, науковець пропонує визначення «вантаж» як речі, тобто предмети матеріального світу щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки, які приймаються перевізником до перевезення повітряним, наземним, морським (річковим) транспортом або щодо яких здійснюється операції, передбачені Правилами повітряних перевезень вантажів, крім поштових відправлень та іншого реквізиту, що перевозяться відповідно до міжнародної поштової угоди і багажу, який перевозиться згідно з багажною квитанцією [9].

У законодавстві України надається класифікація видів вантажу на: вантаж, що змерзається; швидкопсувний вантаж; насипний та накидний вантажі; наливний вантаж; великовагові та громіздкі вантажі; небезпечний вантаж; вантаж з оголошеною вартістю; вантаж, який підлягає державному ветеринарно-санітарному контролю; товари військового та подвійного призначення; твори мистецтва і музейні експонати; людські останки; невеликі пакети та ін. [11].

Дії перевізника по переміщенню вантажу складають предмет договору перевезення [19, с. 527]. Предметом договору перевезення, незалежно від того, що складає предмет перевезення, є не окремі дії транспортного підприємства, направлені на переміщення, а транспортні послуги, які передбачають наявність іншої особи, яка отримує користь від її виконання [27]. Спрямованість договору перевезення вантажів на надання послуг дозволяє відмежувати його від договору підяду, в результаті виконання якого створюється нова річ, що підлягає передачі замовнику [16].

У випадку переміщення (транспортування вантажу юридичною особою за допомогою власних автомобілів з одного складу підприємства на інший) товарних матеріальних цінностей здійснюється суб'єктом господарювання для власних потреб і транспортними засобами, які належать такому суб'єкту господарюванню, то в таких діях будуть ознаки «транспортування», але не перевезення. Разом з тим не буде вважатися транспортуванням переміщення без використання транспортних засобів, наприклад перенесення вантажу, перекочування бочок, піднімання вантажу на висоту, сплав плотів по річці і т.д. [33]. Ю. В. Романець стверджує, що вантажно-розвантажувальні роботи або підйом меблів на десятій поверх житлового будинку також спрямовані на переміщення вантажу, проте дана ознака автоматично не визнається зобов'язаннями з перевезення вантажу [25].

Сторонами договору перевезення вантажу є перевізник та відправник. *Перевізниками* вважаються ті транспортні організації, які мають права юридичної особи та яким надано право укладати договори перевезення безпосередньо або через свої підрозділи транспортними статутами [9, с.488]. П. В. Ремишевський пропонує вважати перевізниками (у сфері повітряних перевезень) авіаційні підприємства та індивідуального підприємця, які мають повітряне судно на праві власності або на іншій законній підставі, що використовують дане повітряне судно для польотів, мають сертифікат (свідоцтво) експлуатанта і ліцензію на здійснення повітряного перевезення пасажирів, багажу, вантажів або пошти на підставі договорів повітряного перевезення [24, с. 10]. Перевізник повинен забезпечити цілість і схоронність прийнятого до перевезення вантажу. Цей обов'язок виникає з моменту одержання перевізником вантажу до перевезення і до видачі його одержувачу у пункті призначення. Порушення перевізником цього обов'язку призводить до відповідальності за втрату, недостачу, псування чи пошкодження вантажу. Забезпечення цілісності і схоронності вантажу включає також додержання особливих правил перевезення, що стосується певних видів вантажів [9].

Відповідно до пункту 8 статті 1 ПК України, *авіаційний перевізник (авіаперевізник) - суб'єкт господарювання, що надає послуги з перевезення пасажирів, вантажу, пошти повітряним транспортом. У свою чергу, у Правилах повітряних перевезень вантажів зазначено, що перевізник (або авіакомпанія) - особа, що має постійне місце діяльності в Україні і яка є стороною договору щодо перевезення, а також усі інші особи, що беруть участь у перевезенні згідно з авіавантажною накладною та беруть на себе зобов'язання виконати перевезення (з метою звільнення та обмеження відповідальності, передбаченої або згаданої у цих Правилах чи у будь-якому іншому документі, термін «перевізник» включає агентів, службовців, представників і підрядників перевізника, якщо Правилами не передбачене інше).* При кваліфікації сторони договору як перевізника необхідно пам'ятати, що авіаційний перевізник, який виконує перевезення пасажирів та/або вантажу за плату та/або за наймом, повинен мати ліцензію на провадження діяльності з перевезення пасажирів та/або вантажу повітряним транспортом, яка видається уповноваженим органом з питань цивільної авіації згідно із законодавством України (частина 1 статті 92 ПК України). При цьому, наявність ліцензії не означає, що авіаційний перевізник має право доступу до певних повітряних ліній або ринків. З метою набуття права доступу до певних повітряних ліній або ринків авіаперевізник повинен отримати від Державної авіаційної служби України на право експлуатації певної повітряної лінії.

Договір з відправником вантажу укладає транспортна організація, яка сама або через свої підрозділи приймає вантаж для перевезення в пункті відправлення. На думку В. В. Луця, усі наступні транспортні організації, які беруть участь у перевезенні щодо початкового перевізника є третіми особами, на які за чинними на транспорті правилами покладається виконання зобов'язання з перевезення (частина 1 статті 528 ЦК України) [9, с.489].

Відправником вантажів може бути як організація (юридична особа), так і громадяни, яким вантаж належить або на праві власності, або праві повного господарського відання, або на праві оперативного управління, або на іншій

підставі, передбаченій законом чи договором. У розділі 3 Правил повітряних перевезень вантажів [22], *вантажовідправник - довіритель або інша особа, що діє від імені довірителя і яка зазначена в авіавантажній накладній як вантажовідправник.*

Крім перевізника і відправника учасником перевезення є також *одержувач вантажу*. Вантажоодержувач, як правило перебуває у договірних відносинах з вантажовідправником (з поставки, контрактації, купівлі-продажу тощо) і вже на основі цих договорів повинен прийняти доставлений йому перевізником вантаж. Обов'язок одержувача прийняти вантаж в пункті призначення впливає також з юридичного факту укладання договору перевезення конкретного вантажу. Отже, договір перевезення вантажу можна розглядати як договір на користь третьої особи (одержувача), для якої виникають не лише права, а й передбачені транспортними правилами обов'язки.

О. В. Оніщенко вказує на те, що вантажоодержувач і відправник можуть збігатися у одній особі або бути різними. У другому випадку, беззаперечним є той факт, що в договорі перевезення вантажу беруть участь принаймні три учасника: перевізник, відправник і вантажоодержувач. Специфіка правового статусу вантажоодержувача, як учасника договору повітряного перевезення, пов'язана з наступним:

а) перевезення є засобом виконання іншого зобов'язання, яке виникає з основного договору (як правило, поставки), що укладається між вантажовідправником і вантажоодержувачем. Разом з тим, у перевізника, на підставі договору перевезення виникають обов'язки як перед вантажовідправником, так і перед вантажоодержувачем.

б) у вантажоодержувача в зв'язку з укладенням договору перевезення виникають права. Наприклад, він має право вимагати від повітряного перевізника видати вантаж, що прибув у місце призначення.

в) у вантажоодержувача у зв'язку з укладенням договору перевезення виникають обов'язки перед перевізником [20, с. 52]. Відповідно до пункту 12.1.4. Правил повітряних перевезень вантажів, приймаючи авіавантажну накладну чи

вантаж, вантажоодержувач відповідає за сплату митних платежів та оплату послуг, пов'язаних зі зберіганням та транспортуванням вантажу, якщо інше не передбачено договором перевезення. Перевізник має право перенести строк доставки вантажу залежно від сплати митних платежів та оплати зазначених послуг.

Як зазначає науковець, що не дивлячись на те, що у вантажоодержувача у зв'язку з укладенням договору перевезення вантажу повітряним транспортом виникають як права, так і обов'язки, його не можна розглядати в якості сторони такого договору. Найбільш поширеною є позиція, що договір перевезення вантажу повітряним транспортом є договором на користь третьої особи, якою виступає вантажоодержувач, в якому внаслідок специфіки транспортної галузі, правове становище вантажоодержувача є особливим, не визнається трьохстороннім договором. Другою концепцією є те, що договір перевезення вантажу це тристоронній договір, а вантажоодержувача сприймають як повноправною стороною договору, який має для нього, у такому випадку, характер договору приєднання [37, с.52]. Ключовим питанням є наявність чи відсутність у вантажоодержувача, як третьої сторони, обов'язків за договором повітряного перевезення. На даний час науковці сперечаються з приводу даного питання, адже ні в науці, ні в законодавстві не має єдиної точки зору

В. М. Білоусов зазначає, що договір повітряного перевезення вантажу можна вважати двостороннім договором укладеним на користь третьої сторони (одержувача), яка не бере участь в укладенні договору, але вважається такою, яка погодилася на умови, викладені на його користь [5, с.9].

Погоджуємось з тією позицією, що договір повітряного перевезення вантажу можна вважати реальним, про що свідчить обов'язок повітряного перевізника надати транспортні засоби під завантаження у строк, який встановлений договором, а відправнику вантажу, в свою чергу, пред'явити у встановлений строк вантаж, який підлягає перевезенню, у належній тарі або упаковці, маркований відповідно до встановлених вимог [38, с.100].

Деякі автори, навіть, мають позицію, з якої впливає характер договору перевезення вантажу як такого, що містить ознаки і реальної, і консенсуальної угоди [35, с.974]. Тобто такий, який вважається укладеним не з моменту надання вантажу до перевезення, а з моменту досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов договору, що може виражатися у формі згоди перевізника виконати замовлення відправника. При цьому зобов'язання в перевізника доставити вантаж виникають лише після реальної передачі вантажу.

Є. О. Єфремов стверджує, що учасниками договору перевезення, крім сторін (перевізника, пасажирів, або вантажовідправників), крім вантажоодержувача за договорами вантажоперевезення, також є аеропорт пункту відправлення - за всіма договорами авіаційних перевезень. Факультативним учасником договорів вантажоперевезень, (в якості зберігача незатребуваних вантажів), може виступати і аеропорт пункту призначення. Однак домінуюче становище серед учасників даного договору займають все ж його сторони, причому в якості перевізника виступає юридична особа, яка має право власності або інший законний титул (договір оренди та ін.) на повітряне судно, а також ліцензію на здійснення повітряного перевезення на підставі відповідних договорів [10, с. 17].

Відповідно до частини 2 і частини 3 статті 909 ЦК України договір перевезення вантажу укладається у письмовій формі і підтверджується складенням транспортної накладної (коносаменту або іншого документа, встановленого транспортними кодексами (статутами). Також, у статті 98 ПК України передбачено, повітряні перевезення виконуються на підставі договору між авіаперевізником та пасажиром або вантажовідправником. У свою чергу, документами на повітряне перевезення вантажу, який засвідчує укладення договору про перевезення і прийняття вантажу до перевезення на умовах, визначених у такому договорі є транспортна накладна (авіаційна вантажна накладна) у паперовому або електронному вигляді -

Умови договору перевезення, наведені в авіавантажній накладній, не мають суперечити правилам перевезення вантажів. Відсутність, неправильність або

втрата авіавантажної накладної не впливають ні на наявність, ні на дійсність договору перевезення [30].

Враховуючи вищезазначене, договір повітряного перевезення вантажу відносно має нову історію розвитку та правову природу. Нормативно-правове регулювання повітряних перевезень вантажів здійснюється на підставі національного законодавства і міжнародних актів, адже повітряні перевезення здійснюються не тільки в межах однієї країни, а й має транскордонний (міжнародний) характер.

Головним об'єктом, на що спрямовується дія сторін за договором перевезення вантажу є вантаж, а основним засобом здійснення перевезення в межах даного дослідження - повітряний транспорт. У науковій літературі відсутній єдиний підхід до надання визначення понять «вантаж», «повітряний транспорт», а також дана ситуація спостерігається у законодавчих актах. Також, поруч із поняттям «повітряний транспорт» науковці та законодавці вживають поняття як «літак», «літальний апарат», «повітряне судно», що призводить до неоднозначного застосування.

Сторонами договору перевезення вантажу є *перевізник* (транспортні організації, які мають права юридичної особи та яким надано право укладати договори перевезення безпосередньо або через свої підрозділи) та *відправник* (юридична особа, громадяни, яким вантаж належить або на праві власності, або праві повного господарського відання, або на праві оперативного управління, або на іншій підставі, передбаченій законом чи договором). Крім перевізника і відправника учасником перевезення є також *одержувач вантажу*, який перебуває у договірних відносинах з вантажовідправником на основі яких вантажоодержувач повинен прийняти доставлений йому перевізником вантаж. Договір перевезення вантажів повітряним транспортом можна охарактеризувати як договір приєднання, оплатний, реальний, двосторонній договір, а інколи, з елементами на користь третьої сторони.

Наведене теоретичне дослідження може стати підґрунтям для подальших наукових розробок у сфері договірної регулювання відносин повітряного перевезення вантажу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова М. В. Ипотека морских судов, воздушных судов, космических объектов: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03: гражданское право; предпринимательское право ; семейное право; международное частное право. Москва, 2003, 198 с.
2. Авіаційні правила України, частина 47 «Правила реєстрації цивільних повітряних суден України»: Наказ Державної авіаційної служби України 5 лютого 2019 року № 153, зареєстрованов Міністерстві юстиції України 12 березня 2019 року за № 240/33211, № z0240-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0240-19#Text>.
3. Артемюк Л. Г. Особливості договору перевезення пасажирів і багажу повітряним транспортом. *Право України*. 2012. № 2. С. 41 – 45.
4. Бекленищева И. В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции. М., 2006. 204 с.
5. Білоусов В. М. Проблеми правового регулювання повітряних перевезень пасажирів та багажу в Україні. *Юридичний вісник*. 2012. №3 (24). С. 5 – 9.
6. Волков М. М. Гражданские воздушные суда: Учеб. Пособие. Л., 1965
7. Гречуха В. Понятие транспортных договоров и их классификация. Вопросы экономики и права. 2012. №3. С. 71-74.
8. Дежкин В.Н. Правовое регулирование международных воздушных перевозок. – Л., Учебное пособие, ОЛАГА, 1982. - 53 с
9. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
10. Ефремов Е. А. Договор воздушной перевозки: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.03: гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право. Волгоград. 2006. 191 с.
11. О международных смешанных перевозках грузов: Конвенция Организации Объединенных Наций от 24.05.1980г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_189#Text
12. Лідовець Р. А. Поняття вантажу за договором перевезення вантажу. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/1169/1/lidovets.pdf>
13. Лукасевич-Крутник І. С. Поняття та правова характеристика договорів із надання транспортних послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 21–26
14. Лукасевич-Крутник І. С. Правове регулювання договірних відносин перевезення в кодифікованих актах цивільного законодавства окремих

європейських країн.

URL:

<http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/28661/1/183.PDF>

15. Майорова Л. А. Проблема дефиниции недвижимых вещей в силу закона. *Бюллетень нотариальной практики*, 2008 , № 4.
16. Морозов С. Ю. Транспортное право: : учебник для академического бакалавриата / С. Ю. Морозов. 5-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2019. 305 с
17. Миропольский В. В., Карпенко Р. В. Відмінність договору перевезення від договору транспортної експедиції. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2019. С. 54-56
18. Наконечна Т. В. До питання співвідношення договору перевезення з іншими транспортними договорами за законодавством України та іноземних країн. *Правова позиція*, № 2 (27), 2020. С. 100 – 103
19. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. У 2 т. – 2-е вид., перероб. і доп. / [Н. С. Кузнецова, В.В. Луць, В.М. Коссак]; за ред. О. В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2006. Т. II. 1088 с
20. Оніщенко О. В. Договір перевезення повітряним транспортом: деякі цивільно-правові аспекти. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2009. № 4. С. 49-53.
21. Петров И. Н. Повыситъ ответственность перевозчика за сохранность грузов. *Советская юстиция*. 1966. № 11. С. 13.
22. Правил повітряних перевезень вантажів: Наказ Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 14.03.2006 № 186, Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 13 червня 2006 р. за № 705/12579. Дата оновлення: 29.01.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-06#Text>
23. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 року № 232/94-ВР. Дата оновлення: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text>
24. Ремишевський П. В. Гражданско-правовая ответственность перевозчика по договору воздушной перевозки : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.03: гражданское право; предпринимательское право ; семейное право; международное частное право. Москва, 2007. 212 с.
25. Романец Ю.В. Система договоров в гражданском праве России. М. : Юристъ, 2001. 496 с
26. Савицкий В. М. Язык процессуального закона (вопросы терминологии). М.: Изд-во «Наука», 1987.
27. Сірко Р. Б. До питання правового регулювання договорів перевезення вантажів транспортними організаціями. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2018. Вип. 3. С. 176-186.
28. Симаев Д. Р. Понятие воздушного судна как объекта недвижимости. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/3-11-ponyatie-vozdushnogo-sudna-kak-obekta-nedvizhimosti/viewer>.

29. Смыслова Н. Н. К вопросу правовом содержании понятия «воздушное судно». *Советский ежегодник международного права*. 1978. М.: 1980. С. 200-213.
30. Столярський О. В. Правове регулювання міжнародних перевезень / О. В. Столярський. К.: Знання, 2012. 318 с.
31. Тарасов М.А. Договор перевозки по советскому праву. М., 1954. 179 с.
32. Троцюк Н.В. Правова природа договору транспортного експедирування. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 188-195.
33. Цивільне укладення: Проект Височайше заснованої Редакційної Комісії зі складання Цивільного уложення / під ред. І. М. Тютрюмова. СПб., 1910. Т. 2. С. 556-557.
34. Цивільно-правове регулювання перевезень пасажирів таксі : монографія / О. М. Нечипуренко, С. В. Резніченко, Г. В. Самойленко. Одеса : ОДУВС, 2010. 188 с
35. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – видання третє перероблене та доповнене. Х. : ТОВ «Одіссей», 2007. 1200 с
36. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права: По изд. 1908 г. Т. 2. - М., 2003. (Классика российской цивилистики)
37. Філіппов А. Особливості договору повітряного перевезення у сучасному міжнародному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 4. С. 50 – 54.
38. Ясечко С.В. Проблема визначення предмета правочину. *Право України*. 2015. № 1. С. 99–107.
39. Kaesemacher H. Das Luftfahrzeug im offentlichen Recht. Rostock, 1929. S.21.
40. Ward D.W.S. The law of military aircraft in war and peace. Montreal, 1971. P. 35.

ЕКОНОМІКА ТА ПРАВО: ГЛОБАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ

Міжнародна колективна монографія

Українською мовою

Дизайн обкладинки Т. Шмидко

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 28.10.2021р.

Ум. др. арк. 19,12. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № 3112/2021

Свідоцтво ДК 5941 від 11.01.2018 р.

м. Київ, вул. Героїв Оборони, 8. Тел. (050) 411-66-51, (044) 22-99-569

Видавництво «Наукова столиця»[®]

ДРУК НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

www.science.org.ua